

ISSN 1728-7804

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК

«Филология ғылымдары» сериясы

Серия «Филологические науки»

№4 (46), 2013 ж.

Алматы

ХАБАРШЫ

«Филология ғылымдары» сериясы
№4 (46), 2013 ж.

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады.

Бас редактор:
пед.ғыл.д., проф., ҚР ҰҒА корр.-мүшесі
Б.Ө. Сманов

Бас ред. орынбасары:
пед.ғыл.д., проф., ҚР ҰҒА корр.-мүшесі
Ф.Ш. Оразбаева

Ғылыми редакторлар:
филол.ғ.д., проф. Т.С. Тебегенов,
филол.ғ.д., проф. С.Ж. Әбішева

Редакциялық алқа мүшелері:
филол.ғ.д. Б.Әбдіғазыұлы
пед.ғ.д. С.Б. Бегалиева,
пед.ғ.д. Р.Ә. Шаханова,
пед.ғ.д., проф. Ж.К. Балтабаева,
филол.ғ.д., проф. К.И. Мирзоев,
проф. Барри Пол Шерр (АҚШ).
филол.ғ.к., доцент Е.В. Казарцев (Ресей),
филол.ғ.д., проф. Г.Л. Нефагина (Польша),
филол.ғ.д., проф. А.К. Киклевич (Польша),
п.ғ.д. Н.И. Ишекеев (Қырғызстан),
проф. Спендель Джованна (Италия),
проф. Хатрани Алтынчач (Түркия),
проф. Мехмет Куталмиш (Түркия),
PhD докторы, проф. И.З. Белобровцева
(Эстония).
пед.ғ.д. Чан Дин Лам (Вьетнам)

Жауапты хатшы:
филол.ғ.к. А.Д. Ибраева

© Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университеті, 2013

Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат министрлігінде
2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген
№10109 - Ж

Басуға 06.01.2014 қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 17,0 с.б.т.
Таралымы 300 дана. Тапсырыс 328

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің
«Ұлағат» баспасы

ТІЛ БІЛІМІ
ЛИНГВИСТИКА

Тілеубердиев Б.М. Қазақ ономастикасындағы дүниенің (ғаламның) топонимиялық бейнесі.....	3
Шаһарман Г.П. Сан есімдерден косымшалар арқылы жасалған сөздердің мағыналары.....	6
Кажигалиева Г.А. Об эмоциональной политональности отрицательных предложений в художественных произведениях...	11
Қалибекұлы Т. Қытай және казак тілдеріндегі сөз тіркесінің анықтамасы туралы.....	16
Kurmanali A. Yabancı dil eğitiminde motivasyonu sağlama yolları....	19
Макажанова З.Ш., Искакова А.О. Когнитивная лингвистика: этапы становления и развития.....	22
Жиренов С.А. Графикалық лингвистика категориялары.....	27
Садырбаева Б.А. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі қаратпа антропонимдер.....	31
Abdikadyr I.A. The ways of lacunaes from english language into kazakh language.....	34
Ортаева Э.Қ., Пазилова Б.А. Ш.Мұртаза шығармалары тілінде кездесетін кейбір грамматикалық тұлғалардың қолданылу ерекшеліктері.....	37
Сейталиева Қ.О. Көркем мәтінді танудың негіздері.....	40
Искакова А.О. Некоторые проблемы формирования лексического минимума студентов в процессе обучения английскому языку.....	42
Медениева Ж.О. Атаулы сөйлемдердің құрылымы, тілдегі қызметі.....	46
Әділәлі Ж. Қытай тіліндегі сөзжасам саласының басқа тіл деңгейлерімен байланысы.....	48
Езмахунова А.Р. Основные виды семантических реляций в словообразовании китайского языка.....	52
Югай Е.Р. Грамматические категории имени существительного в китайском языке.....	55
Ергазина А.А. Фразеологизмы как отражение национально-культурной языковой специфики народа.....	59

ӘДЕБИЕТТАНУ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Рахымжанов Т. С.Шаймерденовтің «Ашу» повесіндегі адамгершілік проблемалары.....	63
Асылбекұлы С. О.Бөкеев әңгімелерінің поэтикасы.....	68
Габдуллина В.И., Абишева С.Д. Сотрудничество в действии. Вторая международная научно-практическая конференция «Русская словесность в России и Казахстане: аспекты интеграции».....	71
Таңжарықова А.В. М.О. Әуезов шығармаларындағы этно-фольклорлық сарындар.....	74
Базылова Б.К. Механизм портретирования в структуре романа.....	76
Әміренов Ә.Д., Сағынаева Г.Ә. Тәуелсіздік аңсарындағы қазақ поэзиясы.....	81
Әбдікалық К., Төлегенова Ғ. Ғұмар Қараш және «Аға тұлпар»....	88
Ескендров Н.Р. Фольклорлық аңыздардағы дала артистерінің комедия жанрындағы шығармашылығы.....	91

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия «Филологические науки»
№4 (46), 2013 г.

Периодичность – 4 номера в год.
Выходит с 2000 года.

Главный редактор:

д.пед.н., проф., член-корр. НАН РК
Б.У. Смапов

Зам. гл. редактора:

д.пед.н., проф., член-корр. НАН РК
Ф.Ш. Оразбаева

Научные редакторы:

д.филол.н., проф. Т.С. Тебегенов,
д.филол.н., проф. С.Ж. Абишева

Члены редколлегии:

д.филол.н., проф. Б.Абдигазулы
д.п.н. С.Б. Бегалиева,
д.п.н. Р.А. Шаханова,
д.п.н., проф. Ж.К. Балтабаева,
д.филол.н., проф. К.И. Мирзоев,
проф. Барри Пол Шерр (США),
к.филол.н., доцент Е.В. Казарцев (Россия),
д.филол.н., проф. Г.Л. Нефагина (Польша),
д.филол.н., проф. А.К. Киклевич (Польша),
д.п.н. Н.И. Ишекесев (Кыргызстан),
проф. Спендель Джованна (Италия),
проф. Хатрани Алтынчач (Турция),
проф. Мехмет Куталмиш (Турция),
доктор PhD, проф. Н.З. Белобровцева (Эстония),
д.п.н. Чан Дин Лам (Вьетнам)

Ответственный секретарь:

к.филол.н. А.Д. Ибраева

© Казахский национальный педагогический университет им. Абая, 2013

Зарегистрировано
в Министерстве культуры и информации РК
8 мая 2009 г. №10109-Ж

Подписано в печать 06.01.2014.
Формат 60x84 1/8. Объем 17,0 уч-издл.
Тираж 300 экз. Заказ 328

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат»
Казахского национального педагогического
университета имени Абая

Тайманова С. Сәнімкүл Желдербаева поэзиясындағы ұлттық дәстүр.....	94
Токшылықова Г.Б. Кхмер әдебиетінің жанрлары.....	98
Әлібекқызы А. Қазақ әдебиетіндегі дәстүрлі қазақ әйелдерінің бейнесі мен С.Елубайдың «Ақ боз үй» роман-трилогиясындағы хансұлу бейнесі.....	103

**ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ
ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И МЕТОДИКИ**

Оразахынова Н.А., Кенжебаева Г.М. Әдебиет пәнінен «Сатылай кешенді оқыту» технологиясымен оқушыларды шығармашылыққа баулу.....	105
Кажигалиева Г.А. О текстоцентрическом подходе к преподаванию русского языка как неродного в педагогическом вузе.....	109
Тойбаева Ж. Журналистік білім берудің заманауи талаптары... Нәсіпқазы Е., Жұмабеков Қ. Ж. Мультимедиялық құралды мәдениетаралық қарым-қатынас арқылы біліктілікті дамыту жолдарының көздері.....	114
Ибраева А.Д. Жоғары оқу орындарында қазақ әдебиетін оқытудың кейбір ерекшеліктері.....	115
Стамгалиева Б.К. Мектепалды даярлығында балалардың тілдік құзыреттілігін қалыптастырудағы көркем шығарманың рөлі.....	118
Сахова А.Т. Оқушыларды шығарма жаздыруға үйрету арқылы табысты оқытуға қол жеткізу.....	120
Талдыбаева А.Қ. Тәрбие негізі – ұлттық құндылықта.....	122
Нәсіпқазы Е., Жұмабеков Қ.Ж. Мәдениетаралық коммуникативтік біліктілікті дамытуда мультимедиялық құралды қолданудың әдіс-тәсілі.....	126

ЖУРНАЛИСТИКА

Тойбаева Ж. Телеарналардағы мәдениет және мемлекеттік тіл.	132
--	-----

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Білім және ғылым саласындағы бақылау комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығы негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысының «Филология ғылымдары» сериясы ғылыми жұмыстардың негізгі нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне енгізілген.

На основании приказа №1082 от 10 июля 2012 года Комитетом по контролю в сфере образования и науки Республики Казахстан Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Филологические науки» внесен в перечень изданий для публикации основных результатов научной деятельности.

ТІЛ БІЛІМІ ЛИНГВИСТИКА

ӘОЖ 81 373.2

Б.М. Тілеубердиев –

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің профессоры, ф.ғ.д.

ҚАЗАҚ ОНОМАСТИКАСЫНДАҒЫ ДҮНИЕНІҢ (ҒАЛАМНЫҢ) ТОПОНИМИЯЛЫҚ БЕЙНЕСІ

Түйіндеме: Бұл мақалада қарастырылған мәселе концепт үлгісінің тілдік бірліктерінің жүзеге асу жолдары және әлемнің шынайы суретін жасау. Нақты әлемнің және болмыс бейнесінің көптеген ойлау түрлерінің белгісі концепт болып табылады. Халық мәдениеті рухани мәдениет концептілері көмегімен сақталған және берілген. Концептілер алғашқы мәдени құрылымдар бола тұра, жеке тұлғаның ой-есін қоршап тұрған мәдени болмыстың бейнесін қалыптастырады және құнды әлем картинасын құрады.

Тірек сөздер: топонимиялық тұлға, ономастика, семасиология, когнитивтік

Аннотация: В статье рассматривается пути реализации типов концепта языковыми единицами, создающими реальную картину мира, показывается их модель структурной системы. Сигналом конкретного мира и множества мыслительных форм отражения действительности является концепт. Культура народа сохранена и передана с помощью концептов духовной культуры [1]. Являясь первичными культурными образованиями, концепты формируют в сознании индивида образ окружающей его культурной действительности, составляя ценностную картину мира.

Ключевые слова: топонимическая личность, ономастика, семасиология, когнитивная

Abstract: Ways of realization of concept types by means of language units, which create the real picture of the world are considered. The model of the structural system is shown in the article as well. The signal of concrete world and set of cognitive forms of reflections of reality is the concept. The culture of people is preserved and transmitted with the aid of the concepts of spiritual culture [1]. Being primary cultural formations, concepts form in the consciousness of individual the means of his surrounding cultural reality, composing the value picture of peace.

Keywords: Toponymical personality, onomastics, semasiology, cognitive

Дүниенің топонимиялық көрінісі тілдік сана болмысынан, этностық таным тұрғысынан қарастырылуы керек. Тілдік санада кеңістік жөнінде ұғым әр тарихи дәуірлерде қалыптасқан, сол дәуірден көрініс беретін ментальдік ұстанымдар, когнитивтік түсініктер жүйесі бар. Сонымен қатар әр топонимикалық тілдік тұлғада географиялық кеңістік жөнінде өз ментальді-топонимиялық түсініктері (стереотиптері) бар және өзіндік сөз қорында бір бөлігі ретінде топонимиялық қор (лексика) жинақталған. Ономастикалық ғылыми әдебиеттерде жеке тілдік тұлғаның топонимиялық қорын (лексиконын) «топонимикон» деп атайды, ал сол қордың иесін *топонимиялық тұлға*, яғни «топонимическая личность» деген терминмен атайды: жеке топонимикалық тұлға өзіндік топонимиялық дүниенің бейнесін, фрагментін құрайды, сөйтіп тілдік санасында, жадында орнықтырылады. Әр топонимикалық тұлғаның топонимиконы кеңістік өрісі жағынан да, топонимиконға енген топонимдердің құрамы мен саны жағынан да әр түрлі болып келеді. Кейбір тек тілдік (топонимикалық) тұлғаның топонимиконы тар, топонимикалық қоры кедей, аялық білімі аса кең емес болатын болса, керісінше басқа топонимикалық тұлғаның топонимиконы, яғни топонимикалық (лексикалық) қоры да оған қатысты лингвоментальді өрісі де өте бай әрі кең болып келеді.

Этностың дүние көрінісін белгілейтін топонимиялық бейнесі жеке адамдардың этнос өкілдерінің ғаламды (дүниені) суреттейтін топонимиялық көріністерінен құралады. Осы тұрғыдан қарайтын болсақ, этностың ғаламды бейнелейтін топонимиялық көрінісін жеке тұлғалардың дүниені бейнелейтін топонимиялық көріністерінің жиынтығы деп те түсінуімізге болады. Сонымен, ғаламның топонимиялық бейнесін, көрінісін этносқа, ұлтқа, халыққа қатысты және жеке адамға, топонимикалық тұлғаға, ұлт өкіліне қатысты ретінде екі тұрғыдан қарастырып, сипаттауымызға болады.

Қоршаған ортаны танып дүниенің топонимиялық бейнесін суреттеуде негізгі бірнеше ұстанымдар, яғни қағидалар арқылы жүзеге асырылады. Кеңістікті танып, игергенде, сол тану, игеру нәтижесін тілде, яғни топонимияда белгілегенде Л.И. Дмитриеваның көрсетуінше үш қағида «жұмыс істейді»: ол қағидаларды топонимикалық тұлға санасындағы ментальді модель деп те атауымызға болады – *бағыт-бағдарлық (маршруттық) модель, шеңберлік (радиальдік) модель, тұрмыс-тіршіліктік кеңістік моделі* [1, 22].

Адамзат қауымындағы ең алғашқы топонимдердің пайда болуы осы маршруттық моделдің арқасында, негізде іске асырылды деп жорамалдауымызға болады. Басқашалап айтсақ, ежелгі адам кеңістікті игеру

барысында көкөніс, жеміс-жидек, шөп тамырларын іздеп, жүру бағыттарын салғанда географиялық нысандарды атай бастаған. Көшпенділерге тән мал жаю, малмен бірге көшіп-қону шаруашылық тұрмыс тіршілігінде кеңістікті игеру, тану, нысандарын атау осы бағыт-бағдарлық (маршруттық) модель арқылы іске асырылды. Ең алғашқы немесе негізгі топонимиялық көрініс (бейне) көшіп-қонып, кеңістікті танып, игеріп жүргендегі дүниенің топонимиялық бейнесі болып саналуы керек сияқты.

Бағыт-бағдарлық модель негізінде кеңістікті танып, игеріп, нысаналарын атап отырған адам (этнос) дүниенің төрт тұсын және өзінің соған қатысты атап отырған географиялық нысандарын бағдарлауы қажет еді. Осы уәждік негізге байланысты дүниенің (ортаның) топонимиялық бейнесінде бірқатар географиялық терминдермен (апеллятив) жер-су аттары пайда болды. Көне түркілік және қазақ қауымдарында дүниенің горизонтальді кеңістік моделі төртбұрышты (*төрткүл*) болып танылған: сол себепті географиялық бағдарлауда «оң-сол», «алды-арты», «оң-теріс» сияқты түсініктер қолданылған. Сонымен қатар біздің ойымызша, маршруттық модельде кеңістікті немесе географиялық объектілерді атауда, тануда (тілде, санада бекітуде) адам өз дене мүшелеріне қатысты ментальді түсініктерді қолданған көрінеді. Осы үрдісті біз географиялық апелляциятер құрамынан және топонимияда кездесетін анатомиялық (соматикалық) атаулардан байқауымызға болады. Қазақ топонимдері мен апелляциятер құрамында төмендегідей анатомиялық терминдер кездеседі: *бас, төбе, аяқ, ауыз, табан, қойын, бауыр, көз, мұрын, арқа, төс, қабырға, бет, қабақ, тамақ т.б.*

Кеңістікте орналасқан табиғи объектілерді бағдарлап айқындауда, географиялық нысандардың өзін сипаттауда адам немесе жануарлардың дене мүшелерінің орналасу тәртібіне сүйену – адамдардың ментальді түсініктерін көрсетеді. Сол танымдық түсініктер аясында қоршаған орта, оның нысандары жалпы айтқанда адамға, адам немесе жануар дене мүшелеріне ұқсатылған. Осыған қарағанда әлемді тану процесі, әлемнің тілдік көрінісі, соның ішінде әлемнің топонимиялық көрінісі адамның өзінен басталады, яғни адам – дүние құрылымының моделі, үлгісі болып табылады. Тілдің дүниетанымдық көріністері көбінесе адамның ішкі дүниесі сияқты адамға қатысты сөздер арқылы көрінеді. Адами танымды сипаттауда соматикалық тіркестер – *бас, аяқ, көз, құлақ, тамақ, мойын, иш, өкпе, ми, тырнақ, тіл, бет, жүрек, сүйек, тән, қан, арқа т.б.* Бұлар – географиялық терминдердің де құрамында көптеп кездеседі және семасиологияның ұқсату заңына байланысты апелляция терминдерге алдеқашан айналып кеткен адами таным негізінде екінші рет атау болған сөздер. Қоршаған ортаны, кеңістікті бағыттық тану моделіндегі дүниені адамиландыру, антропоморфиландыру көне адамдардың (қоғамның) мифтік, мифопоэтикалық танымына, мифтік санаға да байланысты болған. Ежелгі замандарда орын алған мифтік сана бірден толығымен жойылып кетпейді, оның сарқыншақтары күні бүгінге дейін жеткен. Қазақ топонимиясындағы жоғарыда аталған анатомиялық географиялық терминдер мен топонимдер соның тілдік көріністері. Кеңістікті тану, тілдік (апелляциятік және онимиялық) бірліктермен қоршаған ортаны (кеңістікті, оның нысандарын) белгілеу (танбалау) жоғарыда көрсетілген бағытта да іске асырылады. Осы үрдістің тілдік нақты айғағы ретінде төмендегідей жер-су аттарын мысал ретінде келтіруге болады: *Сарыарқа, Арқалық, Алғабас, Мұзарт, Қарауыз, Аяққамыр, Бастөбе, Бауыр, Тасбел, Сарыбет, Қарабүйір, Табан, Мойынды, Қазақ, Иекті, Көзбұлақ, Кіндікті, Еренқабырға, Маңдайтас, Төскейбет, Мибұлақ т.б.*

Дүниенің топонимиялық бейнесін суреттеудегі бағыт-бағдарлық таным моделінде тек қана көлемі шағын келетін кеңістікке тән микротопонимдік атаулар ғана қолданылмаған, осы бағыттық модель аясында біздің пікірімізше, өте үлкен, көлемді географиялық нысандар да атау объектілеріне айналған. Мәселен, *Арқа (Сарыарқа)* атауының түрлі этимологиясы бар – соның бірі: тарихи мәні бар – «артымыздағы ел», «арт жақта орналасқан жұрт» дейтін болсақ, дегенмен *арқа* апелляцияінің түпкі мағынасы анатомиялық *арқа* (жон арқа, «спина») деген сөзге тірелетін сияқты. Сол Ұлы Жонның (Сары Арқаның) шығыс бүйіріне көне қазақтар *Ерен Қабырғаны* орналастырған, яғни Тянь-Шань тауына сондай атау берген [2,165].

Әлемнің топонимиялық көрінісіндегі атауыштық процесінде орын алған радиальді (шеңберлі) модель, қағида төмендегі ерекшеліктерімен белгіленеді. Кеңістікті радиальді модель тұрғысынан құрылымдағанда кеңістіктің ортасы, кіндігі және сол кіндіктен: этникалық, семантикалық рухани т.б. орталықтан бірінен кейін бірі орналасқан шеңберлей келген кеңістіктерден құрылады. Қазақ мифологиялық дүниетанымында *Көктөбе, Қазығұрт, Байтерек* немесе басқа да киелі табиғи нысандар жер кіндігі, жер ортасы болып табылады. Сол жер кіндігінде қазақ халқының ел ортасы, атамекен шеңберін кеңістігін құрайтын тау, өзен, бұлақ, дала, ағаш-орман, сай-сала т.б. географиялық нысандар орналасқан. Рухани, этникалық орталықтан алыстай келе көп жағдайда жау, жат болып келетін танымайтын, бөгде кеңістіктер орналасқан. Жорыққа немесе саяхатқа шыққан эпикалық ертегілік кейіпкерлер жат елдерде, алыстағы кеңістіктерде жалмауыз, мыстан, албасты, дию, перілермен кездеседі. Топонимиялық танымдағы

радиальді моделде «алыс» - «жат, жау», ал «жақын» - «ел, жұрт» деген ментальді-топонимиялық түсініктерді топонимиялық атаулар арқылы да білдіре білген. Әр топонимикалық тұлғада жүрегіне ыстық естілетін, мәңгілік жадында қалатын атамекен атаулары бар десек, артық айтпаған болар едік. Атамекен атаулары кіндік қаны тамған, балалық шағы өткен, еш уақытта ұмытылмас, қимас Отанының, ата жұртының символы іспеттес екені баршамызға аян, сол себепті осындай киелі ұғым қазақ топонимиялық әлем көрінісіне тән деп айтуымызға болады.

Алыстағы жат жерлерді, жат елдерді топонимияда белгілеу үшін *Барсакемес, Итжескен, Балқантау, Ұрым, Қырым т.б.* топонимиялық атауларды қазақтар қолданған. Жоғарыда келтірілген жер-су аттары біріншіден, алыс», «алыстағы жер» деген ұғымды білдіреді, екіншіден, *Барсакемес және Итжескен* атаулары жағымсыз коннотацияға ие болған болса, *Балқантау, Қырым* топонимдері жағымды коннотацияларға ие деп айтуымызға болады.

С.Қондыбай: *Балқантау* – алыста жатқан қиял белгісі, құпиялық пен киеліліктің метафорасы дей келе, географиялық кеңістікте реальді *Балқан таулар* бар екендігін көрсетеді: «Гора, часто используемая в фольклоре как метафора отдаленности, таинственности и сакральности. У казахов сохранился только отрывок древнего стихотворного текста.

Барар жерің Балқантау,

Ол да біздің көрген тау.

Қазақ танымындағы кеңістікте топонимдер арқылы құрылымдаудың тағы бір дерек белгісі мына бір тұрақты сөз тіркесінен аңғарылады:

Ұлың Ұрымға, қызың Қырымға кетсін.

Дәстүрлі танымда *Ұрым* да (кейде – *Үрім*), *Қырым* да – алыс, жетуі қиын шалғай жер мен ел. Әдетте, ғылыми әдебиеттердің өзінде ұрымды көне *Рум (Рим)*, ал *Қырымды Крым* түбегімен сәйкестіндіреді. С.Қондыбай еңбектерінде мифопоэтикалық *Ұрым* мен *Қырымды* жоғарыдағыдай сәйкестендіру қате екені көрсетіледі. Мәселен, *Ұрым* жөнінде С.Қондыбай былай жазды: «Никому не пришло в голову, что у древних тюрков и их потомков в мифопоэтической системе существовал другой, архаический Рум – Урум. Образ подобного Урума сохранился в протобулгарской традиции. По-видимому, булгарский Урум в VI-XII веках локализовался в Северо-Кавказском регионе, в Покубанье и на Таманском полуострове, где в VI-VII веке существовало протобулгарское государство, например, название страны Урум, зафиксированное в надписях Культегина (VIII век) связано именно с тюркоязычными булгарами (утригуры и кутригуры) [3,239].

Термин «Крым» не имеет ничего общего с реальным географическим объектом, полуостровом Крым», - деп жазады С.Қондыбай [3,165]. Осы зерттеушінің пікірінше, Үстірттің көне атауы *Қыр* болған, XIV ғасырда Үстірт (Маңғыстау) аймақтарында алғашқы қазақ қауымы («есен-қазақтар») қалыптасқан, сол ортадан шыққан батырлар *Қыр (Қырым) батырлары* – «Қырымның қырық батыры» атанып, Үстірттің бастапқы атауы (*Қыр*) ұмытылып, *Қырым* - өте алыста жатқан жер, ел деген топонимиялық ұғым пайда болған.

Бағыт-бағдарлық топонимиялық модель бойынша құрылымданған кеңістікте тағы да қазақ халқына кеңінен танымал *Жиделі Байсын, Жерұйық* сияқты топонимдер бар. «Алпамыс» эпосында *Жиделі Байсын* Алпамыстың, қоңырат елінің ата жұрты. *Жиделі Байсын* жер атауы Өзбекстандағы Сурхандарья облысы Байсунтау өлкесінде кездеседі.

Жерұйық топонимінің географиялық орны, мекені белгісіз, себебі бұл топоним мифотопоним, яғни мифтік, қияли жер-су атаулар қатарына жатады. *Жерұйық* – киелі жер, *ұйық* – көне түркі тіліндегі ыдук («киелі») («ыдук йер-суб» - «киелі жер-су») сөзінің фонетикалық варианты.

Жоғарыдағы дерек-келтірімдерді есепке алатын болсақ әлемнің топонимиялық көрінісінде кеңістік бағыт-бағдарлық модель екі түрлі тұрғыда берілген: шағын аумақтағы кеңістік (маршруттық саяхат, мал жаю, көшу-қону барысындағы) және орасан кең, аумақты геокеңістік (*Балқантау, Итжескен, Ұрым, Қырым, Барсакемес, Жиделі Байсын, Каф (Қап)* таулары т.б.). Ментальді топонимиялық құрылымдағы кеңістіктің осы екі түрі де топонимиялық көріністің *шеңберлі (радиальді) типіне* де жатқызуға болады, себебі кіші кеңістік (кеңістіктіктер) шағын радиустағы «атажұрт, атамекен» кеңістігіне жатады, ал үлкен кеңістіктің шет шекарасында немесе одан ары «жат территория» немесе «мифтік кеңістіктер» орналасқан.

Тұрмыс-тіршіліктік (болмыстық) кеңістіктің әлемнің топонимиялық көрінісіндегі берілуі, яғни құрылымдауы өз ерекшеліктерімен, өзгешіліктерімен айқындалады. Осы модель бойынша кеңістікті ментальді өрісте құрылымдау, құрамдау шаруашылық факторының ықпалына, әсеріне байланысты болып келеді. Географиялық кеңістікті, ортаны тілдік санада және тілдің өзінде (лексикада, топонимияда) белгілі бір дискретті нысандарға, бөлшектерге айқындап бөлу, атау, тану, игеру, тілдік және ментальді айналым-

ға енгізу жоғарыда аталған экстралингвистикалық, лингвистикалық т.б. көптеген факторларға байланысты екені мәлім және кеңістіктің *ландшафттық* ерекшеліктеріне де қатысты екені дау туғызбайды. Басқаша айтқанда, кеңістік жүйелі түрде өзінің санадағы ментальді көрінісін және тілдегі топонимдік (лексикалық) құрамын, келбетін көрсете алады. Осы бүгінге дейін қазақ топонимика саласында жүргізіліп келе жатқан барлық дерлік зерттеулер негізінен топонимдердің тілдік (лексикалық, яғни топонимдік) көрінісін айқындап, сипаттап келеді, ал когнитивтік ономастика (топонимика) қағидалары бойынша кез келген ономастикалық бірліктер жүйесінің ментальді, когнитивтік (ой-санадағы) көрінісі, болмысы бар.

Кеңістікке қатысты ментальді және тілдік көріністер бір-бірімен өзара изоморфтық түрде байланысқан, яғни кеңістіктің тілдік көрінісі ментальді (когнитивтік) болмыстың айнасы, айғағы іспетті болса, ментальді (тілдік ой-санадағы) көрініс өз таңбасын, бедерін кодталған түрде тілде, яғни топонимиялық (лексикалық) жүйеде тайға таңба басқандай қалдырған. Топонимиялық жүйенің онтологиялық болмысы заңды түрде оның ментальдік қызметімен, болмысымен біте қайнасып бірлескен, сондықтан да топонимиялық жүйенің сол тілде сөйлеушілер санасында өз орны бар.

1 Дмитриева Л.М. *Онтологическое и ментальное бытие топонимической системы (на материале русской топонимии Алтая): Автореф. дис... д-ра филол. наук. – Екатеринбург, 2003. – 48 с.*

2 Керимбаев Е.А. *Лексико-семантическая типология оронимии Казахстана: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1988. – 24 с.*

3 Кондыбай С. *Казахская мифология. Краткий словарь. – Алматы: Нурлы Алем, 2005. – 272 с.*

ӘОЖ 811.512.122` 367.627

Г.П. Шаһарман –

филол.ғ.канд., доцент, Абай атындағы ҚазҰПУ-дың практикалық тілдер кафедрасы

САН ЕСІМДЕРДЕН ҚОСЫМШАЛАР АРҚЫЛЫ ЖАСАЛҒАН СӨЗДЕРДІҢ МАҒЫНАЛАРЫ

Түйіндеме: Бұл мақалада сан есімдерден қосымшалар арқылы жасалған сөздердің мағыналары қарастырылған. Сан есім негізді туынды сөздер зат есім жасауға ұйытқы болатыны нақты мысалдар арқылы дәлелденген. Көбінесе есептік сан есімдерден зат есім жасайтын: -лық, -лік, -дық, -тық, -тік, -ған, -ген, -кіл, -күл, -пақ, -дай, -дей жұрнақтарының өнімділігі қарастырылады. Олардың бірқатары әртүрлі мағынаға ие болатыны айқындалған. Туынды сөздердің сандық мағыналары мен олардың басқа мағыналарына салыстырыла талдау жасалған. Көркем шығармалардан мысалдар келтіре отырып, осы сөздердің қай салада қолданылатыны айтылған.

Тірек сөздер: Морфологиялық тәсіл, қосымша, сөзжасам, лексика, мағына, сан есім, сандық ұғым, тоқсан, семантика.

Аннотация: В данной статье рассматриваются значения имен числительных образованных суффиксальным способом.

Ключевые слова: В данной статье рассматриваются значения имен числительных, образованных суффиксальным способом. Конкретными примерами было доказано, что производные от имен числительных слова, могут служить основой для образования имен существительных. Рассматривается продуктивность суффиксов -лық, -лік, -дық, -тық, -тік, -ған, -ген, -кіл, -күл, -пақ, -дай, -дей, образующие в основном имена существительные от количественных числительных. Определено, что часть из данных суффиксов имеет различные значения. Был проведен сравнительный анализ количественному значению и другим значениям производных слов. На основе примеров из художественных произведений также было выявлено, в каких сферах употребляются данные слова.

Abstract: In this article values of the numerals formed in the suffixed way are considered. Specific examples have proved that the derivatives of the numeral words can serve as a basis for the formation of nouns. Efficiency of the suffixes -лық, -лік, -дық, -тық, -тік, -ған, -ген, -кіл, -күл, -пақ, -дай, -дей, nouns forming generally from cardinal numbers is considered. It is defined that the part from these suffixes has various values. The comparative analysis to quantitative value and other values of derivative words was carried out. On the basis of examples from works of art also it was revealed, in what spheres these words are used.

Keywords: Morphological way, affix, word formation, lexis, significance, numeral, numerical concept, quarter, semantics.

Қазақ тіліндегі сөзжасам тәсілдерінің сараланған үш түрінің бірі – морфологиялық тәсіл.

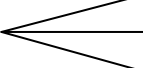
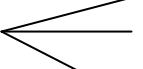
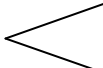

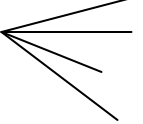
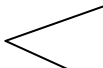
Морфологиялық тәсілде туынды сөз түбір сөзбен сөзжасамдық жұрнақ арқылы жасалынатыны ғылымда белгілі. Басқаша айтқанда, морфологиялық тәсіл арқылы туынды жасау үшін лексикалық мағынасы бар түбір сөз бен сөзжасамдық жұрнақтың болуы негізгі шарт болып табылады.

Енді осы мәселені сан есімдерге қатысты алатын болсақ, дербес мәнді сан есімдерге сөзжасамдық жұрнақ жалғанады. Мәселен, *үшкіл, төртпақ, жетіген, жетілік...* т.б. Бұдан біз сан есімдер басқа сөз

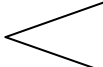
таптарын жасауға негіз болатынына көз жеткіземіз. Ең бастысы, қай сөз табына жатса да, сан есім негізінде жасалған сөздердің мағынасында, сандық ұғымның сақталатынын байқауға болады.

Сан есім негізді туынды зат есім жасауға, көбінесе, түбір сан есімдер ұйытқы болады. Ал түбір сан есімдердің барлығы есептік сан есімдерге жатады. Реттік сан есімдердің ішінен «бірінші» дейтін жалғыз-ақ сөз туынды сан есім ретінде зат есім жасауға негіз болады (біріншілік). Сан есімдердің қалған жинақтық, топтық, болжалдық, бөлшектік түрлерінен зат есім туындамайды.

Есептік сан есімдерден зат есім жасайтын жұрнақтар: -лық, -лік, -дық, -тық, -тік, -ған, -ген, -кіл, -күл, -пақ, -дай, -дей. Бұдан сан есімдерден басқа сөздерді жасайтын жұрнақтар өте аз екені көрінеді. Сонымен бірге олардың көбі өнімсіз. Тек -дық/-дік, -лық/-лік, -тық/тік жұрнағы ғана басқалармен салыстырғанда өнімдірек. Есте болатын жағдай бұл жұрнақтың қайсысы болсын сөз таңдайды, кез келген сан есімнен олар туынды сөз жасай бермейді. Бұлардың ішіндегі жиі қолданылатын -лық, -лік жұрнағы.

бірлік		татулық, тұтастық сандар класының атауы, разряд ең төменгі баға атауы
біріншілік		спорттық жарыс атауы
екілік		төменгі баға атауы
үштік		шам атауы одақ жүлделі үш орын орташа баға атауы
төрттік		жақсы баға
бестік		өте жақсы баға атауы
алтылық		карта атауы
жетілік		шам атауы карта атауы
сегіздік		карта атауы
тоғыздық		карта атауы футбол қақпасының үстіңгі бұрышы
ондық		карта атауы шам атауы топ, әскери құрама атауы сандар класының атауы
елулік		әскери құрама атауы (взвод)
жүздік		әскери құрама атауы (рота) сандар класының атауы
мыңдық		сандар класының атауы
жетіген		музыкалық аспап

үшкіл	бөлінбейтін бөлшек, бүтіндік
төрткүл	екі үшкілден тұратын төртбұрыш
бескүл	жұлдыз пішіндер
төртпақ	адам пішіні, төрт бұрышты тұрпат

бірдей		тең
		қатар

Енді осылардың әрқайсысына жеке-жеке тоқталайық. Қазіргі қазақ тілінде бір деген түбір сан есімнен өрбіген *бірлік* туынды зат есімі үш мағынада қолданылатындығын көріп отырмыз. Олардың ішіндегі біріншісі жалпы халықтық қолданыста бар байырғы төл сөз, тұтастық, бірауыздылық ұғымын білдіреді. Мысалы: **Бірлік** болмай, тірлік болмас (Мақал). Бұндайда **бірлік** крек қой, шырағым (Ғ.Мұстафин). Міне, ағайын, ел **бірлігінің** тілегінен туған менің талабым, тоқтау сөзім де осы (М.Әуезов).

Екінші мағынасы әрине татулық мағынасынан кейінірек, оқу-ағартуға байланысты қалыптаса бастағаны байқалады. Бірлікматематикалық термин ретінде онға дейінгі жай сандар класының атауын білдіреді (разряд). Мысалы: 1. Сонда, он жағында тұрған **бірлік** - өзіне жалғас цифрдан он есе емес, тек қана екі есе көп болады деген сөз. 2. Шынында да ойлаған санымызда **ондық** цифры «а», бірлік цифры «в» болсын делік (Я.И. Перельман).

Бірлік білімге қойылатын нашар баға, ең төменгі балл атауы мағынасында қолданылады. Бес балдық жүйедегі бағалаудың басқа түрлеріне қарағанда, бұл бағаның бірлік аталуы өте сирек кездеседі. Мысалы: 1. – Отыр! – деді мұғалім, көршімнің фамилиясының тұсына ұзын **бірлікті** қойып жатып (Қ.Асанов). Бұл баға атауы, көбінесе, -лік жұрнағы жалғанбаған бір күйінде айтылуы жиі кездеседі. *Бір* мен *бірлік* тілімізде қатар, бірін-бірі алмастырып қолданылып жүр. Дегенмен, айырмашылық та жоқ емес. Егер бір – сан атауы, яғни цифрдың атауы болса, осыған сәйкес бағалаудағы балдық көрсеткіш атауы да осылай аталады. Ал баға атауы -лік жұрнағы арқылы заттанып, бірлік деп аталады. Өзге баға атауларына қатысты да осыны айта аламыз (екілік, үштік, төрттік, бестік). Сонда 1-балдық көрсеткіш – бір де, 1 деген баға атауы-бірлік болады.

Берілген мысалдардағы бірлік сөзінің үш түрлі мағынада қолданылуына сыртқы себептің де, ішкі лингвистикалық себептің де әсері бары байқалады. Сыртқы себептердің әсерін, мүддесі бір адамдардың татулығын, бірауыздылығын атау қажеттілігімен бірінші бірліктің туғанын; бір санының ізімен онға дейінгі жай сандар тобын, разрядын атаудан екінші бірліктің; білімнің сапасын бақалаудан туған үшінші бірліктен көреміз. Ал лингвистикалық ішкі себепті бір деген негізгі морфемаға -лік жұрнағының жалғанып, әртүрлі басқа мағыналар беретін дербес лексикалық дериват ретінде қолданылуынан айқын аңғаруға болады. Осы бір сан есімнің негізінде синтетикалық (морфологиялық) тәсіл арқылы жасалған сөздер әр түрлі заттық мағынадағы атауларды білдірсе де, олардың әрқайсысының мағынасы көмекші тартса да, сандық мағыналарының сақталғандығын байқау қиын емес. Өйткені, бір сан есіміне қатысты атау үрдісі нәтижесінде алынатын аталымдарға оның әуелдегі бірге қатысты сандық-мөлшерлік белгілері негіз болған.

Қазіргі қазақ тілінде реттік сан есімге -лік жұрнағын қосу арқылы жасалған жалғыз зат есім бар дедік. Ол – **біріншілік** туылымы. Бұл – орыс тіліндегі «первенство» сөзінің ықпалымен туған спорт термині, үстіміздегі ғасырдың 50-60 жылдары қалыптасқан зат есім. Мысалы: 1. Жарыс шарты бойынша Волгоградтағы әлем **біріншілігінде** 16 партия өткізілуі керек («Соц.Қаз»). 2. Ұлттық спорт сарайында студент боксшыларының халықаралық **біріншілігі** өткізіліп жатыр (Б.Соқпақбаев). 3. Еліміздің Алматыда өткен **біріншілігінде** жерлестеріміздің тамаша табысқа жеткенін волейбол жанашырлары жақсы біледі («Спорт» газ.).

Екілік те оқушылардың біліміне қойылатын төменгі баға. Екі атауымен жарыса қолданыла береді. Мысалы: 1- Олай болса, тағы бір екілікті қоямыз енді, - деді оқытушы қаламын алып (Ә.Әлімжанов). 2. Әкеп едім екілік, Мамам шықты жекіріп (М.Жаманбалинов). 3. Сабақ естен шығып қап, Алды бүгін екілік (Ш.Смаханұлы). Екіліктің басқа мағынада қолданылуы бұдан басқа қолданыстарда кездеспейді. Мұнда да екі балл дәрежесінің көрсеткіші ретінде, заттанып баға атауы ретінде екілік қолданылады.

Үштік сөзі төрт түрі мағынада қолданылатыны көрсетілді.

Бұлардың ішіндегі *шам атауы*, *жүлделі үш орын орташа баға* атауын білдіретін үш түрі түсіндірме сөздікте көрсетілген. **Үштік** шам атауы тұрмыс қажеттілігіне орай жасалып, оның аталуына шишасының

аумағының үш сантиметрлік өлшемі негіз болған қолданыста үштік сөзі үнемі шам сөзімен тіркесіп келеді. Ал үштік деп аталатын жүлделі үш орын мен орташа баға атаулары шам атауына қарағанда кейінірек, спорт, білім беру салаларының дамуына байланысты жасалған және оларға орыс тілінің де әсер етуі байқалды. Оған төмендегі мысалдар дәлел бола алады. Мысалы: 1. **Үштік** шамның тышқан көзіндей жылтыраған жарығын қомсынатын бұлар жоқ (Д.Әбілев). 2. Бірақ сығырайған **үштік** шамның сәулесі өз төңірегінен өзге жерді күңгірт көрсетеді.(Ә.Сәрсенбаев). 3. Осы жолы алдыңғы **үштікке** ілінсе, оның өзі армандаған биіктің жақындағаны дей бер (С.Балғабаев). 4. Жүлделі үштікке Алматы, Қарағанды, Семей командалары ие болды (Қаз.мұғ). 5. Аршагүл баласының әдебиеттен **үштік** баға алғанын, кейінгі кезде нашарлау оқығанын айтты (С.Бақбергенов).

Үштік сөзінің сирек болса да, тағы бір қосымша мағына беруін байқауға болады. Ол – орыс тіліндегі тройка (одақ) мағынасында қолданылуы. Қазақ тіл білімінде бұл мәселені ғалымдар сыртқы себеп негізінде алынған деп түсіндіреді де, төмендегідей мысал келтіреді.

Мысалы: Оның армиясы өзінің алға басуында үлкен **үштіктің** келісімі бойынша белгіленген шекарадан еш жерді атап өтпеді.

Төрттік – білім беру саласындағы білім сапасына қойылатын жақсы деген баға. Мысалдар: 1. Ана тілінен ылғи **бестік** алып жүрген Әділ бір күні қазақ тілінен төрттік алып келді (Х.Ерғалиев). 2. Тоқсан аяқталуғатақалғанда, Ержан математикадан **төрттік** баға алды («Қазақстан мұғалімі»).

Осы өлең жолына байланысты қолданылған төрттік пен одаққа қатысты **үштік** сөздеріне окказионалдық сипаттың басым екені байқалады. Біріншіден, бұл атаулар сирек қолданылады. Екіншіден, төрт жол өлеңінің, қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде көрсетілгендей, әдеби тіл нормасында төрттаған деген атауы бар. Ал жалпы түрік тілдерінде рубаят деп аталатыны да белгілі. Қалай болғанда да, М.Әуезовтің қолданысындағы *төрттікке* де өлеңнің төрт жолдан тұруы негіз болып тұр. Мысалдағы *үштік* сөзінде де сандық мағына басым, ал оның окказионалдық сипаты одаққа мүше болуға шек қойылмайтындығынан аңғаруға болады. Кейбір жағдайларда одақтың құрамы төртеу, бесеуден де, не одан да көп саннан тұруы әбден мүмкін. Мысалы: **Төрттік** одан өз мүмкіндіктерін іске асыруға тиіс (Қазақстан, Қырғызстан, Беларусь, Ресей Федерациясы) («Сарыарқа самалы» газетінен). Үш және төрт сан есімдері өздерінің сандық мағыналарымен қатар, бұл жерде – тік жұрнағының жалғануы арқылы біріккен, тұтастық мағына үстелетінін көруге болады. Бұл – синтетикалық тәсілдің атқаратын қызмет ерекшелігі.

Бірлік, екілік, үштік, төрттік, бестік зат есімдері сөзжасамдық негізділігі жағынан бір типке жатады. Өйткені, оларға -лік, -тік, жұрнақтары ортақ және жоғарыда жеке-жеке тоқталған мағыналарының ішінде бесеуіне ортақ бір мағына бар. Ол – білімге қойылатынбаға атаулары және бесеуі де қосымшасыз атауларымен (бір, екі, үш, төрт, бес) қатар жұмсала береді.

Алтылық, жетілік, сегіздік тоғыздық, ондық жасалымдарының бәріне ортақ мағына – карта атаулары екендігі. Ортақ жұрнақтарға байланысты бұлар да бір-ақ типке жатады және зат есім болады.

Мысалдар: 1. Жоқ, қарағаным жоқ. Тек **алтылықтың** дүпілін ғана көрдім, - деп күледі Ержан (Т.Аханов). 2. Ойында реті келмей, қолында сақталған жетілік көзір - қарғаның **жетілігімен** түйенің королін соғып алды ақын (С.Бақбергенов). 3. – Қарғаның **сегіздігі** бар ма қолыңда: (Ауызекі тіл). 4. Менің қолымда **тоғыздық** қана қалған (Ауызекі тіл).

5. Олардың қолындағысы **қарғаның алтылықы** еді, үстіне **ондық** шықты (Т.Әлімқұлов).

Алтылық сөзінің қолданыста карта атауынан басқа мағынасы жоқ.

Ал *жетілік* сөзінің карта атауынан басқа сандық ұғымын сақтай отырып, сандық сипатты басымдау көрсететін тұсы да бар.

Ол – шишасының түбінің аумағы жеті сантиметрлік – шам. Ықшамдау заңдылығы бойынша жетілік шам тіркесі қалпына келген. Жетілік деген карта атауы, көбінесе, заттанып дербес қолданылса, шам атауы – *жетілік* басыңқы сыңарымен тіркесіп қолданылады. Мысалы: 1. Жазира терезе алдындағы өлеусіреген **жетілік** шамға қарап, күлімдеп отыр (М.Сүндетов). 2. Стол үстіндегі тағам да, **жетілік** шам да таң атқанша орнынан қозғалған жоқ (С.Жүнісов).

Сегіздіктің карта атауына ғана қатысы бар. Тоғыздықтың екі мағынасы бар. Олар: карта атауы және футбол қақпасының үстіңгі бұрышы.

Түсіндірме сөздікте футбол қақпасының үстіңгі оң не сол бұрышы *тоғыздық* делінген. Мысалдар: 1. Тіпті тоғыздыққа тебілген қатты допты да қағып, қақпа сыртына жіберді («Спорт газеті»). 2. Шабуылшы 35 метрдей жерден қақпаның дәл тоғыздығына тигізді (Бұл да сонда). Бұл мағына орыс тілінің әсерінен туған.

Ондық сөзінің бірінші мағынасы карта ойындағы ондыққа жоғарыда мысал келтіріліп дәлелденді. Екінші мағынасы – шам атауы. Түсіндірме сөздікте білтесінің кендігі өзгелеріне қарағанда, жалпақтау

болатын шынылы май шам деп беріліп. Мысалдар келтірілген: 1. Сол себептен қалай болар екен деп, онды шамға май құйып, шөлмегін сүртіп, білтесін жөндеп, әзірлеп қойдым (С.Омаров). 2. Төр алдында дөңгелек стол жайылып оның үстіне маздата жағылған ондық шам қойылыпты. Мұнда, әрине, шамның ондық аталуына негіз болып отырған – білте мен шишаның он сантиметрлік кеңдігіне байланысты сәйкестік қатынастар. Білте неғұрлым кеңірек, шишасы үлкендеу болса, шамның да соғұрлым жарық болатыны белгілі. Оны, үштік жетілік шамдарымен салыстырып қарауға болады. Сондықтан бұл шам атауларының сапалық белгілері ескеріле отырып аталым дәрежесіне жетуге олардың сандық өлшемдері негіз болып және -лік жұрнағының жалғануынан жүзеге асып отыр.

Ондық сөзінің тағы бір мағынасы – математикалық термин ретінде, сандар класының атауын білдіруі. Мысалы: Бірлік ондық, жүздік, мыңдық деп топ-топқа бөлініп айтылатын сандарды үйрету оңай («Қаз.мект»).

Келесі ондықсаны он кісіден тұратын топ атауы ретінде қолданылады. Бұл орыс тілінде «десятка» сөзімен сәйкес келеді. Сонымен бірге, бұл ондық он сарбаздан құралған әскери құрама атауын білдіретін әскери термин ретінде де қолданылады. Мысалы: 1. Байсын колхозынан Рысдәулет бастаған жігіттер сол ондықтың санатына іліккен еді (О.Сәрсенбаев). 2. Құрбашы бірдеңе деп тіл қатып еді, олар аттарын тебініп қалып әлгі ондықтарды жан-жағынан «қоршап тұра қалысты». Орыс тіліндегі «десятник» сөзінің баламасы ретінде жұмсалатын тұсы бар. Мысалы: - Сен ондық болуға жарайсың, сені өз жүздігіме аламын – деп, иығынан қақты (Х.Есенжанов). Дегенмен, соңғы «десятник» - ондықтың қазақ тілінде онбасы деген атауы да бар.

Елулік – әскери құрама атауларының бірі. Елу-елуден бөлінген сарбаздар тобы, взвод (ТС. 3 том, 330-бет). **Жүздік**, елулік, топ тағайынлап, олардың басына батыл, өжет жігіттер беріп, мергендер тобын бөлек іріктеп, ең тәуір дегенін өз қарамағына жинады (М.Жұмағұлов).

Би – болыстың ел ішіндегі өкілі, әкім, елбасы, кейде елулік деп аталады. (ТС 3-т. 330-бет). Мысал: - Е, ол әлгі менің болысқа кандидат болып, сенің елулік болып... - деп, Жүсекең көтеріле түсті (Б.Майлин). Бұл мысалдардағы «взвод» пен «әкім» мағыналарының елулік атауымен берілуінің негізгі себебі – елу санына яғни, осы атауларға қатысты алдыңған адам санына байланысты болып тұр. Екеуіне де -лік қосымшасы жалғанып тұрғандықтан, сөзжасамдық бір типке жатады. Соңғы елулікті (әкім) елубасының варианты десе де болады.

Қазіргі қазақ тіліндегі **тоқсандық жоспар, тоқсандық есеп, тоқсандық баға, тоқсандық үлгерім** сияқты сөз тіркестерінде кездесетін тоқсандық сөзіне – дық қосымшасы жалғанып, сын есім болып тұр. Мысалы: Бұл жасалымға негіз болған нәрсе – тоқсан сан есімінен лексика-семантикалық тәсілмен пайда болған «квартал», «четверть» сөздерінің мағынасы екендігі жоғарыда айтылған.

Жүздік сөзі екі мағынада қолданылады. **Жүздік** – сандар класының (разрядының) атауы. Бұл лексема ретінде бірлік, ондық, мыңдық зат есімдерінің сәйкес мағыналарымен сөзжасамдық бір типке жатады. Нәтижесінде **жүздік** цифры шығу керек (Я.И. Перельмен). Бұл – математикалық термин. **Жүздік** сөзінің екінші мағынасы әскери термин ретінде, ондық, елуліктер қатарында эскадрон, рота атауын білдіруі (атты жүздік – эскадрон, жаяу жүздік – рота). Мысалы: **Жүздіктен** алтауын іріктеп қойдық. Әлі талай **жүздік** құруға болады. Жасаққа жазылым деуші көп-ақ (Ғ.Сыланов). **Жүздіктің** кәсіби лексика ретінде қолданылып, окказионалдық сипат беретінін де байқауға болады. Мысалы: Күркілдек пішеншілерді жүздікке жалдайды екен. **Жүздік** дегеніміз жүз көпене шөп (С.Мұқанов). Соңғы мысалдағы жүздік кәсіби лексикаға жататын болғандықтан, оның таралу ауқымы да тар.

Жалпы аталған *жүздік* атауларының қайсысы болсын *жүз* санына қатысты жасалып, атау мағынасын білдірмеген, оларда сандық ұғымның басым екендігін көреміз.

Мыңдық сөзінің бір ғана мағынасы бар. Ол – бірлік, ондық, жүздіктер сияқты сандар класының атауы.

УДК 81'38; 801.6; 808

Г.А. Кажигалиева – к.ф.н., ст. преподаватель КазГосЖенПУ

ОБ ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТОНАЛЬНОСТИ ОТРИЦАТЕЛЬНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

Аннотация: В статье рассматривается реализация эмоционального потенциала отрицательных предложений в художественных произведениях.

Предложения с отрицанием характеризуются большой психологической сложностью. Они выражают различные эмоциональные оттенки: безысходность, грусть, тоска, отчаяние, гнев, возмущение, разочарование. Отрицательные предложения могут представлять «фундамент» эмоциональности произведения.

Синтаксическая эмоциональность, как правило, подкрепляется лексической. Наибольшим эмоциональным потенциалом обладают общеотрицательные предложения и предложения с двойным отрицанием. Построение произведения на широком использовании общеотрицательных предложений позволяет ярко представить эмоциональный мир человека, охарактеризовать его состояние: отсутствие в нем желаний и чувств.

Ключевые слова: Эмоциональность, отрицательные предложения, отрицательные эмоции и чувства.

Түйіндем: Мақалада көркем шығармалардағы қарсылықты мәндес сөйлемдердің эмоционалдығы қарастырылады.

Сөйлемдер болымсызбен үлкен психологиялық күрделілікпен сипатталады. Олар түрлі эмоциялы түстерді: айласыздық, мұң, сағыныш, ашыну, ашу, ашу кернеу, түңілістерді білдіреді. Болымсыз сөйлемдер туындының сезімпаздығының "негізін" құрастырады.

Синтаксистік сезімпаздық лексикалық сезімпаздықпен нығайтыланады. Ең үлкен эмоциялы әлуетке жалпы болымсыз сөйлемдер және сөйлемдер қос терістеумен ие болады. Туындының құрылысы жалпы болымсыз сөйлемнің кең игерушілігінде негізделгені адамның эмоциялы әлемін, көңіл-күйін: оның күй-сезімінің болмағандығын ашық көрсетуге мүмкіншілік тұғызады.

Кілт сөздер: Эмоционалдык, қарсылықты мәндес сөйлемдер, жағымсыз эмоциялар мен сезімдер.

Abstract: The article discusses the negative emotional proposals in literary texts.

Offers are characterized by the denial of great psychological complexity. They express different emotional tones: hopelessness, sadness, grief, despair, anger, resentment, disappointment. Negative sentences can represent the "foundation" of emotion work.

Syntax emotion, as a rule, is supported by a lexical. The greatest emotional potential have universal negative supply and demand double negation. The construction works on the wide use of the universal negative sentences can vividly imagine the emotional world of a man described his condition: its lack of desires and feelings.

Key words: Emotionality, negative statements, negative emotions and feelings.

Эмоциональность в языке – эмотивность – выражается различными средствами. Актуальность рассмотрения данного психолингвистического явления обусловлена наметившейся в современной лингвистике тенденцией выделения эмоциональной языковой картины мира, «которая выступает как разновидность языковой картины мира» [1; с.60].

Своеобразно эмотивность проявляется в отрицании.

Лингвистическое отрицание интересное и необычное явление. В разных языках оно имеет различные средства и способы выражения, но, как правило, проявляется на лексическом и грамматическом уровнях и имеет сложную семантико-синтаксическую структуру. Одной из характерных черт отрицания является ее эмоциональность и экспрессивность.

Рассмотрим, как реализуется эмотивный потенциал синтаксических средств, на примере отрицательных предложений. Предложения с отрицанием в отличие от утвердительных характеризуются большей психологической сложностью. Уникальный посложности и эмоциональной политональности контекст предоставляет художественная литература, поэзия. Именно в ней, благодаря поэтическому таланту авторов, мы можем увидеть широкий спектр реализации эмотивно-экспрессивных возможностей отрицательных предложений.

Как известно, отрицание на уровне предложений может быть полным или частичным и выражается частицами *не* и *ни*, словами с префиксами *не-* и *ни-*, безлично-предикативными словами *нет*, *нельзя*. Считается, что различие частноотрицательных и общеотрицательных предложений создается за счет различий в синтаксическом наполнении отрицательной ремы: если эту рему составляет подлежащее или детерминант, высказывание является частноотрицательным; если же рему составляет сказуемое, его группа или все грамматическое ядро, то высказывание является общеотрицательным [1; 2].

Наиболее выразителен эмотивный потенциал при полном отрицании в общеотрицательных предложениях.

Отрицание само по себе имеет негативную окрашенность, выражает и вызывает отрицательные эмоции и чувства. Поэзия не является исключением. Более того, использование общеотрицательных предложений служит еще одним средством художественной и эмоциональной выразительности произведения.

Предложения с отрицанием создают, как правило, минорное настроение. В отрицании звучат безысходность, грусть, отчаяние, гнев, возмущение, разочарование. С эмоционального отрицания-утверждения, отражающего «половодье чувств», начинается и заканчивается стихотворение И.Анненского «Прерывистые строки». Это предложение, звучащее рефреном, является ключевым в отражении идейно-тематического и эмоционального плана произведения.

Этого быть не может,

Это – подлог...

День так тянулся и дожит,

Иль, не дожив, изнемог?..

Этого быть не может...

С самых тех пор

В горле какой-то комок...

Вздор...

Этого быть не может...

Это – подлог...

Ну-с, проводил на поезд,

Вернулся, и solo, да!

Здесь был ее кольчатый пояс,

Брошка лежала – звезда,

Вечно открытая сумочка

Без замка,

И, так бесконечно мягка,

В прошивках красная сумочка...

Зал...

Я нежное что-то сказал,

Стали прощаться,

Возле часов у стенки...

Губы не смели разжаться,

Склеены...

Оба мы были рассеянны,

Оба такие холодные...

Мы...

Пальцы ее в черной митенке

Тоже холодные...

«Ну, прощай до зимы,

Только не той, и не другой,

И не еще – после другой...

Я ж, дорогой, ведь не свободная...»

«Знаю, что ты в застенке...»

После она плакала тихо у стенки,

И стала бумажно-бледна...

Кончить бы злую игру...

Что ж бы еще?

Губы хотели любить горячо,

А на ветру лишь улыбались тоскливо...

Что-то в них было застыло,

Даже мертво...

Господи, я и не знал, до чего

Она некрасива...

Ну, слава богу, пускают садиться...

Мокрым платком осушая лицо,

Мне отдала она это кольцо...
Слиплись еще раз холодные лица,
Как в забытьи, –
И

Поезд еще стоял –
Я убежал...

**Но этого быть не может,
Это – подлог...**

День или год и уж дожит,
Иль, не дожив, изнемог...

Этого быть не может...

Ярко выраженные безысходность и тоска звучат в отрицательных инфинитивных предложениях, выражающих невозможность действия:

1) **Не порвать** мне житейские цепи,

Не умчаться, глазами горя,

В пугачевские вольные степи,

Где гуляла душа бунтаря. (Н.Рубцов)

2) Как **не найти** погаснувшей звезды,

Как никогда, бродя цветущей степью,

Меж белых листьев и на белых стеблях

Мне **не найти** зеленые цветы. (Н.Рубцов)

3) Тебе солнце не пропеть,

В окошко **не увидет** рая. (С.Есенин)

4) Уж кому-то **не петь** на холму. (С.Есенин)

5) **Не бродить, не мять** в кустах багряных

Лебеды и **не искать** следа. (С.Есенин)

6) **И не избежать** бури,

Не миновать утрат... (С.Есенин)

В двусоставных предложениях с аналогичной семантикой, эмотивность выражается не только отрицанием, но и соответствующим «причинно-следственным эмотивным контекстом»:

1) *Прощай, Баку! Тебя я **не увижу**.*

Теперь в душе печаль, теперь в душе испуг.

И сердце под рукой теперь больней и ближе,

И чувствую сильней простое слово: друг. (С.Есенин)

2) *Я больше ее **не люблю**,*

А сердце умрет без любви.

*Я больше ее **не люблю**, -*

И жизнь мою смертью зови. (К.Бальмонт)

Синтаксическая эмотивность подкрепляется лексической. Так, следствием отрицания *Я больше ее **не люблю*** является: *А сердце умрет без любви, И жизнь мою смертью зови*. Тесная эмоционально-логическая связь прослеживается также между отрицательным предложением *Тебя я **не увижу*** и: *Теперь в душе печаль, теперь в душе испуг, И сердце под рукой теперь больней и ближе, И чувствую сильней простое слово: друг*.

Отрицательные предложения могут представлять «фундамент» эмотивности произведения. Что можно наблюдать в следующих стихотворениях:

1) **Не жалею, не зову, не плачу,**

Все пройдет, как с белых яблонь дым.

Увяданья золотом охваченный,

*Я **не буду** больше молодым.*

*Ты теперь **не так** уж будешь биться,*

Сердце, тронутое холодком,

И страна березового ситца

Не заманит шляться босиком. (С.Есенин)

2) *Мы **не умеем прощаться**, -*

Всё бродим плечо к плечу.

Уже начинает смеркаться,

Ты задумчив, а я молчу.
В церковь войдем, увидим
Отпеванье, крестины, брак,
Не взглянув друг на друга, выйдем...
Отчего **всё** у нас **не так**?
Или сядем на снег приямый
На кладбище, легко вздохнем,
И ты палкой чертишь палаты,
Где мы будем всегда вдвоем. (А Ахматова)

3) Все отнято: и сила, и любовь.
В **немилый** город брошенное тело
Не радо солнцу. Чувствую, что кровь
Во мне уже совсем похолодела.
Веселой Музы нрав **не узнаю**:
Она глядит и слова **не проронит**,
А голову в веночке темном клонит,
Изнеможенная, на грудь мою.
И только совесть с каждым днем страшной
Беснуется: великой хочет дани.
Закрыв лицо, я отвечала ей...

Но больше **нет нислез, ни оправданий**. (А.Ахматова)

Не менее эмоционально насыщенными являются и предложения с двойным отрицанием.

1) А я иду, где **ничего не надо**,
Где самый милый спутник – только тень,
И веет ветер из глухого сада,
А под ногой могильная ступень. (А.Ахматова)

2) С тех пор Незримая, года
Мои сжигая без следа,
Желанье жить всё жарче будит,
Но нас **никто и никогда**
Не примирит и не рассудит,
И верю: вновь за мной когда
Она придет – **меня не будет**. (И.Анненский)

3) Будь же проклят. **Ни стоном, ни взглядом**
Окаянной души **не коснусь**,
Но клянусь тебе ангельским садом,
Чудотворной иконой клянусь,
И ночей наших пламенным чадом –
Я к тебе **никогда не вернусь**. (А.Ахматова)

Своеобразную мотивность отрицательные предложения имеют в поэзии Цветаевой. Отрицание выражает пожелания, советы, вызванное разными чувствами и эмоциями:

1) Пешеход морицинистый,
Не любуйся парусом!
Ах, **не надо** юностью
Любоваться – старости!
Кто в песок, кто – в школу.
Каждому – своё.
На людские головы
Лейся, забытьё!

2) О, **не прихоращивается** для встречи
Любовь. – **Не прогневайся** на просторечье
Речей, **не советовала б пренебречь**:
То летописи огнестрельная речь.
Разочаровался? Скажи без боязни!
То – выкорчеванный от дружб и приятней

Дух. – В путаницу якорей и надежд

Прозрения **непоправимая** брешь!

3) **Не запаливайте** свечу

Во церковной мгле.

Вечной памяти **не хочу**

На родной земле!

На эмоциональном отрицании, выраженном частицами *не* и *ни*, отрицательным местоимением *никто*, словами с префиксом *не-*: *невесело*, *несветло*, *непозванная*, *незванная*, *непоставленный*, безлично-предикативным словом *нет* строится стихотворение М.Цветаевой "Я стол накрыл на шестерых..."

Всё повторяю первый стих

И всё переправляю слово:

- "Я стол накрыл на шестерых"...

Ты одного забыл - седьмого.

Невесело вам вшестером.

На лицах - дождевые струи...

Как мог ты за таким столом

Седьмого позабыть - седьмую...

Невесело твоим гостям,

Бездействует графин хрустальный.

Печально - им, печален - сам,

Непозванная - всех печальней.

Невесело и **несветло**.

Ах! не едите и не пьете.

- Как мог ты позабыть число?

Как мог ты ошибиться в счете?

Как мог, как смел ты **непонять**,

Что шестеро (два брата, третий –

Ты сам - с женой, отец и мать)

Есть семеро - раз я на свете!

Ты стол накрыл на шестерых,

*Но шестерыми мир **не** вымер.*

Чем пугалом среди живых –

Быть призраком хочу - с твоими,

(Своими)...

Робкая как вор,

*О - ни души **не** задевая!-*

*За **непоставленный** прибор*

*Сажусь **незванная**, седьмая.*

Раз!- опрокинула стакан!

И всё, что жаждало пролиться,-

Вся соль из глаз, вся кровь из ран –

Со скатерти - на половицы.

*И - гроба **нет!** Разлуки - **нет!***

Стол расколдован, дом разбужен.

Как смерть - на свадебный обед,

Я - жизнь, пришедшая на ужин.

*...**Никто**: **не** брат, **не** сын, **не** муж,*

***Не** друг - и всё же укоряю:*

- Ты, стол накрывший на шесть - души,

Меня **не** посадивший - с краю.

Само настроение задается повторяющимся несколько раз безлично-предикативным словом *невесело*. Причина такого эмоционального состояния раскрывается с помощью ключевых отрицаний: *непозванная*, *незванная*, *непоставленный*, *непосадивший*. В них обида, укор, грусть и печаль.

Построение произведения на широком использовании общеотрицательных предложений позволяет представить, открыть эмоциональный мир человека, отсутствие в нем желаний, чувств, состояние опусто-

шенности; так как отрицание «И ничего не желаю, и ничего не хочу» является одним из наиболее ярких эмоциональных средств выражения. Такое доминирование эмоционального отрицания наблюдается в стихотворении М.Цветаевой «Не думаю, не жалею, не спорю».

Не думаю, не жалею, не спорю.

Не сплю. Не рвусь

Ни к солнцу, ни к луне, ни к морю,

Ни к кораблю.

Не чувствую, как в этих стенах жарко,

Как зелено в саду.

Давно желанного ижданного подарка

Не жду.

Не радуется ни утро, ни трамвая

Звенящий бег.

Живу, не видя дня, забывывая

Число и век.

На, кажется, надрезанном канате

Я - маленький плясун.

Я - тень от чьей-то тени. Я – лунатик

Двух темных лун.

Таким образом, эмотивность поэзии в значительной мере основывается на синтезе лексических и синтаксических средств. Отрицательные предложения позволяют выразить разнообразный спектр эмотивных оттенков, создают эмоциональную тональность поэтических произведений. В отрицании звучит минорное настроение, негативная политональность: безысходность, грусть, отчаяние, гнев, возмущение, разочарование.

1 Мирзоева Л.Ю. *Оценочность и языковая картина мира в современной лингвистике: синхронное и диахроническое* // Вестник КазНПУ имени Абая. Серия «Филологические науки». - №1 (43), 2013.

2 Мачульская С.А. *Структура и функции отрицательных высказываний в русской публицистике XVI века. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Петрозаводск, 2004. – 30 с.*

3 *Русская грамматика. Т.П. Синтаксис. - М., 1980. -182 с.*

ӘОЖ 811Ю581+81' 36

Т.Қалибекұлы – *Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ,*
ф.ғ.к., қытай филологиясы кафедрасының меңгерушісі

ҚЫТАЙ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ СӨЗ ТІРКЕСІНІҢ АНЫҚТАМАСЫ ТУРАЛЫ

Түйіндемe: Мақалада сөз тіркесінің анықтамасы қытай тілі сөз тіркесінің ерекшеліктеріне, қазіргі жаңа пікірлер мен көзқарастарға сай талданады. Қазақ, орыс, қытай тіл білімі ғылымындағы сөз тіркесіне қатысты айтылған көптеген ғылыми пайымдауларға шолу жасалған.

Тірек сөздер: қазақ тілі, қытай тілі, сөз тіркесі, анықтама, құрылым, грамматикалық байланыс, грамматикалық анықтама

Аннотация: В статье был сделан анализ определению словосочетания в китайском и казахском языках. Также здесь говорится мнение и взгляды казахских, русских и китайских исследователей о словосочетании в современном языкознании.

Ключевые слова: казахский язык, китайский язык, словосочетания, определение, структура, грамматическая связь, понятия

Abstract: The article made the analysis definition phrases in Chinese and Kazakh languages. Also, it says opinions and views of the Kazakh, Russian and Chinese researchers about the phrase in modern linguistics.

Keywords: Kazakh, Chinese, phrases, definition, structure, grammar, communication, concepts

Қытай және қазақ тілдеріндегі сөз тіркестеріне түрлі-түрлі анықтамалар беріліп жүр.

Қытай тілінде сөз тіркесінің анықтамасы барлық еңбекте бірдей емес. Анықтаманың әр түрлі берілуі бірнеше факторға байланысты:

• Сөз тіркесінің құрылымдық мүшелері (қытай тілінде сөз тіркесін құрайтын сыңарлар құрылымдық мүшелер деп аталады – Қ.Т.);

- Сөз тіркесінің байланысу формалары;
- Сөз тіркесінің байланысу тәсілдері;
- Сөз тіркесінің семантикалық мазмұны.

Бұлардың ішіндегі негізгісі – сөз тіркесінің құрылымдық мүшесі мен семантикалық мазмұны. Кейбір еңбектерде сөз тіркесінің анықтамасында тек құрылымдық мүше мен семантикалық мазмұн ғана қамтылады. Семантикалық мазмұн туралы пікірталас жоқ, сөз тіркесі «күрделі ұғымды білдіреді». Сөз тіркесінің құрылымдық мүшелері туралы бірізділік жоқ. Ол мынадан байқалады:

Сөз тіркесін құрайтын сынарлар тек негізгі сөздер;

Сөз тіркесін құрайтын сынарлар негізгі сөздер мен көмекші сөздер.

Алдыңғы пікір бойынша сөз тіркесі екі не одан да көп негізгі сөздердің тіркесі, негізгі сөздер мен көмекші сөздердің тіркесі сөз тіркесінің қатарына жатпайды, олар жиегу – «құрылым» деп аталады. Кейінгі пікір бойынша сөз тіркесі екі немесе одан көп сөздердің тіркесі болады.

Қытай тіл білімінде «құрылым» мен «сөз тіркесі» туралы талас-тартыс бұрыннан шешілмей келе жатқан даулы мәселе болып табылады. Бұл жөнінде үш түрлі көзқарас бар:

Кейбір ғалымдар (мысалы, Жаң Шукан) «дунүй» (сөз тіркесі) деген терминнің орнына «жиегу» (құрылым) терминін қолдануды ұсынады [1];

Негізгі сөз бен негізгі сөздің тіркесі «сызу» (сөз тіркесі), негізгі сөз бен көмекші сөздің тіркесі «жиегу» деп аталады [2];

Дуанүй мен жиегу бір-біріне ұқсамайды, жиегу байланысты білдіреді, ал дуанүй екі немесе бірнеше сөздің тіркесін білдіреді [3].

1956 жылы жарияланған «Уақытша жасалған қытай тілінің мектеп грамматикасы жүйесінде» сөз тіркесіне берілген анықтама мынадай: «Белгілі грамматикалық заңдылықтар арқылы байланысып, сөйлемде сөйлем мүшелерінің қызметін атқара алатын толық мағыналы екі сөздің тіркесі сөз тіркесі деп аталады» [2,25].

жылы жарияланған «Орта мектепке арналған мектеп грамматикасы жүйесінің бағдарламасында» сөз тіркесіне (дуанүй) анықтама өте қысқа берілген: «Сөз тіркесі («сызу» деп те аталады) сөздердің тіркесінен құралады» [4,28].

Сөз тіркесін арнайы зерттеген ғалым Фан Шяудың сөз тіркесіне берген анықтамасы төмендегідей: «Кемінде екі немесе одан да көп сөздердің белгілі грамматикалық заңдылықтар арқылы байланысып, сөйлемде сөйлем мүшесі қызметін атқара алатын грамматикалық бірлік сөз тіркесі деп аталады».

Осы анықтама мазмұнында қамтылған мәселелер:

сөз тіркесі – грамматикалық бірлік. Бұл оның (сөз тіркесінің) не фонетикалық, не лексикалық бірлік емес екендігін білдіреді;

сөз тіркесі сөйлемде тұтас күйінде белгілі бір сөйлем мүшесінің қызметін атқара алады. Бұл сөз тіркесінің бастауыш, баяндауыш, толықтауыш, анықтауыш, пысықтауыш және толықтырғыштың (толықтырғыш – қытай тіліндегі сөйлем мүшесінің бір түрі. Орыс тіліне «дополнительный элемент», «коммент» болып аударылып жүр) қызметтерін атқара алатындығын көрсетеді (кез-келген сөз тіркесі сөйлемде тұтас күйінде белгілі бір сөйлем мүшесінің қызметін атқарады. Бұл – қытай тіл білімінде қалыптасып орныққан пікір – Т.Қ.);

сөз тіркесі кемінде екі немесе одан да көп сөздерден (толық мағыналы сөздер де, көмекші сөздер де сөз тіркесін құрай алады – Т.Қ.) құралады. Бұл жалаң сөздердің сөз тіркесін құрай алмайтындығын көрсетеді;

сөз тіркесі белгілі бір грамматикалық заңдылықтар арқылы байланысады. Бұл кем дегенде екі сөздің сөз тіркесі болуы үшін, белгілі грамматикалық заңдылықтарға бағынатындығын, кез-келген екі сөздің қатар тұруы сөз тіркесі бола бермейтіндігін көрсетеді.

Қазақстанда жарияланған еңбектерде, мысалы А.Т. Тохметов, С.Г. Кажикенова «Методическое пособие по китайскому языку» деген оқу құралында сөз тіркесіне мынадай анықтама береді: «Словосочетание представляет собой сочетание двух или нескольких самостоятельных слов, связанных друг с другом по смыслу и грамматический [5,30]. Ал орыс тіліндегі сөз тіркесінің анықтамасы: «Словосочетание представляет собой сочетание двух или нескольких самостоятельных слов, связанных друг с другом по смыслу и грамматический» [6,170]. Сонда қытай тілі мен орыс тіліндегі сөз тіркесінің анықтамасы бір болғаны ма? Біздің пікірімізше, анықтамада қытай тілінің сөз тіркесінің өзіндік ерекшеліктері толық қамтылмаған, сондай-ақ, берілген анықтамада сөз тіркесінің толық мағыналы сөздерден құралатындығы айтылған, алайда авторлар сөз тіркестерін топтастырғанда, өздерінің бастапқы, сөз тіркесі болу үшін толық мағыналы сөздер болу керек деген пікіріне қайшы келіп отыр. Авторлар сөз тіркестерін ең алдымен, жай сөз тіркесі (простые словосочетания), арнайы сөз тіркесі (специальные словосочетания),

тұрақты сөз тіркесі (устойчивые словосочетания) деп үш топқа жіктеген. Тұрақты сөз тіркесі (устойчивые словосочетания) өз ішінен фразеологизмдер, имена собственные, традиционные выражения деп үшке бөлінген. Біздің ойымызша, бұлар лексикологияның зерттеу нысаны.

Сөйтіп, бұл анықтама қытай тілі сөз тіркесінің ерекшеліктеріне, қазіргі жаңа пікірлер мен көзқарастарға сай келмейді. Сондай-ақ, сөз тіркесін «толық мағыналы сөздердің тіркесі» деп түсінер болсақ, онда бұл анықтама сөз тіркесінің барлық түрлерін толық қамти алмайтыны сөзсіз. Егер авторлар сөз тіркесін «толық мағыналы сөздердің тіркесі» деп түсінетін болса, онда көмекші сөзді сөз тіркесін (специальные словосочетания) сөз тіркесінің қатарына қоспау керек.

«Қытай филологиясына кіріспе» (Д.Мәсімханұлы, А.Әбиденқызы) атты оқу құралында сөз тіркесіне мынадай анықтама берілген: «Мағыналық тұрғыдан байланысқан, екі немесе одан да көп сөздердің грамматикалық ережелер арқылы бірігіп, белгілі грамматикалық байланыс пен грамматикалық мағынаны білдіретін тілдік бірлік» [7,101].

Авторлардың анықтамасында сөз тіркесінің белгілі грамматикалық байланыс пен грамматикалық мағынаны білдіретіндігі айтылған, ал авторлар: «Сөз тіркесі негізгі сөздер мен негізгі сөздердің бірігуінен және негізгі сөздер мен көмекші сөздердің бірігуінен жасалады» дей келе, мекендік тіркес, сөз алды қосымшалы тіркес, «ды» әріпті тіркес, айқындауыштық тіркес, қос міндетті тіркес т.б. сөз тіркестерінің түрлерін шығарады [7,102]. Сонда, «негізгі сөздер мен көмекші сөздердің бірігуі» грамматикалық байланыс пен грамматикалық мағынаны білдіре алатын болғаны ма? Әрине, негізгі сөздер мен көмекші сөздердің тіркесінен грамматикалық қатынас пайда болмайды.

Сөз тіркесін «грамматикалық байланыс пен грамматикалық мағынаны білдіретін тілдік бірлік» деп түсінер болсақ, онда бұл анықтама сөз тіркестерінің барлық түрлерін қамти алмайды, әрі негізгі сөздер мен көмекші сөздердің бірігуінен жасалған сөз тіркестеріне сәйкес келмейтіні белгілі.

В.И. Гореловтың сөз тіркесіне берген анықтамасы: «Словосочетание () представляет собой семантико-грамматическое единство, состоящее из двух и более знаменательных слов, между которыми существует подчинительная связь» [8,100]. Бұл анықтама орыс тілінің дәстүрлі грамматикасының ережелеріне негізделген. Сондықтан да, берілген анықтама қытай тілі сөз тіркесінің ерекшеліктерін толық ашып көрсете алмайды. Біздің ойымызша, әр тіл өз ерекшелігіне сай зерттелуі керек деген қағидаға бойұсыну қажет.

Енді қазақ тіліндегі сөз тіркесінің анықтамасына тоқталайық. Қытайдың Шинжаң оқу-ағарту баспасынан шыққан «Қазіргі қытай тілінде» сөз тіркесіне: «Кемінде толық мағыналы екі сөздің синтаксистік бірігуінен құралған, белгілі бір ұғымды білдіретін бірлікті сөз тіркесі дейміз» деген анықтама берілген [9,235]. Бұл анықтамамен де келісе алмаймыз, өйткені сөз тіркесі белгілі бір ұғымды емес, керісінше күрделі ұғымды білдіреді. Осы еңбектегі қос сөздерге берілген анықтамада: «Сөздерді қосарлап, қайталап не бір буынын қабаттап айту арқылы жасалып, бір ұғымды білдіретін сөздерді қос сөздер дейміз» делінген. Қос сөздер де, сөз тіркесі де бір ұғымды білдірсе, онда олардың бір-бірінен қандай айырмашылығы бар? Сөз тіркесіне анықтама бергенде оның басты ерекшеліктері толық қамталуы керек.

Қытайдың түркітанушы ғалымы Гың Шыминнің қазақ тілінің сөз тіркесіне берген анықтамасы: «Сөз тіркесі тиянақты (бірақ бөлшектеуге болатын) ұғымды білдіреді, ол екі не екіден көп толық мағыналы сөздерден құралады» [10,213-214]. Автор салаласа байланысқан сөз тіркестерін де сөз тіркестерінің қатарына жатқызады.

Біз Гың Шыминнің бұл пікірін құптаймыз. Өзара тіркескен сөздердің синтаксистік тобын сөз тіркесі деп тану үшін мынадай белгілер болу керек: 1) сөз тіркесінің құрамында кемінде толық мағыналы екі сөз болады; 2) ол сөздердің бірі екіншісімен сабақтаса, мағыналық және синтаксистік байланыста айтылады. Олар салаласа байланыспайды; 3) тіркескен сөздер анықтауыштық, толықтауыштық, пысықтауыштық қатынаста жұмсалады.

Авторлар ұжымының күшімен 2002 жылы Шинжаң Ұйғыр автономиялы Ауданы Тіл-жазу комитеті «Қазіргі қазақ тілі» деген көлемді кітап шығарды. Осы еңбекте сөз тіркесі мына түрде анықталған: «Синтаксистік қарым-қатынасты білдіру үшін кемінде толық мағыналы екі сөздің сабақтасқан тобын сөз тіркесі дейміз» [11,332]. Бұл М.Балақаевтың анықтамасы.

Р.Әміров синтаксистік қатынасты білдіру үшін кемінде толық мағыналы екі (немесе одан да көп) сөздердің сабақтаса, салаласа байланысқан тобын сөз тіркесі деп түсінеді [12,10]. Автордың анықтамасынан салаласа байланысу арқылы сөз тіркесі жасалатындығын қуаттайтындығын байқауға болады.

Қазіргі қазақ тіл білімінде еркін сөз тіркестері туралы ондаған жылдар бойы қалыптасқан анықтама бар: «Синтаксистік қарым-қатынасты білдіру үшін кемінде толық мағыналы екі сөздің сабақтаса байланысқан синтаксистік тобын сөз тіркесі дейміз». Біз осы анықтаманы басшылыққа аламыз.

- 1 Жаң Шуқаң. Құрылым жайлы // Қытай тіл-әдебиеті. 1978, №4.
- 2 Тянь Шяулин. Грамматика және мектеп грамматикасы. – Хынан, 1994. -152 б.
- 3 Лүй Шушуаң. Қытай тіліндегі грамматикалық талдау мәселелері. – Пекин, 1979.
- 4 Фан Шяу. Қытай тілінің сөз тіркесі. – Пекин, 1991. – 45 б.
- 5 Тохметов А.Т., Кажикенова С.Г. Методические пособия по китайскому языку. – Алматы: «Қазақ университеті», 1998. -182 с.
- 6 Баранов М.Т., Костяева Т.А., Прудникова А.В. Русский язык. – М., 1984. - 98 с.
- 7 Мәсімханұлы Д., Әбиденқызы А. Қытай филологиясына кіріспе. – Алматы: «Қазақ университеті», 2002. – 123 б.
- 8 Горелов В.И. Теоретическая грамматика современного китайского языка. – М., 1989. - 178 с.
- 9 Қазіргі қазақ тілі. – Үрімжі: Шинжаң оқу-ағарту баспасы, 1985. - 122 б.
- 10 Гың Шымин. Қазіргі қазақ тілінің грамматикасы. – Пекин, 1989. – 84 б.
- 11 Қазіргі қазақ тілі. – Үрімжі: Шинжаң халық баспасы, 2002. - 187 б.
- 12 Әміров Р. Жай сөйлем синтаксисі. – Алматы, 1983. - 152 б.

ӘОЖ 378.016:821.512.1

Yard.Doç. Dr. Altınшақ Kurmanali

YABANCI DİL EĞİTİMİNDE MOTİVASYONU SAĞLAMA YOLLARI

Түйіндеме: Мақалада ынталандырудың шетел тілінде (түрік) білім беру үрдісіндегі маңызы қарастырылады. Сондай-ақ, мақалада адамның ішіндегі белгілі ынталарды оята отырып, оны нақты іс-әрекеттерге ұмтылдыру мақсатымен адамға әсер ету үрдісі болып табылатын ынталандырудың шетел тілін оқыту үрдісінде студенттердің білімді терең меңгерулеріне ықпалы туралы сөз етіледі және студенттерді ынталандыруға байланысты стратегиялар мен пайдалы кеңестер ұсынылады.

Тірек сөздер: шетел тілі, білім беру, оқыту үрдісі, ынталандыру, ынталандыру стратегиялары, ықпал, жолдар.

Abstract: The paper deals with the importance of motivation in the process of Foreign Language Education and emphasizes on the effects of extrinsic and intrinsic motivation. In the article it was put forward the argument that motivation has a strong impact on students' learning a foreign language with pleasure and it was determined what factors affect students' foreign language learning positively and negatively. The author offers motivational strategies and some suggestions how to motivate the students.

Keywords: a foreign language, education, teaching process, motivation, motivation strategies, effect, ways.

Аннотация: В статье рассматривается вопрос о значимости мотивации в процессе иноязычного образования. В статье мотивация рассматривается как фактор углубленного усвоения языка, говорится о том, как затрагивать определенные мотивы, в направлении студента на реализацию конкретных целей в обучении иностранному языку. Предлагаются стратегии и рекомендаций по повышению мотивации у студентов.

Ключевые слова: иностранный язык, образование, процесс обучения, мотивация, мотивационные стратегии, влияние, пути.

Günümüzde devletler arasındaki siyasi, ekonomik, kültürel v.s. ilişkilerden dolayı insanlar hangi sektörde çalışıyor olursa olsunlar, bir veya daha fazla yabancı dil öğrenme ihtiyacı duymaktadırlar. Dolayısıyla bir yabancı dilin ayrıcalık olmaktan çıkıp herkesin sahip olması gereken bir özellik olduğu küresel dünyada yabancı dil eğitiminin önemi de artmıştır. *Eğitimde bireyi istekli hâle getirmek* diye adlandırdığımız motivasyonun, yabancı dil eğitimindeki önemi inkar edilemez. Yabancı dil eğitimi ve öğretiminde başarıyı etkileyen faktörlerden biri olan *motivasyon*, dil öğrenme sürecini başlatan, ona yön veren ve sürdürülmesini sağlayan itici bir güçtür.

Gardner ise, dil öğreniminde motivasyon "bireyin hedef dili öğrenmeyi arzu etmesi, bunun için çaba göstermesi ve öğrenme sürecinden keyif almasıdır" şeklinde tanımlamaktadır [1, s.10].

Motivasyon, genel anlamda, eğitim-öğretimin her aşamasında kişinin öğrenmeye istekli hale gelmesi sürecidir. Öğretmenler, eğitim ve öğretim sürecinde öğrencilerin motivasyonlarını sağlama ve devam ettirme konusunda sorumluluk sahibi olmalıdır. Ayrıca, öğrenme sürecindeki öğrenciyi neyin ve hangi şartlar içinde motive ettiği net bir şekilde saptanmalıdır. Motivasyon, içsel ve dışsal motivasyon olarak iki boyutta değerlendirilmektedir.

Дышсал мотивация: Дышсал мотивация öğrencinin, дыш etkenlerden kaynaklanan nedenlerle eğitim süreci için isteklendirilmesidir. Hediyeler, notlar veya para ile isteklendirme iyi sonuçlarla birlikte kötü sonuçlara da sebep olabilir.

İçsel мотивация: Genellikle öğrencinin içinden gelen isteklendirme sürecidir. Çocukluk dönemindeki eğitimle yakından ilgisi vardır. Bu motivasyon biçimi, дышсал мотивацияна göre daha kalıcı ve anlamlıdır [2, s. 310].

Araştırmacı Z. Dörnyei "Motivation and motivating in the foreign language classroom" adlı çalışmasında

‘bütünsel ve araçsal nedenlerin yanı sıra, öğrencinin içsel nedenlerinin, sınıf ortamının ve uygulamanın motivasyon üzerindeki etkilerinin üzerinde durmuş ve motivasyonu üç düzeyde incelemiştir:

1) *Dil düzeyi*: Öğrencinin hedef dile, dilin ait olduğu topluma ve kültüre karşı olan tutumunun ve hedef dili öğrenmenin ona sağlayacağı yararların, yani araçsal ve bütünsel nedenlerin motivasyona etkileri,

2) *Öğrenci düzeyi*: Kendine güven, kaygı, dil öğrenmeye ilişkin deneyimlerle oluşan başarı veya başarısızlık gibi algıların ve öğrencinin diğer kişisel özelliklerinin etkileri,

3) *Öğrenme ortamı düzeyi*: Bu düzey kendi içinde tekrar üç grupta incelenmiştir. Derse ilişkin memnuniyet, ilgi, beklenti gibi etkenler, sınıfa ilişkin gruba uyabilme, ödül sistemi, dayanışma gibi etkenler ve öğretmene ilişkin, öğretmenin karakteri, otoritesi, öğretim yöntemleri ve motivasyonu sağlamada izlediği yollar gibi etkenler’ [3, 274].

Öğrencilerin yabancı dili iyi öğrenememelerinin başlıca sebeplerinden biri de, derse ilgi duymamalarıdır. Yabancı dil öğretiminde ise ilgisizliğin sebebi olumsuz önyargıda yatmaktadır. Çünkü, öğrenciler tarafından yabancı dile karşı geliştirilen bu ön yargılar dil öğretiminde motivasyonun düşmesine sebep olmaktadır. Düşük motivasyon da dil öğreniminin önündeki en büyük engeldir [4,128].

Herhangi bir eğitim-öğretim sürecine tabi olan insanlar, alacakları ya da almayı düşündükleri eğitimle ilgili isteklendirilmemiş ve zaman zaman artan ve azalan motivasyonları düzenlenmemişse aşağıdaki bazı sıkıntılarla karşılaşılması çok sık görülmektedir.

Eğitim sürecinde motivasyonu sağlanamayan öğrenci;

1. Eğitimi gereksiz bulabilir.
2. Dersin önemi ve gerekliliği konusunda ikna olmamıştır.
3. Almış olduğu eğitimi düzenli olarak devam ettirmez.
4. Eğitim sürecinde dikkatini toplayamaz, dinlemez konusunda kulağı zayıflar.
5. İlgisini eğitim esnasında nesnelere ve olaylara yöneltir.
6. Verilen ödevleri yerine getirmez, ya da ödevinde en ufak bir zorlukta görevinden vazgeçer [5,s.102].

Öğrencilerin eğitim-öğretim yaşamları boyunca başarılı yada başarısız olmalarına yol açan bir dizi etmen vardır. Başarı, genel anlamda belirlenen hedefe ulaşmak; başarısızlık ise hedefe ulaşamamaktır. Kişinin başarılı olmasında hedefin kim tarafından belirlendiği önemlidir. Hedefin birey tarafından belirlenmesi halinde içsel motivasyon devreye gireceğinden başarılı olma olasılığı artar. İçsel motivasyonun kaynağı bireyin içinden gelen merak, ilgi, öğrenme ihtiyacı, yeterlik ve gelişme duygusu olabilir [6, s.33].

Öğrencinin içsel motivasyonunu artırmada izlenecek yol; belirlenen eğitim hedeflerini öğrencinin kendi hedefleri haline getirebilmek ve öğrenciyi bu hedefler doğrultusunda davranmaya yönlendirebilmektir. Hedefin bireyin dışındaki kişiler tarafından belirlenmesi ve bireyi bu hedefe ulaştırma gayretleri ise dışsal motivasyonu oluşturur. Bu da, bireyin kendi olma duygusuyla başkasının istediği birisi olma duygusu arasında sıkışmasına, kendi isteklerinin bastırılmasına, zihinsel ve duygusal kargaşa yaşamasına yol açar.

Katılım ya da endişe ortamı olmaksızın başarılı bir eğitimden söz edilmesi mümkün değildir. Öğretmenin yapması gereken ilk iş, eğitim sürecindeki öğrencinin içinde bulunan gizli ilgiyi ortaya çıkarmak ve o ilgiyi canlı tutarak sürekliliğini sağlamaktır. Öğrenmek için her öğrenci öğrenme-öğretme süreçlerine istekli katılmak, öğrenmenin gerektirdiği ilkelere uymak ve öğrenmesinden sorumluluk taşımak zorundadır.

Öğrenciler iyi öğrenemiyorlarsa, bunun başlıca sebeplerinden biri; derse veya konuya ilgi duymamalarıdır. Öğretmenin yapacağı ilk iş öğrencide gizli güç olan ilgiyi temin etmektir. Bir etkinlik sürecindeki bir organizmanın beklenen davranışı sergileyebilmesi için yeterli düzeyde güdülenmesi gerekir. Güdüleme boyutunda yetersizlikgösteren organizma ulaşması gereken hedefe odaklanma bakımından problemler gösterecektir. Kendisini bir bütün olarak sorumluluk taşıdığı etkinliklere değil, konu dışı etkinliklere taşıyabilecektir.

Öğrencinin yüksek motivasyonu ile motivasyonu artırmayı hedefleyen öğrenme ortamının öğrenmeyi olumlu şekilde etkilediği, buna karşın, düşük motivasyon ile motivasyonu olumsuz etkilediği varsayılan etkenlerin, akademik hedeflere ulaşamama gibi başarısızlık olarak tanımlanan durumlara neden olduğu bilinmektedir. Başarıyı sağlamak ve arttırmak için öğretmenler öğrencilerde belli dönemlerde baskın olan güdülere göre hareket etmelidirler. Ders sırasında öğrenciye adıyla seslenmek gerekir, bu öğrencide özgüven duygusunu oluşturur. Öğrencinin kendine güvenmesi ve içinde bulunduğu süreçte başarılı olacağına inanması gerekmektedir; bu yüzden ona yardımcı olunmalı ve yol gösterilmelidir. Özgüven, öğrencinin hedefdilde hemen iletişime geçmesi için çok önemlidir. Bunu sağlayabilmek için de yaratıcı drama etkinliklerinden yararlanmak gerekir. Bu etkinliklerde öğrenciler kendilerini tanırlar ve kendilerine güvenirlir, bireysel farklılıklara saygı duyar, yaratıcılıklarını geliştirir, eleştirel düşünme yeteneği kazanır [7, s.100].

Derste olumlu motivasyonu sağlamak için genel yaklaşımlar ve işlemler:

- a) Öğrencide kendisine güven duygusu geliştirmek.
- b) Öğrencinin mevcut ilgilerinden hareket etmek.
- c) Öğrenmeyi öğrenci için anlamlı ve değerli kılmak.
- d) Herkesin kendine göre hedef ve projeler seçmesine yardımcı olmak.
- e) Sınıfta öğrenme için zevk verici bir ortam hazırlamak.
- f) Öğrencilerin ideallerinden ve tutkularından faydalanmak.
- g) Gerekli durumlarda olumlu pekiştirici çalışmalardabulunmak.
- h) Öğrencinin kendisine olan saygısını ve güvenini güçlendirmek.

Her hangi bir eğitim sürecindeki bir öğrencinin, öğrenme konusunda yeterli davranışları sergileyebilmesi için yeterli düzeyde isteklendirilmiş olması gerekir. Buna güdülenme de diyebiliriz. İsteklendirilme konusunda yetersiz kalan öğrenci, ulaşılmak istenen hedefe odaklanma konusunda da yetersizlik gösterecek, çoğunlukla ilgisini canlı tutup öğrenme sürecinden faydalanamayacaktır.

Motivasyonun ilk şartı; ikna etmektir! Başarılı bir öğretim süreci için öğrenci, bilginin elde edilmesi konusunda istekli hale getirilmeli. Öğrenme sürecine kendi isteğiyle katılmayan öğrenci, süreç ne kadar kalite düzeyi yüksek işletilirse iletilsin, ilgisiz kaldığı için başarılı olamayacaktır.

Öğrenciyi istekli hale getirmek için neler yapılmalı?

- a) Öğrencinin, işi başarabileceğine inandırılması gerekir.
- b) Öğrenme sürecinin neden önemli olduğu konusunda öğrenci ikna edilmeli.
- c) Öğrencinin öğrenme sürecine katılımı için ilgisinin canlı tutulması gerekir.
- d) Öğrenci, kendi öz güveni gelişecek şekilde isteklendirilmeli.
- e) Öğrenme sürecinin neden değerli olduğu, öğrenciye izah edilmeli.
- f) Öğrenciye, öğrenme süreci için uygun bir ortamın hazırlanması gerekir.
- g) Öğrencinin kendine olan saygısını artırmak gerekir.
- h) Öğrencileri öğrenmeye karşı isteklendirmek gerekir.

Öğrenciler kendileri için belli bir mana taşıyan problemleri çözmek için bilgilere ve kabiliyetlere ihtiyaç duyduklarında motivasyon ve merakları artmaktadır. Yaptıkları şeyler simülasyon da olsa, hisleriyle araştırmalara iştirak etmekte, öğrendikleri herşeyi tatbik etmeye çalışmakta, başka bir ifadeyle uygulamak için öğrenmektedirler. Yeterince motive edilen öğrencilerin artan meraklarıyla bilgi peşinde koştukları bir gerçektir.

Ders öğretmen merkezli değil, öğrenci merkezli olmalı ve öğrenciler etkin hâle getirilmelidir. Bunu gerçekleştirirken görme ve işitmeye dayalı araçlardan da azami ölçüde istifade etmek gerekir. Teknolojik gelişmelere açık olmayan, çeşitli materyallerle zenginleştirilmeyen derslerde motivasyonun düşük olması kaçınılmazdır [7, s.52]. O halde bilgi çağında, çağların bilgi, öğrenme ve hikmetini edinmek için sıradışı bir motivasyon ve doymak bilmez bir merak taşımak gereklidir. Nasıl ki bir araştırmacı, sürekli içinde bulunduğu ortamdan istifade ederrek yetişir, yani yayınları takip eder, müzakereler yapar, belgeselleri izler, seminer, konferans vb. toplantılara katılır, seyahat eder, beyanatta bulunur, yazar ve kafa yorarsa, öğrenciler de zihni ve kalbi istidatlarını inkişaf ettirmek için bir tahsil ve tetkik ortamında çalışmalı, yetişmelidir. Bu ortamları kendi kültürel motiflerimiz ve evrensel değerlerle en güzel ve cazip bir şekilde hazırlamak da öğretmen, pedagog ve idarecilere düşmektedir.

Öğrenme çevresi, öğretmen ve öğrenci gibi faktörler motivasyonu olumlu ve olumsuz etkileyebilir. Motivasyon düzeyi yüksek olan öğrenci, öğrenilen bilgi ve beceriye dikkatini yöneltir, ilgi ve ihtiyaç duyar, değer verir ve öğrenme etkinliğini sürdürmeye çabalar. Bu durumun sonucunda da öğrencinin gerek öğrenme, gerekse hatırlama düzeyi yükselir. Yüksek not, övülme gibi faktörler dışsal motivasyona, bilme ihtiyacı, yeterli olma ve gelişme gibi faktörler ise işsel motivasyona örnek gösterilebilir. Yenilgi, ceza, düş kırıklığı, kızgınlık veya faydasız görünen deneyimler öğrencinin motivasyonunun düşürebileceği gözönüne alınarak, öğrenciyi olumlu etkileyen ve tatmin edici unsurlar öğrenme ortamına katılmalıdır[8, s.8].

Yabancı dil öğretiminde kullanılan yöntemler ve teknikler sabit, değişmez ya da değiştirilemez gelenekler değildir. Gerçekten yabancı dil öğretiminde başarıya ulaşılabilmesi için öğretmenin yöntemleri özümsemesi, öğrenen kişilerin seviyelerine ve amaçlarına uygun bir şekilde yöntemleri uygulaması yararlı olacaktır. Öğretmenin bunları yapabilmesi için en azından temel yöntemleri bilmesi ve kullanması gerekir. Öğrencilerin derse daha etkin katılmalarını sağlamak için tekrar alıştırmaları, soru-cevap, rol yapma, benzetim gibi tekniklere yer vermelidir. Her öğrencinin öğrenme, algılama, ilgi düzeyleri farklı olacağından, bireysel farklılıkları dikkate alınmalıdır. Motive etmenin başarıyı olumlu etkilediğini unutmayıp öğretmenin ipuçlarını, pekiştiricilerini, dönüt ve düzeltmeleri çok iyi kullanması gerekir.

Sözümüzü özetleyecek olursak, motivasyonu yüksek olan bir öğrenci derslerine daha fazla çalışır. Daha iyi yoğunlaşır ve daha iyi öğrenir ve daha başarılı olur. Dolayısıyla ulaşmak istediği hedeflere daha hızlı bir şekilde

ve daha kolay ulaşır. Öğrenmeyi talep eden her kişinin, öğrenme sürecine daha aktifbir şekilde dâhil olması, öğrenmenin gerektirdiği kurallara uyması ve öğrenme sorumluluğunun farkında olması gerekir. Ancak eğitim sürecinde motive edilmemiş kişilerin bazı olumsuz davranışlar göstermesi olağan sayılmaktadır. Ancak başarısız öğrenci yoktur, motive edilmemiş öğrenci vardır. Öğrencilerin derse karşı meraklarını uyandırmak, ders sırasında dikkatlerini en üst düzeye çıkarmak ve derslerden zevk almalarını sağlamak sadece onları iyi motive edebilmekle mümkün olmaktadır. Öğrenci motivasyonun sağlanması ve üst seviyelere çıkarılması için en önemli adım ikna ve izah olduğunu akıldan çıkarmamak gerekir.

“Yabancı dil öğreniminde ana dili dışında başka bir dil ve kültürle tanışmasından dolayı, her insan yabancı dil öğrenirken ilk önce kendine psikolojik bir duvar örer ve zaman zaman da bu yeni dili öğrenemeyeceğini düşünür. Bu yüzden yabancı dil öğretilirken her tür sıkıcılık ve zorluktan uzak durulmalıdır”[9, s.16].

Öğretmenler daima öğrencileri daha çok nelerin motive ettiğini gözlemlemeli ve onları neyin ve hangi şartlar içinde motive ettiğini net bir şekilde saptamalıdır. Ayrıca eğitim öğretmen merkezli değil, öğrenci merkezli olmalı, öğrenciler etkin hâle getirilmeli ve dersler iyi motivasyon sağlayacak zengin materyalle ve teknoloji ile desteklenmelidir. Öğrencilerin sunabilecekleri veya sergileyebilecekleri elkinlikler veya materyaller hazırlanmasına fırsat tanınmalı. Öğrencinin öğrenmesini sadece notlarla değil, ilgisini çekerek sağlamak ve notların yanısıra öğrenciye farklı ödüller vermek gerekir. Bir şeyi iyi öğrenmek için, onu duymak, görmek, onunla ilgili sorular sormak, başkaları ile görüş alış verişinde bulunmak gerekir. Biliyoruz ki, öğrenciler en iyi yaparak öğrenirler. Derste çeşitli iletişimsel etkinlikler kullanmak öğrenciyi, pasif dinleyici ve katılımcı konumundan çıkarıp öğrenme olayının içine aktif olarak çeker, aynı zamanda öğrenciyi zihinsel yeteneklerini kullanmaya, yaratıcı düşünmeye, öğrenilen bilgiler hakkında yorum yapmaya, öğrenme sürecini yönlendirmeye teşvik eder ve aynı zamanda öğrencilerin sosyal, entelektüel, kültürel, bireysel ve fiziksel kapasitelerini kullanmalarına fırsat verir. Dil sınıflarının hedef dilde iletişim yetisini geliştirmeye yönelik olması gerekir ve bu nedenle öğrencinin hemen her ders ikili ve/ya grup çalışmalarında yer alması sağlanarak konuşma yetisinin üzerinde durulmasının önemi büyüktür. Ayrıca öğrencilerden gelen soru ve diğer katılımları cesaretlendirmek ve öğrencilerin hedef dilin kültürü ile tanışmasını sağlamak gerekmektedir.

1 Gardner R. C. *Social Psychology and Second Language Learning: The Role of Attitudes and Motivation*. - London: Edward Arnold Publishing, 1985.

2 Ulusoy A. *Gelişim ve Öğrenme*. - Ankara: Anı Yayıncılık, 2003.

3 Dörnyei Z. *Motivation and Motivating in the Foreign Language Classroom*. *Modern Language Journal*, S.78, 1994.

4 Aslanargun E. & Hilmi S. *Yabancı Dil Öğretimi ve Etik*. - Ankara: Milli Eğitim Yayınları, 2006.

5 Demirel Ö. *Öğretme Sanatı*. - Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2007.

6 Karip E. *Sınıf Yönetimi*. - Ankara: Pegem Yayıncılık, 2007.

7 Aktaş T. *Yabancı Dil Öğretiminde İletişimsel Yeti // Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. - Konya, 2004.

8 Tan Ş. *Öğretim İlke ve Yöntemleri*. - Ankara: Pegem A. Yayıncılık, 2008.

9 Barın E. *Yabancılar Türkçe Öğretiminde İlkeler // Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. - Ankara, 2004.

УДК 81'1- 027.21

З.Ш. Макажанова – к.и.н., доцент КазНПУ имени Абая

А.О. Искакова – к.п.н., доцент КазНПУ имени Абая

КОГНИТИВНАЯ ЛИНГВИСТИКА: ЭТАПЫ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ

Аннотация: В статье рассматривается направление в лингвистической литературе, сложившееся во второй половине 1970-х годов. Данное направление зародилось в США, и основателями его являются такие ученые как Л.Талми, И.Филмор, Дж.Лакофф и др. Автором статьи сделан анализ работ американских и российских ученых по данной проблеме. Определенное внимание уделено исследованиям европейских ученых, а также этимологии термина « когнитивная лингвистика » и вопросам формирования российской когнитивной науки.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, ментальная компетенция, когнитивная грамматика, когнитивная семантика, системное описание, структурирование механизмов, когнитивная фонология, гносеология, языкознание, дискурс, метафора, матонемия, концепт.

Түйіндемe: Берілген мақалада лингвистика саласында 1970 ші жылдары қалыптасқан когнитивті лингвистика проблемалары қарастырылған. Бұл сала АҚШ ғалымдары Л.Талми, И.Филмор, Дж.Лакофф тұнғыш рет зерттелген. Мақаланың авторлары жоғарыда айтылған ғалымдардың еңбектерімен танысып, оларға өз көзқарастарын білдірген.

Тірек сөздер: когнитивтік лингвистика, когнитивтік грамматика, когнитивтік семантика, жүйелі сипаттау, когнитивтік фонология, дискурс, концепт.

Abstract: The article deals with the problem of cognitive linguistics, which was initially formed in the USA in the second half of 1970th. The founders of the direction in linguistics are the following scientists: D.Lakoff, L.Talmy, I.Filmer and others. The authors of the article under review have analyzed the works of American and Russian scientists doing research on this problem. Definite attention is given to investigations of European scientists as well as to the problems of formation of Russian cognitive science in general.

Key words: cognitive linguistics, cognitive competence, cognitive grammar, cognitive semantics, system description, structuring mechanisms, cognitive phonology, gnosology, linguistics, metaphor, metonymy, concept.

Когнитивная лингвистика, основателями которой были такие ученые как Н.Хомский, Дж.Лакофф, Л.Талми, И. и др., – дисциплина, позволяющая осознать языковые особенности человека и понять как его речь и высказывания влияют не только на поведенческие и коммуникативные стороны его жизни, но и на внутренние психологические процессы и состояния (ментальная компетенция).

Когнитивная лингвистика – это направление в лингвистических исследованиях, сложившееся во второй половине 1970-х годов и имевшее в дальнейшем значительное число последователей. Основателями данного направления в лингвистике были Дж. Лакофф, И.Филмор, Л.Талми, Н.Хомский и др. В США, где направление зародилось, его называют «когнитивной грамматикой», что связано с расширительным пониманием термина «грамматика» в англоязычной лингвистике, тогда как в России, где когнитивная грамматика была впервые представлена на русском языке в 1985 году в обзоре Герасимова В.И., нередко используется термин «когнитивная семантика», указывающий на один из источников данного исследовательского начинания. Сам термин «когнитивная лингвистика» появился в 1975 году в статье Дж.Лакоффа и Г.Томпсона «Представляем когнитивную грамматику».

В сферу интересов когнитивной лингвистики входят «ментальные» основы понимания и продуцирования речи с точки зрения того, как структуры языкового знания представляются («репрезентируются») и участвуют в переработке информации. В отличие от остальных дисциплин когнитивного цикла, в когнитивной лингвистике рассматриваются когнитивные структуры и процессы, которые свойственны человеку. А именно, на первом плане находятся: системное описание и объяснение механизмов человеческого усвоения языка и принципы структурирования этих механизмов.

Задачей когнитивной лингвистики является описание и объяснение внутренней когнитивной структуры и динамики говорящего-слушающего. Говорящий-слушающий рассматриваются как система переработки информации, состоящая из конечного числа самостоятельных компонентов (модулей) и соотносящая языковую информацию на различных уровнях.

Цель когнитивной лингвистики – исследование такой системы и установление важнейших принципов ее, а не только отражение явлений языка. Для когнитивиста важно понять, какой должна быть ментальная репрезентация языкового знания и как это знание «когнитивно» перерабатывается, т.е. какова «когнитивная действительность».

Некоторые лингвисты считают, что языковая система образует отдельный модуль. Однако чаще языковая деятельность рассматривается как один из модулей «когниции», в основании которого лежат когнитивные способности, не являющиеся чисто лингвистическими, но дающие предпосылки для последних. К таким способностям относятся: построение образов и логический вывод на их основе, получение новых знаний исходя из имеющихся сведений, составление и реализация планов. Примером когнитивистского стиля является «когнитивная фонология», в которой описание происходит в терминах правил построения структуры, «работающих» в тесном взаимодействии с «когнитивными схемами». Эти схемы составляют внеязыковую систему «ментальной компетенции». Упор делается на функциональность, а не на формальную простоту.

Другой пример когнитивистского подхода связан с использованием принципа «когнитивного соответствия», формулируемого так: выдвигая представление (репрезентацию) для конкретной единицы, следует обратить внимание на то, как эта единица узнается. Из нескольких конкурирующих исследовательских гипотез о структуре предложения, предиката, текста и т.п. выбирается тот, который в наибольшей степени соответствует, по мнению исследователя, когнитивной реальности. Это положение противоположно принципу прямого соответствия, согласно которому элементы репрезентации прямо соответствуют сущностям в мире и отражают истинные условия, или условия удовлетворения. Например, словосочетание «Бруклинский мост» имеет референцию к конкретному предмету в действительности, если существует объект этой действительности («референт»), удовлетворяющий требованиям данной дескрипции: такой предмет выглядит как мост, и его принято именовать «Бруклинским» (возможно, и расположен он в Бруклине). Иначе говоря, он удовлетворяет всем требованиям, задаваемым дескрипцией. По принципу же когнитивного соответствия, «Бруклинский мост» соотнесен не с конкретным предметом в реальном мире

(вне «когниции» человека), а с некоторой сущностью в когнитивном представлении этого мира, в «проекции» мира на когницию человека. В силу принципа когнитивного соответствия, когнитивная структура заложена в значениях языковых выражений.

Термин «когнитивная грамматика» впервые появился в 1975 г. в статье Дж.Лакоффа и Г.Томпсона «Представляем когнитивную грамматику».

Хотя когнитивная лингвистика зародилась и наиболее активно развивалась в США, в Европе также сложилось собственное направление исследований. Это, прежде всего немецкая и австрийская школы когнитивной лингвистики, представители которых наиболее активно занимаются проблемой обработки информации во время порождения и восприятия речи. Одной из главных у них стала проблема понимания и извлечения информации из текста, а также проблемы ментального лексикона (знания о словах), когнитивная семантика, в рамках которой параллельно развивались прототипическая семантика и фреймовая семантика.

В середине 1990-х годов в Европе уже вышли первые учебники по когнитивной лингвистике: Ф.Унгерер и Х.Шмидт «Введение в когнитивную лингвистику» (1996) и Б.Хайне «Когнитивные основания грамматики» (1997).

На русском языке впервые в 1985 г. когнитивная грамматика была представлена читателю в обзоре В.И. Герасимова. Он отметил важную роль в становлении науки таких направлений и программ исследования, как психосемантика.

Для формирования российской когнитивной лингвистики важную роль сыграли работы по моделированию понимания естественного языка: русские переводы книг Т.Винограда «Программа, понимающая естественный язык» (1976, оригинал 1972) и Р.Шенка «Обработка концептуальной информации» (1980, оригинал 1975), а также XXIII том «Нового в зарубежной лингвистике», посвященный когнитивным аспектам языка. Весомый вклад в развитие отечественной когнитивистики внесли работы таких ученых, как Н.Д. Арутюнова, Е.С. Кубрякова, Ю.С. Степанов, И.А. Стернин, В.Н. Телия и др., которые постоянно подчеркивали значение «человеческого фактора» в языке, а также тесную связь лингвистики с философией и психологией.

Возникновение когнитивной лингвистики – один из эпизодов общего методологического сдвига, начавшегося в лингвистике с конца в 1950-х годов: он сводится к снятию запрета на рассмотрение «далеких от поверхности», недоступных непосредственному наблюдению теоретических (модельных) конструкций. Составными частями этого фундаментального сдвига были возникновение генеративной грамматики Н.Хомского с ее понятием «глубинной структуры», бурное развитие лингвистической семантики, возникновение лингвистической прагматики, теории текста, а также теории дискурса.

Перед когнитивной лингвистикой ставятся три главные проблемы: о природе языкового знания, о его усвоении и о том, как его используют. Поэтому исследования ведутся в основном по следующим направлениям:

- а) виды и типы знаний, представленных в этих знаках (гносеология = теория познания), и механизм извлечения из знаков знаний, т.е. правила интерпретации (когнитивная семантика и прагматика);
- б) условия возникновения и развития знаков и законы, регулирующие их функционирование;
- в) соотношение языковых знаков и культурных реалий в них отраженных.

Основной проблемой в русской когнитивной лингвистике стала категоризация человеческого опыта. Категоризация тесно связана со всеми когнитивными способностями человека, а также с разными компонентами когнитивной деятельности – памятью, воображением, вниманием и др. Категоризация воспринятого – это важнейший способ упорядочить поступающую к человеку информацию.

Основной задачей общей теории языка является объяснение механизма обработки естественного языка, построение модели его понимания. Учитывая, что в основе такой модели лежит тезис о взаимодействии различных типов знания, лингвистика уже не обладает монополией на построение общей модели языка.

Лингвистическая теория должна отвечать не только на вопрос, что такое язык, но и на вопрос, чего достигает человек посредством языка. В этой связи задачей когнитивной лингвистики является: определить и понять следующее:

1. Роль участия языка в процессах познания и осмысления мира.
2. Соотношение концептуальных систем с языковыми. Как именно соотносятся когнитивные структуры сознания с единицами языка.
3. Установить, как участвует язык в процессах получения, переработки и передачи информации о мире.

4. Понять процессы концептуализации и категоризации знаний; описать средства и способы языковой категоризации концептуализации констант культуры.

5. Описание системы универсальных концептов, организующих концептосферу.

6. Решение проблемы языковой картины мира; соотношение научной и обыденной картин мира с языковой.

На сегодняшний день предметом изучения в русской когнитивной лингвистике является:

Во-первых, это когнитивная семантика, поскольку содержание знака тесно связано с познавательной деятельностью человека. В структуре знаний, стоящих за языковым выражением, в определенной степени отражается способ номинации. Поэтому важное место в когнитивных исследованиях отводится языковой номинации – разделу языкознания, изучающему принципы и механизмы называния имеющихся у человека идей и представлений.

Во-вторых, когнитивная лингвистика устанавливает образные схемы, в рамках которых человек познает мир. Согласно М.Джонсону, автору теории образных схем, это повторяющийся динамический образец наших процессов восприятия, на основе которых осмысливаются затем более абстрактные идеи.

С когнитивной точки зрения исследуются метафора и метонимия. Например, метафора – это осмысление и репрезентация одних смыслов на основе других. Так, низ негативно оценивается в русской ментальности, отсюда выражения низкие помыслы, низкие вкусы, низкий поступок, низы общества. Метафорический способ постижения мира имеет всеобщий и обязательный характер, поэтому метафора может быть рассмотрена как один из фундаментальных когнитивных механизмов человеческого сознания.

Метонимия – устойчивая ассоциация представлений. В их основе лежит идея смежности представлений – с двигодного наименования на другое: Я люблю Баха (= музыку Баха). Рассмотренная в системе метонимия высвечивает особые образные блоки, осознаваемые носителями языка, но в целом языком не фиксируемые.

В-третьих, исследование с когнитивных позиций дискурса.

В-четвертых, с позиций когнитивной лингвистики ученые пытаются проникнуть в другие формы представления знаний, играющие важную роль в функционировании языка, – фреймы, скрипты, сценарии, пропозиции и т.д.

В-пятых, предметом исследования в когнитивной лингвистике также являются концепты, точнее, моделирование мира с помощью концептов. Наиболее существенными для построения всей концептуальной системы являются те, которые организуют само концептуальное пространство.

Когнитивная лингвистика дополняет анализ языка анализом речи, различных контекстов употребления соответствующих лексем, зафиксированных в текстах суждений о концепте, его определений в разных словарях и справочниках, анализом фразеологии, пословиц, поговорок, афоризмов, в которых концепт репрезентирован.

Всю познавательную деятельность человека (когницию) можно рассматривать как развивающую умение ориентироваться в мире, а эта деятельность сопряжена с необходимостью отождествлять и различать объекты: концепты возникают для обеспечения операций этого рода. Следовательно, формирование концептов связано с познанием мира, с формированием представлений о нем. В когнитивной лингвистике концепт считается комплексной мыслительной единицей, которая в процессе мыслительной деятельности поворачивается разными сторонами, актуализируя свои разные признаки и слои. При этом соответствующие признаки или слои концепта вполне могут не иметь обозначения в языке, так как языковые средства необходимы не для существования концепта, а для выражения его содержания».

К концу XX века лингвисты поняли, что носитель языка - это носитель определенных концептуальных систем. Концепты – ментальные сущности. В каждом концепте сведены воедино принципиально важные для человека знания о мире и вместе с тем отброшены несущественные представления. Система концептов образует картину мира (мировидение, мировосприятие), в которой отражается понимание человеком реальности, ее особый концептуальный «рисунок», на основе которого человек мыслит мир.

Термин концепт в лингвистике и старый и новый одновременно. С.А. Аскольдов-Алексеев еще в 1928 г. опубликовал статью «Концепт и слово», но до середины XX века понятие «концепт» не воспринималось как термин в научной литературе.

Сейчас в лингвистической науке можно обозначить три основных подхода к пониманию концепта, базирующихся на общем положении: концепт – это то, что называет содержание понятия, синоним смысла.

Первый подход, представителем которого является Ю.С. Степанов, при рассмотрении концепта большее внимание уделяет культурологическому аспекту, когда вся культура понимается как совокуп-

ность концептов и отношений между ними. Следовательно, концепт – это основная ячейка культуры в ментальном мире человека. Они занимают ядерное положение в коллективном языковом сознании, а потому их исследование становится чрезвычайно актуальным.

Второй подход (Н.Д. Арутюнова, Т.В. Булыгина, А.Д. Шмелев и др.) привлечение в когнитивную лингвистику семантики языкового знака представляет единственным средством формирования содержания концепта.

Сторонниками третьего подхода являются Д.С. Лихачев, Е.С. Кубрякова и др., которые считают, что концепт не непосредственно возникает из значения слова, а является результатом столкновения значения слова с личным и народным опытом человека, т.е. концепт является посредником между словами и действительностью.

Интересная теория концепта предложена Ю.Д. Апресяном, она основывается на следующих положениях:

1) каждый естественный язык отражает определенный способ восприятия и организации мира; выражаемые в нем значения складываются в некую единую систему взглядов; своего рода коллективную философию, которая навязывается языком всем носителям;

2) свойственный языку способ концептуализации мира отчасти универсален, отчасти национально специфичен;

3) взгляд на мир (способ концептуализации) «наивен» в том смысле, что он отличается от научной картины мира, но это не примитивные представления.

Общим для этих подходов является утверждение неоспоримой связи языка и культуры; расхождение обусловлено разным видением роли языка в формировании концепта.

Этот термин до сих пор не имеет единого определения, хотя он прочно утвердился в современной лингвистике.

Таким образом, понятие концепта пришло из философии и логики, но в последние 15 лет оно переживает период актуализации и переосмысления.

Предметом поисков в когнитивной лингвистике являются наиболее существенные для построения всей концептуальной системы концепты – те, которые организуют само концептуальное пространство и выступают как главные рубрики его членения.

Когнитивная лингвистика, первоначально объединяемая лишь познавательными установками и исходной гипотезой об объяснительной силе обращения к мыслительным категориям, постепенно обретает свой предмет, свою внутреннюю структуру и свой категориальный аппарат. В настоящее время можно с уверенностью утверждать, что внутри когнитивной лингвистики представлены следующие разделы:

1. Исследование процессов производства и понимания естественного языка
2. Исследование принципов языковой категоризации
3. Исследование типов понятийных структур и их языковых соответствий
4. Исследование когнитивно-семантических суперкатегорий
5. Исследование пространственных отношений и типов концептуализации движения в языке
6. Исследования телесного базиса человеческого сознания и языка
7. Исследование метафорических и метонимических отношений в языке

Приведенный список, разумеется, не исчерпывает всех результатов когнитивной лингвистики, но свидетельствует о том, что в ней в настоящее время сформировалось некоторое представление о задачах исследования и решения этих задач. И в будущем ученые-лингвисты будут заниматься этими вопросами.

Основными центрами когнитивной лингвистики являются отделения Калифорнийского университета в Беркли и Сан-Диего, а также Центр когнитивной науки Университета штата Нью-Йорк в Буффало. В Европе когнитивная лингвистика успешно развивается, прежде всего, в Голландии и Германии. Проводятся регулярные международные конференции. В России в русле когнитивной лингвистики работают А.Н. Баранов, А.Е. и А.А. Кибрик, И.М. Кобозева, Е.С. Кубрякова, Е.В. Рахилина и др. исследователи; кроме того, термин «когнитивная лингвистика» является популярным лозунгом, используемым широким кругом языковедов.

Таким образом, когнитивная лингвистика, это направление в языкознании, которое исследует проблемы соотношения языка и сознания, роль языка в концептуализации и категоризации мира, в познавательных процессах и обобщении человеческого опыта, связь отдельных когнитивных способностей человека с языком и формы их взаимодействия. Когнитивизм есть совокупность наук, объединяющая исследования общих принципов, управляющих мыслительными процессами. Таким образом, язык представляется

как средство доступа к мыслительным процессам. Именно в языке фиксируется опыт человечества, его мышление; язык – познавательный механизм, система знаков, специфически кодифицирующая и трансформирующая информацию.

1 Алефиренко Н.Ф. *Современные проблемы науки о языке*. - М.: Флинта: Наука, 2005, с.174-199

2 Апресян Ю.Д. *Основы семантики*. - М.: 1995, С.39

3 Арутюнова Н.Д. *Язык и мир человека*. - М.: 1999, С.52.

4 Воркачев К.А. *Основы лингвистики*. - М.: 2001, С.47-48

5 Демьянков В.И. *Лингвистика*. - М.: 1994, С.54

6 Кубрякова Е.С. *Язык и знания*. - М.: 2001, С.32

7 Маслова В.А. *Введение в когнитивную лингвистику*. - М.: 2004, с.6-71

8 Попова З.Д., Стернин И.А. *Языкознание*. - М.: 1999, с.10

9 Демьянков В.З. *Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода // Вопросы языкознания, 1994. № 4. С.17-33.*

10 Герасимов В.И. 1985 – *К становлению «когнитивной грамматики»*. – В кн.: *Современные зарубежные грамматические теории*. - М., 1985

11 Лакофф Дж., Джонсон М. *Метафоры, которыми мы живем*. – В кн.: *Язык и моделирование социального взаимодействия*. - М., 1987

12 Сергеев В.М. *Искусственный интеллект: опыт философского осмысления. Будущее искусственного интеллекта*. - М., 1991

ӘОЖ 811.512.1'447

С.А. Жиренов –

Абай атындағы ҚазҰПУ-нің аға оқытушысы, филология ғылымдарының кандидаты

ГРАФИКАЛЫҚ ЛИНГВИСТИКА КАТЕГОРИЯЛАРЫ

Түйіндеме: Мақалада графикалық лингвистика категорияларының теориялық негізі жан жақты қарастырылған. Графикалық лингвистика категорияларының түрлері мен саны яки қолданысы жалпы тіл білімінде біркелкі емес екендігін ғылыми тұрғыда көрсетілген. Сол секілді графикалық лингвистика категорияларының қолданысы мен қызметі олардың белсенді немесе бәсеңдік сипатына қарай шартты түрде жіктелетіндігі қарастырылған.

Кілт сөздер: әліпби, графика, дыбыс, әріп, графема, орфография, фонограф, семиограф, пунктограф, прамограф, фразограмма, логограмма, морфемаграмма, силлабаграмма, фонограмма, фонема.

Аннотация: В статье всесторонне рассмотрены теоретические основы категорий графической лингвистики. Научно обосновано, что виды и применение категорий графической лингвистики представлены в общем языкознании по-разному. Также доказано, что применение и функции категорий графической лингвистики по их активным и пассивным свойствам классифицируются условно.

Ключевые слова: алфавит, графика, звук, буква, графема, орфография, фонограф, семиограф, пунктограф, прамограф, фразограмма, логограмма, морфемаграмма, силлабаграмма, фонограмма, фонема.

Abstract: In article theoretical basics of categories of graphic linguistics are comprehensively covered. It is scientifically proved that types and application of categories of graphic linguistics are presented in general linguistics differently. It is also proved that application and functions of categories of graphic linguistics are classified by their active and passive properties conditionally.

Keywords: alfabet, graphics, phoneme, letter, grapheme, spelling, phonograph, semiograf, punktograf, pragmograp, frazogramma, logogram, morfemagramma, sillabagramma, phonogram.

Адамзат қоғамында графика өзіндік орын алған кезеңнен бастап оның туындау себебі мен шығу тегіне қатысты көптеген ғылыми зерттеулер дүниеге келді. Жалпы графиканың қалыптасу тарихы талай мыңжылдықтарды артта қалдырғаны белгілі. «Графика (грек. graphike жазу) – 1. Жазуда қолданылатын таңбалардың (әріп не тыныс белгілерінің) жиынтығы. 2. Жазу таңбалары жүйесі мен тілдің фонетикалық жүйесінің ара қатынасын, байланысын білдіреді» [1, 79]. Әлемдік графика іліміндегі графиканың болмысын тану үшін графиканың бүтіндігін танытатын жекелеген категорияларының табиғатын тану арқылы графикалық лингвистиканы тануға болады. Ал графиканың негізгі категорияларына әліпби (әліпбидің түрлері), графема, орфография, фонограф, семиограф, пунктограф, прамограф, фразограмма, логограмма, морфемаграмма, силлабаграмма, фонограмма, фонема, дыбыс, т.б. бірліктерді жатқызуға болады. Аталған категориялар әлемдік графикаға тән көрсеткіштер болып табылады. Бүтіндей графикалық лингвистиканың өзегі аталған категориялардан тұрып, графикалық лингвистика атты ғылымның негізін құрайды.

Әлемдік графиканың түрлері мен негізгі категорияларын теориялық және практикалық тұрғыдан зерттеудің мәні зор. Себебі әлемдік графиканың түрлері мен негізгі категорияларын зерттеу арқылы графикалық лингвистиканың теориялық табиғаты мен практикалық болмысын бекіте түсуге болады. Графикалық лингвистика саласы қарастыратын мәселелерге графикалық категориялар мен бірліктер жатады. «Графика жазуда қолданылатын таңбалардың жиынтығы, сонымен қатар жазу таңбалары жүйесі мен тілдің фонетикалық жүйесінің арақатынасын, байланысын білдіреді» [2, 10]. Графикалық лингвистиканың категориялары мен бірліктері тұтастай бір-бірімен өзара қатынаста болып, біртұтас графикалық лингвистика атты ғылымды құрайды. Графикалық лингвистиканың басты категориясына әліпби (алфавит) және графика жатады. «**Әліпби** (араб әліпбиінің алғашқы екі әрпі – алиф және ба атауынан жасалған) орыс. алфавит (грек. alphabetos грек әліпбиінің алғашқы екі әрпі – альфа, бетта атауларынан) – жеке дыбыстық элементтердің символдық таңбалары арқылы сөздердің дыбыстық келбетін бейнелейтін таңбалар жүйесі. Ә. табиғи тілдегі кез келген мәтінді жазуға, оларды сақтауға мүмкіндік береді. Ә. ақпарат құралдарын жүйелеуде, оларды іздестіруде, сақтауда (сөздіктерде, анықтамалық басылымдарда, каталогтерде) аса маңызды қызмет атқарады.

Ә. қағидаттарын (принциптерін) б.з.д. 3000 жылдықтар ортасында батыс-семит халықтары жасаған. Олар Месопотамияның сына жазуындағы буын таңбаларын пайдалана отырып, дауысты, дауыссыз дыбыстардың қосарланып жазылатын жүйесін тапқан.

Парадигматикалық жүйе ретіндегі ең көне угарит Ә. (б.з.д. 2000 жылдықта) болып табылады. Консонантты буындық қағидатты қолданған бұл Ә. 30 таңбадан тұрады. Угарит Ә.-індегі таңбалар жүйесі кейінгі финикия, көне еврей т.б. Ә.-лерінде сақталған» [1, 49]. Сонымен әліпби – дыбыстардың жазудағы таңбасы болып табылады. Қазіргі адамзат мәдениетіне қызмет етіп жүрген әрбір әліпбидің өзіндік пішіні мен формасы бар. Әліпби мен графика графикалық лингвистиканың басты құрамдық бөлшектері болып саналады. «**Графика** (грек. graphike жазу) – 1. Жазуда қолданылатын таңбалардың (әріп және тыныс белгілерінің) жиынтығы. 2. Жазу таңбалары жүйесі мен тілдің фонетикалық жүйесінің ара қатынасын, байланысын білдіреді. 3. Тырнайтын, жазатын, грифель құралының көмегімен салынатын өнер түрі.

Графика өнері каллиграфиямен, жазбамен тығыз байланысты деп табылады. 19 ғ. дейін графика мен сурет түсініктері қатаң ажыратылып қаралды. Графика деп тек баспа техникасымен салынатындарды атаса, суретке – қолмен салынатын жұмыстарды: нобайды, нұсқа, т.б. жатқызады» [3]. «Графика – әліпби мен оның теориясына тікелей қатысы бар, әліпбидің жасалуы, өзгерістері, қайта жетілдірілуі, сондай-ақ эстетикалық, оптикалық, экономикалық жағынан сапасын анықтауға көмектесетін сала. Графика сондай-ақ жазу таңбасы деген ұғымда да қолданылады. Графика жазу ұғымының бір мағынасына сәйкес. Қазақ филологиясында «араб жазуын өзгертті», «латын жазуын қабылдау», «орыс жазуына көшу» деген сияқты ұғымдар бар. Өйткені алдымен сол жазудың графикасы қабылданады, сосын барып соған ыңғайластырып, сол графика (жазу) негізінде әліпби түзіледі» [4, 59-60].

Жалпы әліпби өзіндік рет-ретімен орналасқан және белгілі бір заңдылыққа негізделген әріптердің жиынтығы болып табылады. Ал графика жазу таңбаларының жиынтығынан тұрып, белгілі бір жазу түрінің фонетикалық құрамының өзара жүйелі үйлесімділігі мен алфавиттің құрамының өзіндік ережелерінен тұрады. Графикалық лингвистиканы негізін құрайтын категориялардың санатына әліпби мен графикамен қатар алатын негізгі бірліктердің санатына дыбысты жатқызуға болады. Тілдің дыбыстау мүшелерінің қатысуы арқылы айтылып, құлақпен естілетін үн **дыбыс** деп аталады да, оны жазу тілінде белгілейтін шартты белгі **әріп** деп аталады. Демек, дыбысты айтамыз және естиміз ал әріпті жазамыз және көреміз. Әріп – жазуда дыбысты белгілейтін шартты таңба болып табылады.

Графикалық лингвистиканың табиғатын танытушы ірі құрылымды бірліктердің санатына орфографияны жатқызуға болады. Орфография – дұрыс жазу ережелерінің жиынтығы немесе дұрыс жазуды үйрететін фонетика ғылымының бір саласы. Өз алдына дербес ғылыми сала деп те тануға болады. Ал ғылыми кеңістікте графиканың өзі полеография, эпиграфика болып екі түрге бөлініп жүр. Полеография мен эпиграфика жазу таңбаларының өзгеру заңдылықтарын (эволюциясын), графиканың даму тарихын зерттейді. Полеография – қолжазба мен кітаптағы таңбаларды тексереді де, эпиграфика – тас, металл, сүйек, ағаш т. б. ойлып жазылған таңбаларды зерттейді. Олай болса, графикалық лингвистикаға қатысы бар категориялардың яғни әр бір терминге ғылыми теориялық тұрғыдан түсініктеме беру арқылы, графикалық көрсеткіштердің бүгінгісі мен өткен дәуірдегі ерекшеліктерін кеңінен тануға мүмкіндік береді. Сондай-ақ полеография, эпиграфика деп аталатын графикалық көрсеткіштерді игеру арқылы, руникалық таңбалы жазулардың тілдік табиғатын да тануға болады.

Қазақ жазуы тарихының теориясын арнайы қарастырған ғалым Қ.Күдерінова жазудың негізгі категорияларына алфавит, графика, орфография және пунктуацияны жатқызады да оларға теориялық

тұрғыдан былайша сипаттама жасайды. «Алфавит арқылы белгілі бір жазба мәтінде әріптерді фонемаларға таңып, мәтін мазмұнын оқимыз. Графика жазу түрлерін, қаріп түрлерін пайдалану деген сияқты жазба мәтіннің бүкір тұрпатын ұйымдастырады. Ал кейбір жазуларда алфавиттегі әріп таңбалары жетпеген фонемаларды белгілеуді ұйымдастырады. Орфография жазба мәтіннің белгілі бір стандарт құрылыммен ұйымдасуына, ортақ жазу тәртібін құруға, сөздерді дифференциялауға көмектеседі (сөздерді бірге/бөлек/ дефис арқылы жазу, кіші/бас әріп). Пунктуация бүкіл мәтіннің, мәнмәтіннің оқырманға дәл, анық жетуін қарастырады. Жазу категорияларын ең алғаш қарастырған Бодуэн де Куртенэ графиканы көру-жазу элементі мен айту-есту элементі арасындағы байланыс деп түсінді. Ол байланыс үшін морфологиялық, семасиологиялық жайлардың қатысы болмады. Яғни сөз қалай дыбысталса, алфавитте бар сәйкес әріппен солай белгіленеді деді. Ал орфографияны ғалым жазу-көру элементі айту-есту элементіне де және морфологиялық, семасиологиялық элементтерге де қатысты деп түсіндірді» [4,57].

Графикалық лингвистика категорияларына ғылыми теориялық тұрғыдан шолу жасаудың әлеуметтік мәні жағынан да өзектілігі жоқ емес. Оның маңызы, әсіресе, графикалық лингвистиканың қоғамдық қызметінің маңыздылығымен ерекшеленеді. Қазіргі қоғамымызда графикаға қатысты мәселелер кең өріс алып, қоғамдық-ғылыми қарым-қатынас аясында – өзекті мәселеге айналып отыр. Осы тұрғыдан келгенде, графикалық лингвистикалық категорияларының тезаурусын түзе отырып, терминдік атауларының түсіндірмесін беру арқылы, коммуникативтік-құрылымдық тұлғаларының семантикалық және жұмсалымдық қызметінде көрсетудің маңызы зор. Графикалық лингвистиканың ұсақ және ірі құрылымды категорияларының теориялық болмысы мен терминдік мазмұнына концептуалды тұрғыдан былайша түсіндірме беруге болады. Сондай-ақ графикалық лингвистиканың ұсақ және ірі құрылымды категорияларына төмендегі бірліктерді жатқызуға болады:

Фонограмма (грек. phone дыбыс, gramma жазу) – 1) сөздің дыбыстық құрамын нақты ажыратып көрсетуге қызмет ететін графикалық таңба, сөз дыбыстарының таңбасы; 2) дыбыс, үн жазылған пластинка (табақша), кішкене білік (валик) [1, 383]. Фонография немесе дыбыс белгілейтін әріптер, кескіндер жекелеген дыбыстарды таңбалайды.

Дыбыстық әріп кескіндер жүйесін зерттеушілер төмендегі 2 топқа бөліп қарастырады. Онда:

1. Консананттық-дыбыстық жүйесі. Мұнда жазу кескіндері тек қана дауыссыз дыбыстарды белгілейді. Ондай жазу жүйесіне финика, угарит, көне еврей, арамей, араб жазулары жатады [5, 46].

2. Дауысты дыбыстар жүйесі. Мұнда дауысты, дауыссыз дыбыстар бірдей белгіленеді. Бұл жүйеге грек, латин, уйғұр, байырғы түрік бітігі т.т. с.с. жазулар жатады.

Әлем халықтарының жазу жүйесі тарихи кезеңдерді басып өтіп бір ізге түсіп реттеліп қалыптасқанын зерттеушілер еңбектерінде көрсетіп келді. Әлем халықтарының жазу жүйесінің тарихи қалыптасу ерекшелігі төмендегідей болады. Онда:

1. Пиктографиядан бастау алып, логограмма, морфемограмма, силлабограмма (буындық), консонанттық-дыбыстық, дауысты-дыбыстық және аралық деген кезеңдерді рухани даму барысында басып өтеді екен. Ал түрік бітігі жазуы пиктограммдан басталып, фонограммаға дейін даму барысында морфемограмманы аттап өткен сияқты. Морфемограммаға сай келетін сипатын біз көре алмадық.

2. Қолданған жазу кескіндерінің құрылымы (пиктографиялық, логографиялық, әріптік-дыбыстық) тілдік мағынасы жағынан да (ішкі формасы), сыртқы графикалық кескіні жағынан да өзін-өзі анықтап тұруға тиісті. Бұл жағынан байырғы түрік бітігі кескіндері (логограммдан фонограмма аралығында) тарихи даму барысында реттеліп, сұрыпталып отырған. Әрі жазу кескіндерінің құрамы көп өзгеріске түспей тұрақты болған. Бұл ерекшелік түрік бітігі жазуының ондаған ғасыр бойы тарихи сұрыптаудан өткенін көрсетеді.

3. Жазу жүйесінің негізгі қағидаты (принципі) сол тілдің табиғатына, болмысына сай болып шыққан болуы шарт. Байырғы түрік бітігі жазуы реформаға енгеннен кейін бұл қағида бұлжымай орындалған. Ол туралы кейінгі үшінші бөлімде сөз етіледі. Міне, осы ерекшеліктер Еуразияның аймағында б.з.б. II ғасырынан б.з. V ғасыр аралығында түркі халықтарының қалдырған тарихи жазба деректері арқылы фонограммалық жүйенің алғашқы кезеңінде қаншалық дәрежеде болғанына көз жеткізілік [6, 75].

Фонограф (грек. phone дыбыс, grapho жазамын) – дыбыс жазуға арналған ескі аспап [1, 383]. **Фонема** (грек. phonema дыбыс) – сөздер мен морфемаларды бір-бірінен мағына және форма жағынан ажыратуға көмектесетін тілдің дыбыстық жүйесіндегі негізгі типтік бірлік, яғни дыбыс типі. Мыс.: қазақ тілінде сөздің бір дыбысының түрленуі (мол – қол – сол – жол – бол – тол); бірқатар дауыссыздардың жуан буында жуан, жіңішке буында жіңішке айтылуы (ыс – іс, ас – ес); бір дыбыстың артық келуі (он – тон, ал – бал) сөздерді мағына және форма жағынан бір-бірінен ерекшелеп тұр. Фонемалы тілдерде Ф. саны әр түрлі болады. Мыс., қазақ тілінде 9 жалаң дауыты Ф., 25 дауыссыз Ф. болса, орыс тілінде 6 дауысты, 35

дауыссыз Ф. бар [1, 381]. **Фразограмма** – бұл адамзаттың жасаған алғашқы жазуы. Ол бейне суреттен және таңбалардан тұрады. Дәстүрлі пиктографиялық жазу деген атаудың орнына «фразография» деген атауды алғаш рет америкалық тарихшы, жазу тегін зерттеуші ғалым И.Гельба қолданған [5, 37]. Бұл атау ары қарай француз ғалымы Ж.Феврие, орыс ғалымдары И.М. Дьяконов, В.А. Истрин, неміс ғалымы Х.Иенсендердің зерттеулерінде өз жалғасын тауып кең құлашты қолдауын тапты. Фразограмма орнына ғылыми айналымда бастапқыда «синтаксикалық жазу» деген терминнің қолданылып келгендігі белгілі. Кейін бұл атаудан ғылыми орта бас тартып фразограмманы өзгертпей қолданып кетті. Фразограмманы өз ішінен екі жікке бөлінеді. Олар пиктограмма және шартты белгілер – таңбалар.

1. Пиктограммалық жазулар. Бұл жазудың үш түрлі ерекшелігі болғаны ғылымда дәлелденген [5, 32]. Онда:

жазуда коммуникация (ақпарат) жеткізуші тіл емес, ойдың, сананың мәнін, мазмұнын жеткізуді мақсат етеді;

мұндағы бейнелеу тілі сурет және таңбалар;

мұнда тілдік норманы бермейді. Құралы тіл емес сурет.

Олай болса, пиктографиялық жазу дегеніміз ойды, болған оқиғаны, іс-қимылды сызумен бейнелеп жеткізетін ақпараттық құрал. Өйтсе «ой – тіл – жазу» (мышление – язык – письмо) деген жүйе бұл жазудың негізгі ерекшелігі болмақ [5, 32]. **Логограмма** (грек. logos сөз, грамма жазу таңбасы, сурет, әріп) – сөз буын жазуларында тұтас сөзді не оның негізін білдіретін шартты таңба. Көбінесе идеограмма (қ.) термині орнына қолданылады [2, 202]. Бұл жазу түрін 1960 жылдарға дейін идеографиялық жазу деп атаған. Соңғы уақытта бұл атауды ғалымдар логограммалық жазу деп атады. Атауды америка ғалымы Л.Блумфилд, П.А. Будберг, Ф.Эджертон, И.Гельб, Кеңес одағының В.А. Истриндер ғылымға енгізіп келді [5, 39]. Логографиялық деп аталатын жазу жүйесіне ежелгі қытай, ежелгі шумер, ежелгі египет, крит-миной жазуларын ғалымдар осы жүйеге енгізіп қарастырады. Жазу жүйесі пиктографиядан бас алған. Мұнда жазу таңбалармен берілген. Таңба кескіндері жеке-жеке сөздердің мәнін береді. Нақтылап айтсақ сөйлеу әрекетіндегі сөздің жеке дара семантикалық бірлігі. Бұл жағынан алып қарағанда логографиялық жазуды пиктографиямен салыстырғанда коммуникативтік ақпаратты неқұрлым анық дәлме-дәл береді.

Логографиялық жазу таңбаларының негізгі ерекшеліктері төмендегідей екенін ғалымдар анықтаған. Онда:

1. Ойлау түйсіктен өткен болмыс, түсінік ретінде жалпылама абстракт түрде ақпарат береді.

2. Пиктографиядан айырмашылығы көз алдындағы көрнекі бейнені оның мән-мазмұнына сай шартты белгілермен жанама түрінде схемалық таңбамен береді.

3. Таңбалармен беріліп отырған ақпараттың ерекше қасиеттері графикалық арнайы кескіндермен ерекшелінеді.

Онымен қатар шартты белгілердің (немесе белгілер мен таңбалардың мәні, мазмұны) сөздің фонетикалық құрылымы және оның семантикасымен тікелей байланыста болмай-ақ, таңбалар туралы түсінік қана есепке алынады [5, 34]. Мұндай жағдайда қолданушы, тұтынушы түсінігінде, психологиясында шартты белгілер негізгі рөл атқарады.

Силлабаграмманы (буындық жазу) зерттеушілер буындық жүйенің кескіндерін білдіретін мағыналық жағынан үш топқа бөліп қарастырған. Онда:

1. Қандай бір фонетикалық құрылымды, бірлікті білдіретін кескін таңбалар. Оған ассирвавилон жазуын енгізген.

2. Ашық буынды белгілеген кескін таңбалар және жекелеген дауыстыларды, дауыссыз-дауысты (С) қосындысын беретін кескіндер, таңбалар. Бұған критмикон және жапон жазуын енгізген.

3. Жекелеген дауыстыларды және дауыссыз-дауысты қосындыларын білдіретін лигатуралық емес кескіндер. Бұл топқа Үнді брахми жүйесі, ххарошти, девенагари жазуларын енгізген [5, 45].

Графемма (грек. grafhe кескіндеу, сызу) – тілдің жазу жүйесіндегі негізгі бірлігі, дыбыстың жазудағы таңбасы, жазу жүйесінің ең кіші белгісі [1,79]. «Графикалық жүйенің бірліктері құрылымдық-функционалдық белгілері бойынша қызметтік жағынан алғанда екі негізгі топқа бөлінеді: а) графемалар, яғни фонемалық референттері бар графикалық бірліктер; ә) графикалық символ: екпін, тыныс белгілері, дефис, апостороф, абзац. Бұл дегеніміз әрбір таңба «тұрпат межесін» және «мазмұн межесін» сипаттайтын екіжақты бірлік екендігін көрсетеді.

Жазба таңбаның «тұрпаты» немесе оның «мазмұны» – бұл физикалық субстанция, мұның көмегімен таңбаның көріну репрезентациясы жүзеге асады. Жазба таңбаның «мазмұны» және «тұрпаты» белгілі бір ұғым, идея, сан, сөз, буын, немесе жеке дыбысқа байланысты бір нәрсеге қатысты болады. Бұл таңбаның мазмұндық және тұрпаттық жағы – әріп дегенді білдіреді. Басқаша айтқанда, фонема – таңбалаушы да, әріп – таңбалаушы, демек, фонема мен әріптің бірлігі жазу теориясында графема деп ұғынылады.

Графема дегеніміз – тілдің жазбаша түрінің минималды, абстрактілі (дерексіз), екіжақты бірлігі. Графема – ең аз, минималды бірлік, бұл тілдің аталған деңгейінің ең түпкі мәнді бірлігі. Оның қызметтік өзіне тән ерекшелігін бұзып алатын болғандықтан, құраушы бөліктерін ары қарай бөлу (бөлшектеу) мүмкін емес. Графема қослатералдық, яғни түр көрінісіне (әріп) және мазмұн көрінісіне (фонема) ие [2,10-12].

Сонымен графикалық категориялардыңмағыналары өзара бір-біріне жақын біртектес болғанымен, жазу үлгісіндегі қолданысы мен қызметі әр алуан болып келетіндігін байқауға болады. Графикалық лингвистика жүйесіндегі категорияларды теориялық тұрғыдан сипаттауда олардың терминдік түсіндірмесіне қарап, лингвистикалық қызметі мен мазмұнын тануға болады. Графикалық категориялардың басты белгілеріне олардың қолданысы мен қызметін, терминдік мағынасы мен тұлғасының бірлігін жатқызуға болады. Яғни бұдан графикалық категориялардың екі жақты сипатының қатар жүретіндігін байқауға болады.

Графикалық лингвистика категорияларының түрлері мен саны яки қолданысы жалпы тіл білімінде біркелкі емес екендігін байқауға болады. Мәселен латын графикасында қолданылатын көрсеткіштердің араб графикасында кездесе бермейді немесе бұл үрдіс керісінше болуы мүмкін.

Графикалық лингвистика категорияларының қолданысы мен қызметі олардың белсенді немесе бәсеңдік сипатына қарай шартты түрде жіктеледі деп айтуға болады. Графикалық лингвистика категорияларының ұғымы мен терминдік түсінігі әлем тілдеріне ортақ болып келеді.

Графикалық лингвистика категориялары – бір-біріне жақында алшақ мағынада қолданылатын, жалпы графикалық өріс үшін қызмет ететін лингвистикалық көрсеткіш деп тануға болады. Графикалық лингвистика категорияларына жалпылама біржақты анықтама беруге келмейтін, күрделі лингвистикалық бірлік деп тануға болады. Жалпы жоғарыда жеке-жеке түсіндірмесі берілген графикалық лингвистика категорияларының теориялық болмысына қатысты қысқаша былайша концептуалды түйіндеме жасауға болады:

Графикалық лингвистика категориялары – әлемдік графикаға ортақ, сондай-ақ өзіндік жекелеген жазутүрлеріне қатысты қызметі мен қолданысы арқылы ерекшеленеді.

Графикалық лингвистика категориялары – жалпы тіл білімінің өзіндік бір саласын құрайды.

Графикалық лингвистика категориялары – жалпы лингвистикалық категория құрамындағы дербес категориялық тұлға.

Графикалық лингвистика категориялары – әлемдік графика түрлеріне жалпылама тән болып келетін лингвистикалық бірлік ретінде, графикалық нышандардың жиынтығы деп тануға болады.

1 Қалиев Ф. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 440 б.

2 Әміржанова Н. Қазақстандағы латын жазуының тарихи тағылымы. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2012. – 300 б.

3 <https://kk.wikipedia.org> Уикипедия – ашық энциклопедиясынан алынған мәлімет.

4 Күдерінова Қ. Қазақ жазуының теориялық негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 276 б.

5 Истрин В.А. Возникновение и развитие письма. – М., 1965. – 399 с.

6 Сартқожаұлы Қ. Байырғы түрік жазуы: алфавит жүйесі және фонологиясы. 7 Фил. ғыл. док... дис. қолжазбасы.: 10.02.06. – Алматы: А.Байтұрсынұлы ат-ғы Тіл білімі институты, 2008. – 268 б.

ӘОЖ 413

Б.А. Садырбаева –

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің оқытушысы

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ҚАРАТПА АНТРОПОНИМДЕР

Түйіндеме: Бейтаныстық факторы қарым-қатынастың ары қарайғы ресми сипатын анықтайды. Қарым-қатынас жасаушыларды аталғандай жағдайда берілген ортада сөйлеудің жалпы нормаларын ұстануға мәжбүрлейді. Ағылшын тілінде бейтаныс адресатпен қарым-қатынас жағдайында қазақ тіліне қарағанда регламенттік және этикеттік сөздер көбірек әрі жиі қолданылады. Қарым-қатынастың ресми түрінде де, бейресми түрінде де ағылшын және қазақ тілдерінде, қаратпа рөлінде белгілі болған ретте, адресаттың лауазымын, атағын немесе әлеуметтік дәрежесін көрсететін апеллативтер қолданылады. Медицинадағы адамдарға деген сыпайылық формасы әдетте олардың кәсіби атақтарын қолдану арқылы жасалады.

Тірек сөздер: бейтаныс адресат, бейресми, қаратпа, лауазым, туыстық терминдерін, этикеттік сөздер.

Аннотация: Гонорифические формы, называя адресата, позволяют непосредственно устанавливать соответствующую социальную дистанцию между коммуникантами. Их использование в английском языке является, прежде

всего, традиционным, оно не связано с какими-либо конкретными социально-политическими процессами. Эти формы, в ходе длительной истории своего существования, превратились в сугубо формализованные средства выражения уважительного отношения, почтительности к адресату. При выборе обращения в этом случае ключевыми являются индивидуально-позиционный и гендерно-возрастной параметры.

Ключевые слова: незнакомый адресат, регламентные, этикетные, вокативные высказывания, традиционные формы.

Annotation: Gonorific form, naming the destination can directly install the appropriate social distance between the communicants. Their use in the English language is, above all, traditional, it is not related to any specific socio-political processes. These forms, which in the long course of its history, turned into a purely formal means of expressing respect, deference to the addressee. When choosing a treatment in this case are the key individual position and gender-age settings.

Keywords: destination unknown, routine, etiquette, vokativnye statements, the traditional forms.

Бейтаныс адресатпен қарым-қатынас жағдайында адресант сөйлесіп тұрған адамының кей кезде оның отбасылық жағдайына және жағдаяттық немесе әлеуметтік рөліне қатысты білімімен толығатын ең ортақ деген ерекшеліктеріне: жынысына, жасына қарай ыңғайлануына мәжбүр болады. Бейтаныстық факторы қарым-қатынастың ары қарайғы ресми сипатын анықтайды және қарым-қатынас жасаушыларды аталғандай жағдайда берілген ортада сөйлеудің жалпы нормаларын ұстана бастайды.

Ағылшын тілінде бейтаныс адресатпен қарым-қатынас жағдайында қазақ тіліне қарағанда регламенттік және этикеттік сөздер көбірек әрі жиі қолданылады. Ағылшын тілінде бейтаныс адресатқа айтылатын анағұрлым жиі қолданылатын сыпайылық қаратпа формалар: *sir, madam(e), miss, mister, сонымен қатар көпше түр қаратпа сөздері gentlemen, ladies and gentlemen. Берілген қаратпа сөздердің қолданылу ерекшелігін нақтырақ қарастырайық.*

Sir қаратпа сөзі коммуниканттар арасындағы асимметриялық қатынастарға тән: жасы жағынан үлкен адресатқа айтылғанда ("Sir" is used towards unknown, but not too young man" (John, 54)), немесе адресаттың әлеуметтік дәрежесі, атағы, лауазымы жоғарырақ болғанда [Longman, 2005: 1297]. Бұл жағдайда қаратпа сөзді тандағанда жеке тұлғалық-ұстанымдық және гендер-жас өлшемдері басты болады.

Бейтаныс адресатпен сөйлесу жағдайында *sir* қаратпасы әңгімелесушілер арасындағы салыстырмалы түрдегі симметриялық қарым-қатынас болғанда да қолданыла алады. Ал егер коммуниканттар таныс емес болса, әрі олардың әлеуметтік дәрежелері белгісіз болса, *sir* қаратпасы кез келген үлкен адамға, әсіресе жасы жағынан үлкеніне айтыла береді. Сонымен бірге бұл форма қызмет көрсету саласында сатушының алушыға, даяшының демалыс орындарына келушілерге қатысты қолданатын стереотиптік сыпайылық формасы болып табылады. Бірақ әдетте әйел адамдар аталған форманы қолданбайды [Формановская, 1990].

Mr формасы жасы үлкен ер адамға қатысты қолданылады. Бірақ жеке түрде (адресат фамилиясыз) бұл форманы қолданатын біздің сұхбаткерлеріміз көп емес. ("*Mr*" is a common address combined with last name, but seems somewhat disputed when used on its own "; "it is more likely to be used towards elders and with last name " (Cristin (38) and Steve (42) Wither)).

Ағылшын тілінде бейтаныс әйел адамға қатысты *madam, miss, Ms* сияқты гонорифиялық формалар қолданылады. *miss/madam* формаларының қажеттісін таңдау адресаттың отбасылық дәрежесіне байланысты жүзеге асырылады. Егер адресаттың отбасылық дәрежесі белгілі болса, онда тұрмыстағы әйелге қатысты қолданылатын қаратпаның сыпайы формасы *madam* болады. Бұл ретте жас өлшемінің ықпалы әлсірейді немесе бейтараптанады. Отбасылық дәрежесі белгісіз болған жағдайда *madam* жасы үлкен әйел адамға немесе отбасылық дәрежесі белгілі әрі сол жағынан, салыстырмалы түрде, адресанттан жоғарырақ болса қолданылады. Дәл осы ереже *madam* формасынан туындайтын, жастардың үлкен әйелдерге [Brown, 1964:237], немесе әлеуметтік дәрежесі жоғары әйелдергеайтатын *ma'am* формасына да қатысты [Longman: 837]. Көптеген сұхбаткерлер *ma'am* формасын "*apparently the best choice to address an unknown female (a little less common, but ok towards young women)*" (Nick, 22) санайды. *ma'am sir* қаратпа сөзінің стереотиптік сыпайылық формасы сияқты дүкендерде сатып алушы әйелдерге сөйлегенде қолданылады.

Miss – адресаттың отбасылық дәрежесі белгісіз болған жағдайдағы қызға, жас келіншекке қарата айтылатын форма. Дәстүр бойынша бұл форма тұрмысқа шықпаған қыздардың барлығына айтылады. Өте жас қызға қарата айтылатын жағдай болмаса ("*a young female about 20, but not a married woman*"), *miss* формасының қазірде уақыты өткен болып есептеледі, әсіресе АҚШ-та. Британдық ағылшын тілінде аталған форманың жекелей қолданылуы мысқылды немесе намысқа тиетін, сыйламаушылық деп есептеледі [Longman, 2005: 895, 918]. *Miss* формасы сатып алушылар тарапынан сатушыларға, мейрамхана, дәмханадағы демалушылардың даяшыға сөйлегенінде қолданылады. Қызмет көрсету саласы қызметкерлеріне

қатысты айтылатын қаратпа сөздің бұл формасы кейінгі кезде кемсітушілік сипатқа ие болған [Формановская, 1992: 6]. Бірақ соған қарамастан *miss* ауызекі сөйлеу тілінде кең қолданысқа ие.

Қаратпаның сыпайы формасы *Ms* [miz, mez] 1970 жылдан бері қолданылып келеді. Әйел адамдардың көпшілігі мұнда олардың отбасылық дәрежесіне ерекше назар аударылмайтындықтан осы форманы жөн көреді. Сонымен бірге берілген форма әйел адамның тұрмыста, тұрмыста еместігін нақтылау қажет болмаған жағдайда қолданылады.

Бейтаныс әйелге айтылатын қаратпаның формасы болып тағы *lady* формасы болып табылады. «Ағылшын тілі және мәдениетінің сөздігі» бұл форманы ағылшын тілінің американдық нұсқасына тән сленгке жатқызады [Longman, 2005: 775].

Ағылшын тіліндегі, көрсетілгендей, қаратпаның формаларының алуан түрлілігіне қарамастан, бейтаныс адресатқа қарай сөйлегендегі ең жиі қолданыстағы формалар деп, *sir* және *Mrs* формаларын атауға болады. Осы формаларды таныс емес адамдармен қарым-қатынас ортануда ең дұрысы деп көрсетеді (Monica and Mick Morton).

Ағылшын тілінде бейтаныс адресатқа қаратпа ретінде туыстық терминдерін қолдану бар. Мысалы, *son*, *sonny* сөздерін үлкендер бейтаныс ер балаларға қатысты қолданады. *Mother* туыстық термині егде әйелге қолданылады, *sister*, *brother* формалары қандай да бір идеяны насихаттайтын діни топтар, ағымдар мен ұйымдар мүшелерінің арасында кеңінен кездеседі, сонымен қатар жас жағынан шамалас адамдар арасындағы қарым-қатынаста немесе адресат жасырақ болған жағдайда қолданылады. Соңғысындағы формалар ағылшын тілінің американдық нұсқасында жиірек кездеседі, әрі олар сленгке жатады [Longman, 2005: 1297]. Ағылшын тілінде бейтаныс адамға туыстық терминдердің қолданылуымен айтылатын қаратпалар көп тарамаған және қазақ тіліндегі аналогтарымен салыстырғанда алуан түрлілігімен ерекшеленбейді. Солай болғанның өзінде олар ресми емес жағдайдағы қарым-қатынаста қолданылады да, қарапайым сөздердің белгісі болып табылады.

Қарым-қатынастың ресми түрінде де, бейресми түрінде де ағылшын және қазақ тілдерінде, қаратпа рөлінде белгілі болған ретте, адресаттың лауазымын, атағын немесе әлеуметтік дәрежесін көрсететін апелляциятер қолданылады. Медицинадағы адамдарға деген сыпайылық формасы әдетте олардың кәсіби атақтарын қолдану арқылы жасалады. Мысалы, ағылшын тілінде дәрігерге айтылатын қаратпа *doctor*, *doc* болса, қазақ тілінде – *дәрігер*, *құрметті дәрігер*, *құрметті профессор*.

Тікелей адамның кәсібімен байланысты кейбір қаратпаларды сыйпайылық белгісі деп айтуға келмейді. Олар ешқандай эмоциясыз бейтарап болып келеді және қызмет көрсету саласында жиі қолданылады. Ағылшын тілінде *waiter*, *driver*, *porter* қаратпалары қазақ тіліндегіге қарағанда анағұрлым жиі қолданылады. Бүгінде ағылшын сұхбаткерлері әлеуметтік рөлді беретін қаратпаларға қарағанда, *sir/ma'am/madam* эмбебап гонорифиялық қаратпаларына береді екен. Қазақ тілінде бұл ретте әлеуметтік дәрежеден хабар беретін рөлді өзіне *ханым* формалары немесе таңдауы гендер-жас өлшемі бойынша жүзеге асырылатын туыстық терминдер алады. Одан бөлек, сұхбаткерлер қызмет көрсетуші адамдарға, олар таныс емес болған жағдайдың өзінде, қаратпа ретінде есімін қолдану мүмкіндігі бар екендегін атап айтты.

Бала адресатқа келгенде екі тілде де таңдау еркіндігі бар: бұл ретте эмоцияға толы *honey*, *sweetie*, *sweetheart*, *dear*, *ботам*, *тәттім*, *алтыным* сынды сөздер мүмкін болады, әсіресе қыз балаларға қарата айтқанда. Осы сынды жағдайларда коммуниканттар арасындағы эмоциялық бояуы бар қаратпаларды қолдануға кедергі болатын арақашықтықтар жойылады. Берілген жағдайда қаратпа формасын таңдауда басты болып жас және эмоциялық өлшемдер табылады.

Бозбалаларға, жігіттерге қазақ тілінде гендер-жас формасы *жигит* қолданылады. Мұнда коммуниканттардың жасы бірдей не болмаса адресат жасырақ. Ағылшын тілінде *young/little boy (girl/lady)*, *(my) lad*, *kid* қаратпалары таныс емес балаларға бағытталуы мүмкін және өзінен жасы кіші адамдардың назарын аудару мақсатында орынды болып табылады. Жиі кездесетін нұсқалар болып, берілген жағдайда, *young man*, *young lady* формалары табылады. Қарапайым тілде күнделікті – дөрекі формалар *man* адресантпен салыстырғанда әлеуметтік дәрежесі төмен тұлғаға қатысты қолданылады. Солай бола тұра аталған формалар ресми емес жағдайда бейтаныс адамның назарын аудару үшін *friend*, *mate*, *chum*, *chap*, және т.б. сынды дөрекі, эмоционалды-бағалаушы қаратпалар. Соңғысы американдық сленгке жақын. Көпшілік жағдайда келтірілген қаратпалар ер адамдарға бағытталатынын айта кеткіміз келеді. Қарапайым тілде көпше түрдегі *gentlemen* қаратпасының орнына *gents* қолданылады.

Салыстырмалы түрде тең рөлге ие жағдайда қаратпаның жоғарыда көрсетілген бейресми формаларын қолдану адресанттың әлеуметтік немесе жас айырмашылықтарын бейтараптандыруға, формалды қарым-қатынасқатырысатындығын көрсетеді. Қарапайым тілді қаратпалар қарым-қатынастың ресми деңгейін төмендетеді және коммуниканттар арасындағы субъектілік арақашықтықты азайтады.

Қазақ тіліндегі тіпті танымайтын адамнан жақынын көруге тырысушылық қарапайым тілде *туған(ым), құрдас* сыпайылық қаратпаларын қолданудан көрініс табады. Қазақ тілінде қарапайым тілде бейтаныс қыздарға қарата айтылатын *кыз* сияқты форманы кездестіруге болады. Тәрбиелі, мәдениетті адамның таныс емес қызға қатысты осындай формаларды қолдана қоюы екіталай. Дәл осылай ағылшын тіліндегі *boy/girl* қаратпалары танымайтын адамға тек кемсітушілік ретінде қолданылады және үлкен адамға, құл-күнге, жануарға бағытталады [Ling, 2005: 62].

Тағы бір ерекше жағдайды айта кету керек: Қазақ тілінде де, ағылшын тілінде де таныс емес үлкен адамдарға *ama/ana, grandfather/grandmother* туыстық терминдерін қолдана сөйлеу кей кезде сыйламаушылық, тәрбиесіздік деп танылуы мүмкін. Бұл егер адресант оларды адресаттың үлкен жасын меңзеу мақсатында қолданған жағдайда орын алады. Алайда екі тілде де қарапайым тілде мұндай формалар аз кездеспейді.

Қарым-қатынастың бейресми жағдайында таныс емес адамға сөйлегенде *Неу (you) / Эй (сен/сіз)* қаратпа формалары да кездеседі. Бұл формалардың қолданылуы екі тілде де адресат тарапынан жылы қабылданбайды (іс жүзінде қазақ және ағылшын сұхбаткерлерінің барлығы өздеріне келтірілгендей сөйлегенін қаламайды), және танымайтын адамға бағыттай айтуда орынсыз, қисынсыз форма деп есептеледі. Өзіміз көріп отырғандай, типологиялық тұрғыдан әр түрлі ағылшын және қазақ тілдерінде таныс емес адамдарға қатысты қаратпаларда ұқсастықтар мен айырмашылықтар бар.

Екі тілде де қарым-қатынастың қарастырылған жағдайындағы қаратпа формалды да формалды емес те бола алады. Таныс емес адресатқа формалды емес ретте сөйлегенде екі тілде де күнделікті дөрекі формалар қолданыла алады. Қазақ тілі этикетінің ерекшелігі болып танымайтын адамға сөйлегенде туыстық терминдерін қолдану табылады. Ал ағылшын тілінде туыстық терминдерін қолдану қарапайым тілдің белгісі болып табылады. Бейтаныс адресатқа қатысты қолданылатын қаратпа формаларын білу және оларды орынды пайдалана алу дағдысы өте маңызды. Себебі соған қарап адресат оның адами сипатын анықтайды және оның ниетін, мәдени деңгейін алдын ала біле алады. Сәйкесінше, сөйлесудің нәтижесі қаратпа формасына тікелей тәуелді.

1 Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы: Қазақстан Республикасы Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан даму институты, 1998. – 509 б.

2 Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі – Алматы. "Сөздік-Словарь", 2005. – 189 с.

3 Жанұзақов Т.Дж. Лично-собственные имена в казахском языке. – 165 б. Автореферат дисс. кан. филол. наук. – Алма-Ата, 1960. – 45 с.

4 Жанұзақов Т.Ж. Қазақ есімдерінің тарихы. – Алматы: Ғылым, 1988. – С. 59, 86.

5 Holt J.C. Robin Hood. London, 1983. С. 5.

6 Longman, 2005. 23 б.

7 Ling, 2005: 62

УДК 82.035+811.16.373

I.A. Abdikadyr – KazNPU after named Abay

THE WAYS OF LACUNAE FROM ENGLISH LANGUAGE INTO KAZAKH LANGUAGE

Annotation: This article covers the ways of lacunae. Scientist's definitions related to the term lacunae. Classifications of lacunae according to scientists. The role of lacunae for an interpreter nowadays. The role of lacunae in target language

Keywords: equivalent, resemblance, realia, interlingual, intralingual, lexis, conformity, destruction

Түйіндемe: Бұл мақала лакунаның аудару барысында берілу жолдарын қарастырады. Әр түрлі ғалымдардың лакуна терминіне берген түрлі анықтамалары берілген. Ғалымдардың лакунаға берген классификациялары. Қазіргі кездегі аудармашы үшін лакунаның орны. Аударылып отырған тілдегі лакунаның рөлі.

Тірек сөздер: балама, ұқсастық, реалия, тіларалық, лексика, сәйкестік, тілішіаралық, жоюшылық

Аннотация: В статье рассматривается о способах передачи лакун с английского языка на казахский язык. А так же определения на термин лакуна от разных авторов. Классификация лакун и его способы передачи. Роль лакуны для переводчиков в нынешнее время. Роль лакуны в переведенный язык.

Ключевые слова: эквивалент, сходство, реалия, межъязыковой, лексика, соответствии, внутриязыковой, уничтожение

In present time, Kazakh and English lexicons interaction became so active, that scholars-contactologists suggest English language dominating influence upon other language systems, and Kazakh one among them. In this

respect, it comes as a topic of current interest - the comparative language analysis and exposure of resemblance in reality nomination in both languages, Kazakh and English in our case. That is why, in recent times the research of national specific character of concrete language is in the spotlight of scholars' attention, and finds its resemblance in some peculiarities of reality expression, used for similar objects description, and some grammatical forms and categories presence. The existence of lacunae supposed to be an example of such specific character on the lexical level. Their examination on the phraseological level in comparison with another culture arouses double interest.

In our opinion in the democratization conditions the international and inter-ethnic communication is an integral part of social life in many countries. In connection with this study of the phenomenon of lacunarity is becoming increasingly important. Lacunae (gaps in translation) are a significant fraction of the national peculiarities of any language. Terms of socio-political, socio-economic, cultural life and the life of the nation, the originality of its philosophy, psychology, traditions are responsible for the appearance of images and concepts that are fundamentally missing in other languages

Now the active research of lacunae functioning in our country and many countries all over the world by various scientists and researchers. It is a promising approach, aimed at further grasping of gist of lacunization / lacunarity, pointing to the fact that partial or complete failure / destruction in the process of verbal and nonverbal communication.

One of the first researchers, who applied the term "equivalent-lacking lexis" and clarified its meaning, was G.V.Shatkov. To this class of lexis he refers proper names, national realias, words with specific national and emotional coloring (ошақ, пеш, ауызекі), lexis with suffixes of subjective assessment (үйшік) and defines them as "words or one of its meaning (direct or figurative sense), that has no "ready" exact conformity in lexis of another language in this very period of time". [1, p.16]

I.Y. Markovina considers "all cases of equivalent-lacking words as examples of lacunae". «A detection of lexical gaps is realized by means of Russian lexical units comparison with their equivalents in any other language on the basis of bilingual dictionaries analysis. In case in the dictionary a word has a huge definition and is explained by the big structure, or conveyed through the other parts of speech – it is a sign of a lacuna, and its explanation serves as its compensator.» [2, p.10]

I.A. Sterninspecifies: "Interlingual lacuna means the absence of the unit. The unit in the second language, where during the research the lacuna was found, is considered in this case as equivalent-lacking word. Thus, the notions of interlingual lacuna and equivalent lacking word are relative: they for the first time project among the latter ones and mutually presumed each other. [3, p.18]

The term "lacuna" was introduced by French linguists Vinay and Darbelnet, who defined "lacuna" as the phenomenon, taking place in a situation with the missing word in a target language for word of a source language, it means that the word of one language has no conformity in the other. [4, p.14]

The researchers point out two main types of lacuna: 1) intralingual – is the lack of word in a language, standing out the presence of semantically close words in this or that lexical paradigm; 2) interlingual – is the lack of lexical unit in the source language while it exists in the target language.

Even a certain object or any component, any separate some of the lexical meaning can be lacunar, and the same is with an information associating with event- in the consciousness of the native speakers. In the basis of this definition we distinguish ethnographical, lexical and associative lacunae.

"Lacunae, found in the comparison of two languages are called lingual or linguistic" - writes I.V. Tomasheva – "which, in their turn, can be lexical, grammatical and stylistic, complete, partial or compensated". [5, p.15]. "Let us add, that the linguistic lacunae, meanwhile, can be interlingual and intralingual, unique and particular, amotivational and motivational, verbal, emotive, hyponymical, hyperonymical, mutual, connotative and zero lacunae."

G.B. Bykova generalizes the results of different linguists in this sphere and presents 16 types of interlingual lacunae: [6, p.79].

Systemic (potential) lacunae (the largest group, contains words formative and lexical lacunae)

Communicative lacunae (jargons, slang)

Communicative lacunae are disclosed and found in the process of oral communication. During the process of communication with the relevance of a communicating concept increasing, especially when the concept became crucial and frequently used by communicators, the latter by trying to succinct presentation of ideas, in the interests of economy of words, trying to get rid of dismembered nomination sememe (lacunae), they replace it by universal verbal form (univerb).

Personal (subjunctive) lacunae (if speaking person, knows the notion, but cannot immediately remember necessary lexeme or do not know it at all, the personal lacuna is obvious."Give me please that thing, you know,

the thing there for washing ...” (about bath sponge) Personal lacunae may be varying degrees of depth - from the temporarily forgotten lexeme to complete ignorance of it (deep personal lacuna). There is no reason to doubt that the concepts, expressed by “dropped out” words, are actually became topical. Personal communicative lacunae are eliminated differently than other groups of the lacunae..

Stylistic lacunae (the lack of equivalents of appropriate style in the target language).

Often, due to some reasons there is an absence of commonly used lexeme in the language, which refers to a communicatively meaningful concept or an object, instead of it we have presence of its reduced synonyms, i.e. there is a natural niche - functional-stylistic lacuna. For instance, “жармасу, мазалау” – jargon: қашай бастау, ырғала бастау and many others. Y.S. Stepanov [7, p.277] and other researchers believe that the dominant in the language is a neutral style, located between the bookish (high) and colloquial (lower) styles, and partly capturing both of them. It is important that the learning of language by new generations always leads to a stylistic re-evaluation of individual linguistic units. For instance, in the 20's and 30's there is a noticeable movement of words from different stylistically colored groups in the neutral lexis, where the gaps, i.e. lacunae is clearly notable.

Intersubsystemic lacunae (in language subsystems comparison; professionalisms)

Such a type of lacunae implies the absence of jargon lexis equivalents in literary language and also the absence of equivalents to the professionalisms and dialectal words in literary language or vice versa – the presence of lacunae in the jargon language and literary language;

Form-building lacunae (the lack of forms of necessary case, gender, number)

Usual (normative, codify) lacunae (the limited usage of language units: forms of 1st person, several verbs in future tense in Kazakh language (ұшырау, кездесіп қалу, ұшырап қалу, жеңу, жеңіп шығу).

The usage limits the use of linguistic units and their combinations, but the communicative needs of life forced native speakers to breach these limits and restrictions, taking advantage of the language system. For instance, the usage of language prohibits to say “ұшыраймын, сырғанаймын, жұдырықтаймын” and etc. Regulatory rules require use of these words in the combinations like: мен кездесіп қалармын, мен кездесуге тырысамын and etc.

In such cases, we found out the emergence of lacuna instigated by usage, which is allowed to be compensated on the syntactic level, although the system may at any time fill a niche of lacuna by a forbidden form.

The usual type of lacunae can include many other well-known cases of lexical insufficiency, for instance, the forms of simple comparative degree of adjectives “өрескел, албырт, қызу, тонғақ, қайырымсыз” and participles of verbs “жазу, жүру, лайлау, кию” in Kazakh language.

Segmented lacunae (derivational segment filled with new seme)

The given type of lacunae is displayed by the process of semantic modification. This means changes in some structure of meaning that lead to the partial replacement of individual semantic components, i.e. the emergence of new semes and the disappearance of some structure of some semantic components.

The concentration of meaning, and thus the formal economy, that in some cases provided by semantic transformations presented in the language, in the semantic structure of which the potential semantic emptiness can be provided are like derivational segments that can be filled with new semes. Such lacunae are appropriate to call segmented, and the process of the new semes emergence is called a semantic derivation.

Transnominational lacunae the significant part of lexical innovations, renaming of well-known notions in English cause the emergence of new words in Kazakh

Hyperonymical and hyponymical lacunae (common generic name for the same type of phenomenon, things and notions. For instance, during long period of time the substances accelerating and relieving environmental adaptation of organism (ginseng, eleutherococcus, levezeya, magnolia vine and etc.) have no generic name. Consequently, the language contained hyperonymical lacunae until one-word nomination appeared – adaptogens).

Ultimate/absolute lacunae (the gaps in semantics of the languages, diffuse explanations in the target language)

Thus, the absolute lacunae are "non-formations", "non-realizations" of systemic features, i.e. what could be "symbolized as an individual," but still remains at the level of narrative turns of speech.

Motivated and amotivational lacunae (the lack of an object in the target language, consequently, the lack of word: cat door – мысыққа арналған кішкентай есік because the absence of motivation for it – motivated lacunae). When the language contains the object, but has no name for it, then it is called amotivational lacunae: blackout – жаппай жарықтың болмауы, бірақ китшілік сөзіне табу қиын.

Relationallacunae (according to Y.S. Stepanov these are the word and word combinations existing in the language, but very rarely used: (falconer) құсбегі, сұңқар салған аңшылық – a person who breeds or trains hawks or who follows the sport of falconry.

Latent lacunae (the words that latently express the notion: the wheat per se is a “plant”). This type of lacunae is

the hidden presence of a notion “fruit tree” in the names of its fruit (cherry, pear, plum, apricot, peach, etc., but only an apple has a name for its – “яблоня” (apple tree). Noting the ability of language to express a notion in concealed manner, without a formal demonstration, V. Zhelvis [8, p.214] allocates a type of latent lacunae.

Word-class lacunae (lacunae with word-class belonging). In Kazakh: қатынасу – қарым-қатынас, араласу – бұл типті сөз жоқ.

Linguacultural lacunae (archaic, little-known, unusual, rare words, that got the name “gloss”, appeared in result of prohibition for use)

Being in the foreign language environment we can find and the lacunae in our own language, we just need to become acquainted with foreign objects or phenomena actually nominated in the foreign culture, but not marked in our native language. So, being in an English speaking country, Kazakh speaking person surprisingly may learn from the usage of words of English speakers that they have designated a special word for the silhouette of buildings against the sky (skyline), and that in Kazakh language it is not indicated.

So, the research of this work had reached its close, the essential conclusions are done. The understanding of a word “lacuna” had become more cleared up, however as it was said before, there is no existing common definition of such a notion, as the researchers consider them like “equivalent-lacking words”, “obscure passages of the text”, “white spots on semantic map of the text”. They are also called realia in linguistics, and present an important component of background knowledge necessary for successful communication.

Each year the sphere of lacunarity enriches by appearance of more and more studies of this theme, the phenomenon of “empty cells” as the “gap” is not so rare in linguistics nowadays, there was a relatively considerable number of publications on research of the gaps and their elimination and compensation, so that quite interesting to track the course of this linguistics field development.

And in conclusion, we would like to note that in the process of lacunae translation we must remember to use our background knowledge, and also to choose the suitable method of gaps elimination. First of all, the translator need to check whether this kind of mixed, or any particular type of lacunae, is there any dictionary conformity or any equivalent in the internet resources, some definition of this notion of a foreign language. These measures are necessary in order to ultimately be sure that a particular concept or phenomenon is not a translator’s personal type of lacuna.

1 Шатков Г.В. *Стилистический анализ текста при переводе // Тетради переводчика, 1979. – с.16.*

2 Марковина И.Ю. *Влияние лингвистических и экстралингвистических факторов на понимание текста: Дисс... канд. филол. наук. - М., 1982. - с. 10*

3 Стернин И.А. *Лексическая лакунарность и понятийная безэквивалентность. – Воронеж, 1997. – с. 18*

4 Vinay, J.P. and Darbelnet, J. *Stylistique “Comparee du Francois et de L’anglais”. – Paris: Didier, 1965.*

5 Томашева И.В. *Понятие “лакуна” в современной лингвистике. Эмотивные лакуны //Язык и эмоции. – Волгоград: Перемена, 1995. – 15 р*

6 Быкова Г.В. *Лакунарность как категория лексической системологии 2003. – с.79*

7 Степанов Ю.С. *Номинация, семантика, семиология // Языковая номинация: (Общие вопросы). – М.: Наука, 1977. – с.277*

8 Жельвис В.И., Марковина И.Ю. *Опыт систематизации англо-русских лакун// Исследование проблем речевого общения. – М.: Наука, 1979. – с. 214.*

ӘОЖ 408.52

Э.Қ. Ортаева – аға оқытушы, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

Б.А. Пазилова – аға оқытушы, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

Ш.МҰРТАЗА ШЫҒАРМАЛАРЫ ТІЛІНДЕ КЕЗДЕСЕТІН КЕЙБІР ГРАММАТИКАЛЫҚ ТҰЛҒАЛАРДЫҢ ҚОЛДАНЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйіндеме: Әдеби тілде қолданылып жүрген барынша танымал болған кейбір грамматикалық тұлғалар арқылы жасалған бағзы бір сөздер әдеби тілдің стильдік ережелеріне сәйкес келмейтіндіктен, әдеби тілдің нормасына ене алмай тыс қалады. Сондай сөздердің біркатары Ш.Мұртаза шығармалары тілінде де кездеседі. Бұл мақалада Ш.Мұртаза шығармалары тілінде кездесетін кейбір грамматикалық тұлғалардың қолданылып көріну тәсілдері мен жасалу жолдары туралы әңгіме етілген.

Тірек сөздер: грамматикалық тұлғалар (морфемалар, аффикстер, жұрнақтар, қосымшалар), грамматикалық ерекшеліктер, көркем әдебиет, әдеби тіл, анықтамалар, нұсқалар, ережелер, туынды түбірлер, фонема, лексема, орфографиялық сөздік.

Аннотация: В художественном языке некоторые слова, образовавшиеся с помощью грамматических форм, не могут соответствовать стилистическим нормам литературного языка и не входят в «Орфографический словарь». Такие слова встречаются и в произведениях Ш.Муртазаева. В данной статье рассматриваются особенности употребления таких грамматических форм и их словообразование (на основе произведений Ш.Муртазаева)

Ключевые слова: грамматическая форма (морфема, аффиксы, окончания), грамматические особенности, художественная литература, литературный язык, правила, варианты, производный корень, фонема, лексема, орфографический словарь).

Abstract: Some grammatical forms which employed in the literary language can not answer the stylistic norms of the literary language. These words are also used in the works of Sh.Murtaza. This article deals with the features of grammatical forms of some words and their word formation (based on the work of Sh.Murtaza)

Keywords: grammatical form (morpheme, affixes, endings) grammatical features, fiction, literary language, rules, variants, root-derived, phoneme, lexeme, spelling dictionary.

Қазақ әдеби тілінің жасалу көздері мен қалыптасу негіздерін Н.Т. Сауранбаев төрт түрге бөліп қарастырған абзал деп жазған еді: 1) ертеден бері Мираc болып келе жатқан жазба әдеби тіл; 2) қазақ фольклорының ауыз әдеби тілі; 3) шығыс әдебиетінің дәстүрі бойынша жазылған кітаби тіл және 4) жалпы қазақ тілінің ауызекі сөйлеу тілі» [1,71]. Мұндағы «кітаби тілді» автор «Орта ғасырда шығып, бірнеше түркі халықтарының арасына мол тараған. Орта Азия түрік әдебиет (я шағатай) тілі» деп аталатын тілдер осындай орта ғасырдағы «кітаби тілдер» деп көрсетеді [1,114].

Әдеби тілді жалпы халықтық қарапайым тілмен бірдей деп қарауға болмайды. Әрине халықтың қарапайым тілі әдеби тілге жат, басқа бір тіл емес, екеуі де халықтық тіл, бірақ екеуінің арасында белгілі дәрежеде өзгешілік бар [1,115]

«Қазіргі уақытта» – деп жазады автор, – әдеби тілге деген көзқарас бұрынғыдан басқаша. Әдеби тілдің анықтамасы қазір оның әралуан түрлі ерекшеліктерін, белгілерін қамтиды. Кітаби тілмен я болмаса қарапайым сөйлеу тілмен салыстырғанда, әдеби тілдің өзіне тән белгілері ерекше қасиеттері бар. Олар – сөйлеу тілінде не кітаби тілде жоқ қасиеттер. Сөйтсе де әдеби тілдің халық тілімен негізі де бір, құрылысы да бір. А.М. Горький «бір сөзбен әдеби тіл–халықтық тіл, бірақ оның шеберлер арқылы сұрыпталған түрі» деп жазған. [1,115]

Әдеби тіл туралы, оның анықтамалары, мен белгілерін, нұсқалары мен ережелерін, өзіндік ерекшеліктері мен стильдік, нормалық, көркемдік, жанрлық және басқа да қасиеттерін, қолданылуы мен көріністерін, оларды талдап, жүйе-жүйесімен саралап зерттейтін ғылыми еңбектер, оқулықтар мен бірсыпыра жұмыстар жарық көрді. Бұл салада көптеген қазақ оқымыстылары қалам тебірентті.

«Көркем әдебиет тілін зерттеудің негізгі мұраты» – деп жазды Рабиға Ғалиқызы Сыздық, – тілдің өзін емес, оның мүмкіншілігін көрсету. Әрі қарай Р.Ғ. Сыздық «Көркем әдебиет қазақ әдеби тілінің қалыптасып дамуы барысында басты рөл атқарып келгені мәлім»– деп көрсетті.

Біз төменде осы аталып отырған әдеби тіл мен көркем әдебиет тілінің ара-қатынасын айқындайтын, олардың өзара өзектес болып келетін байланысын байқап, байыптау үшін кейбір грамматикалық тұлғалардың Ш.Мұртаза шығармаларының тілінде қолданылып көріну тәсілдері туралы әңгіме етеміз. Алдында бірайта кетейік дегеніміз – төменде сөз болатын грамматикалық тұлғалар (морфемалар, аффикстер, жұрнақтар, қосымшалар) – әдетте әдеби тілде жұмсалып жүрген форматтар, айырма, бірақ, мынада: біз келтіріп отырған грамматикалық көрсеткіштер арқылы жасалған сөздер осы күйінде тұрып, дәл қазіргі әдеби тілдің стильдік нормаларына тиісті дәрежеде жауап бере алмайтын тәрізді. Сондықтан бұл лексикалар шетқақпайлап таса, назардан тыс қала беретін сияқты болып көрінеді.

Ш.Мұртаза шығармаларының тілінде *сөнік* деген сөздің қолдану жөні ерекше бір ойға қалдырады. Тілімізде етістік түбірліріне белгілі бір жұрнақтар жалғану арқылы есім тұлғалары жасалатыны баршамызға мәлім. Әрине, бұл лексиканың негізгі түбірі – сөн (яғни, етістік). Оған әдетте айтыла беретін ‘-к//к, -ык//ік, -ак//екаффиксі ол кезде жиі қолданылатын болған. Бұл лексеманы қазақ тілінің орфографиялық сөздігіне қоспаса да, Ш.Мұртаза өзінің шығармаларында қолданады. Ол “өлімсіреген сығырайған” деген мағынаны білдіреді. Мысалы, “Ашу қысқанда сөнік көздеріне қан құйылып кеткендей қызарып шыға келеді екен” [2,191]. “Кім біледі, кейбір жолдастардың басында да бір – қоқыс болуы мүмкін, – деп кегін кешіре алмай, зілденіп, күрең қызыл жып-жылтыр бетінің алауы қайтып, боп-боз сөнік көзі мәлие бастаған» [2,12].

Бұл жаңа сөздің жасалу үйлесімінде грамматикалық ерекшеліктерге қайшы келерліктей бөтен өзгеріс жоқ, ол белгілі бір нормалық қалыпқа құйылып, өңделіп шыққан. Өйткені қазақ тілінде етістіктің сөн деген түбірі бар (сөнген, сөндіру, сөндірігіш, сөнбеу т.б сөздер де осы түбірден жасалған). Жаңа сындық ұғымындағы сөнік сөзіне қысқаша тоқталып өтсек. -ык//ік өнімді жұрнақтары жөнінде А.Бісқақовтың

“Қазіргі қазақ тілі” деген еңбегінде былай делінген: -ық//ік жұрнақтары өзі жалғанатын салт және сабақты етістіктің лексикалық мағынасына тікелей байланысты түрлі сындық ұғымдарының атауларын жасайды. Мысалы, ашық, бітік, ілікт.б.

Бұлым. ”Дәл иегінің астынан тарғыл тастан аумамайтын бір топ кекілік пыр етіп жер бауырлай ұшып, бұлым айналып кетті”[4,225]. “Бұрыла беріс басқа бұлымнан сар-сар еткен шалғы даусы, баудай түсіп жатқан атан бел дәстелердің сыбдыры естіледі” [4,270]. Орфографиялық сөздікте “бұлын” және “бұлың” деп берілген. Сөз түбірі, әрине, – бұл. Осыдан барып туынды түбірлер жасалады: бұлыңғыр (бұлыңғырлану, бұлыңғырланған, бұлыңғырланбау). Шынына келгенде бұл туынды түбір бұлың (бұлыңғыр емес) бұлын және бұлыңғыр болып келуі тиісті. -ғыр//гір, -қыр//кір белгілі қосымша. Олай болатын себебі, бұлын деген сөздің құрамындағы н-фонема, бұлың деген сөздің құрамындағы ң-фонема емес, ол н-фонемасының ғ-фонемасының алдында келіп тұрғандығына байланысты өзгеріп айтылатын түрі: аман – Амангелді. Сонда, бұл негізгі түбірінен -ын жұрнағы арқылы да -ым аффиксі арқылы да (бұлым) туынды түбір жасала береді екен деп ойлауға болады. Бұл екеуі – синоним аффикстер. Біреуі (-ын) әдеби тіл нормасына еніп үлгерген де, екіншісі (-ым) үлгере алмай жүрген болу керек, бірақ екеуінің жасалу, қолданылу заңдылығы бірдей. Тағы бір мысал: ”Үшеуі Оспан сайының үлкен бір бұлымын еңсере алмай шалдыға бастаған кез-еді”[4,270]

Қазақ тілінде бұлың-бұлың және бұлым-бұлым дегенқайталама қос сөздер өзара синонимдес болып келеді, олар бұралаңы көп, қисық-қисық, бұрылысы мен бұрмасы жиі кездесетін жалғызаяқ соқпа жол мен тышқанның т.б жәндіктердің іні туралы айтылады. ”Бұлың-бұлың алыстан көрінеді немесе алыстан бұлаңдап көрінеді” деп те айтылуы мүмкін. Сол сияқты бұлаң (бұлаң ету, бұлаң, құйрық) бұлаң-бұлаң, бұлаңдау, бұлаңдату, бұлғақ, бұлғақтау, бұлғақ-бұлғақ, сықылды сөздердің де бастапқы түбірі бұл болуы ғажап емес, бірақ оларды арнайы сөз етіп, зерттей түсу керек сияқты.

Академик Р.Сыздық Ш.Мұртаза шығармаларының тіліне байланысты былай деп жазады: ”Жазушы бұлым деген сөзді бірнеше рет қолданған, контекске қарасаң, ол жер бедеріне қатысты сөз тәрізді. Қазақ тілінің лексикасын түгендеген он томдық “Түсіндірме сөздікте бұлым сөзі жоқ, ал бұлың сөзі зат есім емес, сын есім, яғни бір-біріне жалғасы, белең-белең, қалтыраста» деген мағынаны білдіріп, негізінен бел сөзімен келетінін білдіреді: бұлың белдер...[5,60-61]. Р.Сыздық бұл мысалдарда «автордың сөз қолданысы, қолданған сөздердің сыр-сипаты, еркешеліктері» деген тақырып бойынша қарастырады. Осыған орай, сөз жеке сөздер мен тіркестерді образ етіп жасауы, сөз құбылтуы (орыс тіл білімінде “словопреобразование” деп соңғы кезеңдерде, өз алдына бөлек категория ретінде қарастыратын құрылысты біз осылай атадық, көне, сирек кездесетін, жергілікті сөздерді “әдеби айналымға түсіруі, синонимдер қатарын таңдауы” сияқты амал-тәсілдеріне назар аударылады деп біз үшін бағдарлама болатындай, жол-жоба көрсетіп отыратын нұсқалы сөз айтады. Сөз соңында айта кетейік, көне түркі тілдерінде булуң орысша “угол” (в разных значениях) деген мағынаны береді [ДТС,124].

Мүңкіс. Мысалы: “Майы тамшылаған жаюлы еттің мүңкіс иісі болмаса бұл шайла – нағыз жұмақта тұратындардың мекені сияқты” [2,100]. Осы келтірілген мысалдың ішіндегі мүңкіс сөзі қазақ тілінің орфографиялық сөздігінде жоқ. Сөз түбірі мүңк – мүңкіу-мүңку етістігі оған -с (-ыс//іс) форманты жалғану арқылы “мүңкіс” сөзі жасалған. Қазақ әдеби тілінде бұл – әдетте қолданыла беретін әдіс, мысалы жел-іс, жүр-іс, тойтар-ыс т.т. бірақ бұл аффикс өлі түбірге де, тірі түбірге де жалғанады (мысалы: айқас, қарғыс сөздерінің түбірлері ескіріп кеткен). «Мүңкіс» сөзінің семантикасына келетіні болсақ, бұл лексема жағымсыз иіс, сасық иіс дегенді білдірсе керек.

Әдеби тілде қолданылып жүрген барынша танымал болған кейбір грамматикалық тұлғалар арқылы жасалған бағзы бір сөздер әдеби тілдің стильдік ережелеріне сәйкес келе алмайтын болғандықтан, әдеби тілдің нормасына ене алмай тыс қалады, қатарға қосыла алмай шетқақпайлап қалып қалады, көзге түспейді. Ең өкініштісі – олар әрқилы сөздіктердің реестерінетіркелмейді. Осыған орай, ол сөздер қазақ тілінде бар болып есептелінбейді.

1 Сауранбаев Н.Т. Қазақ тілінің проблемалары. Таңдамалы еңбектерінің жинағы. – Алматы: ССРФА, 1982. – 145 б.

2 Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. – М.: Наука, 1988. – 125 с.

3 Ысқақов А. Қазақ тілі. Морфология. – Алматы: Мектеп, 1974. – 145 б.

4 Мұртазаев Ш. Мылтықсыз майдан. Повестер мен әңгімелер. – Алматы: Жазушы, 1997. – 156 б.

Қ.О. Сейталиева – Абай атындағы ҚазҰПУ-дың аға оқытушысы

КӨРКЕМ МӘТІНДІ ТАЛУДЫҢ НЕГІЗДЕРІ

Түйіндеме: Мақалада тілдің қызметі, тіл құралдарының нақты мәтін ішіндегі қызметі мәселесі, мәтіннің конструктивтік идеясы мәтіндегі сөздердің ұйымдасуынан, құралу ерекшелігінен байқалатындығына тоқталады. Мәтінді толық түсіну – мәтінде неліктен басқа емес, нақ осы сөз, осы синтаксистік құрылым қолданылған; нақ осы ойды жеткізу үшін неліктен осы сөздер қажет болды деген сұрақтарға жауап бергенде ғана жүзеге асатындығын айтады.

Тірек сөздер: Көркем мәтінді талдау, мәтін лингвистикасы, көркем шығарма, тілдік талдау, құрылымдық-семантикалық тұтастық.

Аннотация: В статье автор обращает внимание на то, что функция языка, вопросы употребления языковых средств внутри текста, конструктивная идея самого текста тесно связаны с особенностями его образования, с употреблением каждого слова в контексте. По мнению автора, детальное понимание текста возможно только тогда, когда есть ответы на то, почему употреблено именно это слово, а не другое, какую функцию выполняет то или другое слово для передачи той или иной мысли.

Ключевое слово: анализ художественного текста, лингвистика текста, художественное произведение, языковой (лингвистический) анализ, структурно-семантическая целостность.

Abstract: In this article the author takes into consideration the function of language the problem of using lingual means in the text, constructive idea of the text is closely connected to the formation peculiarities by using every word in the context. According to the author it is possible to understand the next in detail while it has concrete answer and its function to reproduce thought.

Key words: fiction analysis, text linguistics, fiction, linguistic analysis, structural and semantic totality.

Көркем мәтінді талдау мәтін лингвистикасының маңызды мәселесі болып табылады. Мәтін негізгі сөйлеу бірлігі ретінде ХХ ғасырдың 60 жылдары мәтін лингвистикасының негізгі зерттеу нысанына айналды. Оның негізі Э.Бенвенист, В.Скаичка, С.И. Карцевский, В.Матезиус, Ш.Балли, В.В. Виноградов, З.Заррис т.б. еңбектерінде қалыптасты. Жалпы тіл біліміне арналған еңбектерде көркем мәтінді талдау құрылымдық тіл білімінің аясында қалыптасқаны айтылады. Құрылымдық тіл білімі «құрылымдық, құрамдық элементтерге жіктелушілік және олардың бір-бірімен байланысы тілдің ең негізгі қасиеті, тіл білімінің негізгі міндеті – тілдің құрылымдық элементтері арасындағы байланысты талдау – тіл білімінің тек өзіне ғана тән, оның бірден-бір нысаны деп білді» [1,186]. Бүгінде «тілдің құрылымдық элементтері арасындағы байланыс» нәтижесінде туындайтын мәтін көптеген ғылымдардың зерттеу нысанына айналып, оны зерттеудің саналуан қыры анықталды. Осылардың ішінде мәтін лингвистикасы мәтіннің өзіне тән мәні мен болмысы, ерекшелігі, шындық болмыстың мәтінде бейнеленуі, мәтіннің түзілу ерекшелігі, оны қабылдаудың сипаты, мәтіндегі автор мәселесі т.б. жайттарды қарастырады. Бастапқыда жүйелік-құрылымдық тұрғыдан қызығушылық тудырған тіл элементтері бергіні келе функционалдық қырынан сөйлеу әрекеті мен тілдік қатынас теориясы тұрғысынан зерттеле түсті. Л.Г. Бабенко, Ю.В.Казарин, Л.Новиковтардың ойынша, мәтін лингвистикасы дербес ғылым саласы ретінде соңғы отыз жыл ішінде қарқынды дамыды және ол ХХІ ғасырда әлемдік тіл білімі салаларының ішінде алдыңғы қатарға шығады. Соның ішінде көркем мәтін лингвистикасы аса маңызды орынды алады. Себебі онда мәтіннің бірнеше бөліктерінің ықпалдасуы жүзеге асып, семантикалық және эстетикалық қызметі толық ашылады. Академик Л.В. Щербаның айтуынша, көркем әдеби шығарманы талдау дегеніміз – әдеби шығарманың идеялық мазмұны мен сол арқылы оқырманға туатын түрлі сезімдер тіл арқылы қалай жасалып тұр деген мәселені зерттеу болып табылады. А.Байтұрсынұлы оны кең ауқымда алып қарайды: «Ақылсі – аңдау, яғни нәрселердің жайын ұғыну, тану, ақылға салып ойлау, қиялсі – меңзеу, яғни, ойдағы нәрселердің белгілі нәрселердің тұрпатына, бейнесіне ұқсату, бейнелеп, суреттеп ойлау, көңілісі – түю, толғау. Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түюін түйгенінше айтуға жарау». [2,23]. Адамзат баласына тән қасиеттердің бәрін өзінің бойына тоғыстырған мәтіннің табиғатын тану тек қана тіл бірліктерін санамалаудан ғана тұрмайтыны белгілі. Әйтпеген күнде ол «фактологияға» айналары хақ (Р.Сыздық).

«Ақын тілінің» өңі мен көркі, лебізі тұтас мәтін контекстінде танылады. Көркем сөз бен өрілген мәтін өрнегін А.Байтұрсынұлы үй салу өнеріне ұқсатады. «Сөзден құрастырып пікірлі әңгіме шығару үшін жұмсалатын зат – сөздер. Топырақтан иленіп кірпіш жасалған сияқты. Дыбыстан құралып, сөз жасалған, кірпіштен қалап түрлі үй жасау сияқты, сөзден бірігіп түрлі әңгімелер айтылады. Үйдің түрлі болып

шығуы – балшығынан, кірпішінен, әсіресе қалауынан болатыны сияқты, әңгіменің түрлі болып шығатыны тілдің дыбысынан, сөзінен, әсіресе сөздің түзілуінен. Балшық жаман болса, кірпіші жақсы болмайды, кірпіші жақсы болмаса, үй жақсы болып шықпайды. Бұл рас. Бірақ кірпіш жақсы болсада, қалауы жаман болса, онан жақсы үй шықпайды. Сол сияқты тілдің дыбысы жаман болса, дыбыстың қосылуы жақсы болмаса, сөз құлаққа жағымды болып шықпайтыны рас. Бірақ тізуі жаман болса, дыбысы жақсы сөздерден де жақсы әңгіме шықпайды. Сондықтан мәнісінің зоры кірпіштің қалауында, жобаның жасауында болған сияқты, әңгіменің әдемі болып шығуы сөздің тізілуі мен әңгіме айтушының пікірлеуінде... Дыбыстың, сөздің, сөйлемнің сыр-сипатын тану, заңдарын білу – бұл үйге керек заттардың сыр-сипатын білу сияқты нәрсе. Керек заттарын сайлап алып, үй салуға кірісу – дыбыстың, сөздің, сөйлемнің жайын біліп, солардың әрқайсысын дұрыстап орнына жұмсап, пікірлі әңгіме шығаруға кіріскен сияқты болады». Айтушы ойын өзі үшін емес, өзгелер үшін, өз ойын объективтік шындыққа айналдыру, шығармашылық ойын жүзеге асыру, адам және қоршаған орта туралы ой-толғаныстары мен білімдерін жеткізу мақсатында айтады. Сол арқылы автор санасындағы дүниелер өзге адамдардың, тұтас қоғамның құндылығына айналады. Жеке санаға қатысты терең психологизм мен философия, дүниетаным мен танымдық әрекет және ойлау, сөйлеу стилі мәтінге өзінің қайталанбас ізін қалдырып отырады. «Көркем әдебиет өнер туындысы болғандықтан, оның тілі сол өнердің құралы, «материалы» ретінде қаралып, олда өнер, демек, шеберлік тұрғысынан сөз болуы қажет» (Р.Сыздық). Мәтіннің семантикалық, құрылымдық және қатысымдық сапалары автордың көркемдік идеясына, эстетикасына бағына ұйымдасып, мәтінді кешенді талдаудың негізі не алынады.

Көркем шығарма қатысымдық тұрғыдан келесі компоненттердің қатысуымен ұйымдасады:

1. Әдеби туындының авторы мен туындының мәтіні және оны қабылдаушы оқырманның болуы. Көркем шығарма осы үштік одақтың үйлесімділігінен тұрады.

2. Жеткізуші алдын-ала кодтаған мәтіннің таңбалануы және оның қабылдаушы санасында қайта кодталуы (декодталу).

3. Таңбалардың шарттылығы, яғни шынайы өмірді өнерде бейнелеу ұстанымы және оның көркем шығармаға тән дәстүр бойынша берілуі.

Соңғы екі шарт оқырманның шығарма тілін түсініп, оған өзіндік талдау, пайымдаулар жасауына мүмкіндік береді.

Әдебиеттің объектісі өмір, предметі адам болғандықта да, көркем мәтін адамнан тыс бола алмайды. Гуманитарлық ғылымдардың ішінде әдебиет бұл «жансыз зат туралы емес, өзіндік ерекшелігі бар адам туралы ғылым... ал адамның ерекшелігі – ол әрқашан өзін-өзі контексте танытады (сөйлеу арқылы), яғни ол мәтін түзеді... Әрбір шынайы көркем мәтін әрқашан белгілі бір деңгейдегі жеке адамның еркін танылуы (откровение)» [3,116]. Ендеше әрбір мәтіннің артында адам тұрады. Сол себепті де М.Горький әдебиетті «адамтану» туралы ғылым деп бағаланғаны мәлім. Адам қаншалықты күрделі болса, мәтінді талдауда, тануда соншалықты көп қырлы болып келеді. Бүгінде мәтінді зерттеудің тілдік, мәтіндік, антропоцентристік, когнитивтік негіздері қалыптасты.

Мәтінді тілдік талдау басқа талдау түрлеріне қарағанда ғылыми әдебиеттерде көбірек қарастырылған. Тілдік талдаудың логикасы тіл бірліктері мен категорияларының қызметіне негізделеді. Ол әдетте стилистика, көркем сөз поэтикасында кеңінен қолданылып, лексикалық, фонетикалық, грамматикалық, стилистикалық бірліктер мен категориялардың қызметін талдауға құрылады. Мәселен, белгілі ғалым Р.Сыздықтың Абай шығармаларының тілін зерттеуге арналған еңбектері, Ф.Мұсабекованың, М.Серғалиевтің еңбектері осы бағыттағы тілдік талдауға негізделген. Сонымен қатар, соңғы кездерде жеке авторлардың идиостилін зерттеуге құрылған Г.Сәрсекке, Л.Мақұлова, Г.Әбікенова, К.Еңсебаева, Ж.Б.Саткеновалардың еңбектерінде тілдік талдау ең негізгі талдау түрі ретінде қолданылған. Дара стильді зерттеуге құрылған еңбектерде жекелеген сөз таптары мен сөз дыбыстарының, сөз тіркестері мен сөйлем түрлерінің, окшау сөздердің көркем мәтіндегі қызметі сөз болды. Мәтіннің конструктивтік идеясы мәтіндегі сөздердің ұйымдасуынан, құралу ерекшелігінен байқалады. Осылайша тілдің қызметі, тіл құралдарының нақты мәтін ішіндегі қызметі мәселесін шешуге қол жеткізуге болады. Мәтінде неліктен басқа емес, нақ осы сөз, осы синтаксистік құрылым қолданылған; нақ осы ойды жеткізу үшін неліктен осы сөздер қажет болды және осылайша ұйымдасты деген сұрақтарға жауап бергенде ғана мәтінді толық түсіну жүзеге асады [4,9]. Бұл бағыттағы зерттеулердің басты ерекшелігі – нақты тіл бірлігінің функционалдық қызмет сапасын анықтап, белгілі бір жазушының, ақынның сөз қолданудағы дара стилін зерделеуге мүмкіндік береді. Мұндай функционалдық-стилистикалық зерттеулер функционалды лингвистикамен бірге, функционалды стилистиканың да қалыптасуына ықпал етті. Мәтін лингвистикасы тұрғысынан келгенде, мұндай зерттеулер тіл бірліктерінің мәтін ішіндегі қызметі мен рөлін, семантика-

сын толық ашуға мүмкіндік бермегендіктен, тіл бірліктерінің мәтін жасауға қатысы назардан тыс қалып қойды.

Мәтін қандай да бір шығармашылық үдерістің нәтижесі, жемісі болғандықтан оны кешенді зерттеу неғұрлым пайдалы болмақ. Талдау жекелеген тілдік тұлғаларды табу, анықтау тұрғысынан емес, ол олардың байланыстарын, қарым-қатынастарын ашу тұрғысынан жүргізіледі... сондықтан текстің құрылымдық-композициялық негізін құрап, оны ұйымдастыратын тәсілдерді зерттеу маңызды. ...текстің жалпы құрылымдық ерекшеліктерін зерттей келіп, ол ерекшеліктерді мазмұндық ұғым-категориялармен (тақырып, идея) байланыста алып, әрбір нақтылы текске олардың қарым- қатынастарының қандай болатынын ашу керек»[5,3].

Г.А. Золотова, Н.А. Кожевникова, И.И. Ковтуновтардың зерттеулерінде мәтін құрылымдық-семантикалық тұтастық ретінде қарастырылғанмен, мәтіннің семантикасы мен грамматикасы шартты түрде екі бөлек алынады. Сол сияқты И.Р. Гальпериннің, Е.А. Гончарованың, В.А. Кухаренконың, Б.Шалабай, Х.Кәрімов, Е.Жанпейісов т.б. зерттеулерінде мәтін төменнен жоғары бірліктердің жеке дара жиынтығы ретінде емес, сөйлеудің әмбебап түрі ретінде қарастырылады.

Антропоцентристік зерттеу мәтіннің жасалуы және оның әсері, автор мен оқырман позициясы тұрғысынан аса маңызды. Ол іштей бірнеше бағытта қарастырылады:

- психолингвистикалық (Л.С. Выготский, М.М. Мұқанов, Т.М. Дридзе, А.А. Леонтьев, И.А. Зимняя, Н.И. Жинкин, А.Р. Лурия, Л.В. Сахарный, А.М. Шахнарович т.б.);

- прагматикалық (А.Н. Баранов, Г.Әзімжанова);

- қатысымдық (Г.А. Золотова, Н.С. Болотнова);

- жанрлық-стильдік (М.М. Бахтин, М.Н. Кожина т.б.);

- когнитивтік-концептуалдық (Ю.А. Сорокин, Е.С. Яковлева,

Е.С. Кубрякова, В.Н. Телия, А.Вежбицкая, А.П. Бабушкин, С.А. Аскольдов, А.Н. Баранов, Д.О. Добровольский, Н.Д. Арутюнова, Н.Н. Болдырев, Э.Д. Папова, И.А. Стернин, Ю.Н. Караулов, В.А. Маслова, А.В. Лосев, Қ.Жаманбаева, Ж.Б. Саткенова, Ш.М. Елемесова т.б.).

Көркем мәтінді лингвистикалық талдау прозалық және поэтикалық туындылардың жанрлық табиғатын да ескеріп, мәтінтануда олардың ішкі ерекшеліктерін басшылыққа алуды қажет етеді.

1 Қордабаев Т. Қалиев Ф. Жалпы тіл білімі. – А.: Дәуір, 2004. – 240 б.

2 Байтұрсынов А. Ақ жол. – Алматы: Жалын, 1991. – 463 б.

3 Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. // Сб. избр. трудов. – М.: Искусство, 1986. – 444 с.

4 Бобылев Б.Г. Стилистический анализ художественного и публицистического текста. – Алматы: Мектеп, 1987. – 120 с.

5 Шалабаев Б. Көркем шығарма тілі және оны мектепте оқыту. – Алматы, 1982. – 100 б.

УДК 81:372.881

А.О. Искакова – доцент КазНПУ имени Абая

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЛЕКСИЧЕСКОГО МИНИМУМА СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация: В статье рассматриваются проблемы формирования лексического минимума как одной из главных задач при обучении иностранным языкам. На основе изучения специальных исследований определяются критерии подхода к составлению лексического минимума и максимума при освоении английского языка. Проанализированы так называемые топ-слова и выявлено, что осваивать английский язык предпочтительнее через словосочетания, которые несут в себе определенную синтаксическую структуру. Рассмотрены списки частотных слов, предлагаемый британским лингвистом Майклом Уэстом. На примере словаря Коллинза Кобилда показана необходимость формирования лексической базы не на основе отдельных слов, а из комбинаций и фразовых клише. В статье даются практические рекомендации по работе с вокабуляром при обучении английскому языку.

Ключевые слова: речевая деятельность, обучение лексике, структурные слова, разговорный английский язык, формирование словарного фонда, частота употребления, частотные слова, частотный список, лексический минимум, топ-слова, разговорные клише, словосочетания и комбинации, лексическое значение слова, лексическая ценность,

Abstract: In the article the problems of formation of lexical minimum as one of the main tasks in learning foreign languages were discussed. Based on the study of special researches the criteria of approach to the drafting of the vocabulary minimum and maximum for the study of the English language were defined. The so-called top-words were analyzed and the author found out that it was preferable to learn English by phrases that contained particular syntactic structure. The author

reviewed the lists of frequent words, proposed by the British linguist Michael West. Using the Collins Cobuild dictionary the author showed the necessity of vocabulary forming not only on the base of individual words, but on their combinations and phrasal clichés. The article gave practical advice on how to work with vocabulary forming in teaching English process.

Keywords: speech activity, vocabulary teaching, structural words, colloquial English language, formation of dictionary fund, frequency of the use, frequency words, the frequency list, a basic word stock, top-words, colloquial clichés, word-combinations, lexical meaning of the word, lexical value, grammatical elements, equivalents of the native language, special lexical program

Түйіндемe: Мақалада шетел тілін оқытудың басты міндеті ретінде лексикалық минимумының қалыптасу мәселелері қарастырылған. Ағылшын тілін меңгеруде лексикалық минимум мен максимумды құрастыру критерилері арнайы зерттеулерді сараптау негізінде анықталады. Қолданыста жиі кездесетін сөздерді зерттей келе, нақты синтактикалық құрылымы бар сөзтіркесі арқылы ағылшын тілін меңгеру тиімдірек екені анықталды. Британдық лингвист Майкл Уестонмен ұсынылған қолданыста жиі кездесетін сөздер тізімі қарастырылған. Коллинз Кобилд сөздігінен алынған мысалдар негізінде лексикалық қорды жасау жеке сөздер негізінде емес, сөзтіркестік комбинациялар негізінде жасау қажет екені көрсетілген. Сонымен қатар мақалада ағылшын тілін оқытуда жаңа сөздермен жұмысты жүгізу үшін практикалық ұсыныстар берілген.

Түйін сөздер: сөздің қызметі, лексиканы үйрету, құрылымды сөздер, ағылшын тілінің сөйлеу құрылымы, сөздің қорының құралымы, қолданыстың жиілігі, жиі кездесетін сөздер, жиілік тізбесі, лексикалық минимум, топ-сөздер, әңгіменің сөз тіркестері, сөз құрам және әрекеттер, сөздің лексикалық мағынасы, лексикалық құндылық.

Любой язык представлен фонетическим, грамматическим и лексическим материалом, а изучение этого языка заключается непосредственно в освоении данного материала путем овладения основными видами речевой деятельности. Безусловно, этот процесс осуществляется в тесной взаимосвязи, но обучение лексике является основополагающим, и работа над формированием лексического запаса справедливо считается одной из главных задач при обучении иностранным языкам. В связи с этим возникает принципиально важная проблема, как определить размер словарного фонда для успешного осуществления коммуникации на иностранном языке.

Русский теоретик Бахтин М.М. выдвинул гипотезу, том, что полноценный разговор двух людей в комнате, состоит по сути из одного слова: «Ну». [1, с.154]. На самом деле, большинство разговоров в данном случае английского языка состоят в значительной степени из таких общих слов и коротких фраз, как например, «aswell», «yeah», «I know» «but» и т.п. Специальные исследования с использованием широкой базы данных показали, что почти 50% всех разговоров содержат пятьдесят наиболее часто употребляемых слов в разговорном английском языке. [2]. Согласно наблюдений исследователей английского языка отмечено, что носители языка используют более 2500 слов для восполнения 95% их потребности в выражении своих мыслей [2]. Изучающим английский язык, вероятно, может понадобиться, предположительно вдвое меньше, особенно для обычной беседы. Разумеется, для специальных целей, таких как деловые переговоры или научная беседа, этого будет недостаточно. Каков же критерий при работе над словарным запасом, какие именно слова понадобятся и как их нужно отбирать для использования в будущем? На наш взгляд, самым важным критерием этого отбора является, скорее всего, частота употребления. По мнению лингвистов, знание 1,500 наиболее часто употребляемых слов в английском языке может позволить без труда поддержать любую беседу. Более того, усвоение 200, так называемых топ-слов, т.е. наиболее употребляемых в английском языке, обеспечит возможность общения [2,3].

В первую очередь они включают: - все вопросительные слова, такие как where, why, when, how, whose ...?;

- все модальные и вспомогательные глаголы: would, will, can, may, might, should etc;

- все местоимения такие, как it, I, me, you, they, us и их притяжательные формы, такие как my, your, hers, their;

- указательные местоимения их производные, такие как this, that, here, there, now, then;

- все предлоги, такие как in, on, near, from, after, between;

- слова-союзы, междометия, используемые в устной речи, такие как as well, oh, so, but, and, right, now;

- слова, выражающие отношение и эмоции говорящих, такие как really, oh no, what, how;

- слова, усиливающие и акцентирующие значение сказанного, такие как really, just, so, actually, quite, rather, sort of;

- многозначные слова, такие как thing, place, time, way, make, do.

Большинство словарей, такие как Collins Cobuild Learner's Dictionary - словарь современного английского, содержит специальные маркеры в дополнительной колонке для указания частоты употребления слов. К примеру, глагол ask является топ-словом и имеет маркер из 5 знаков, что означает высокую

частоту его употребления. Словарь также содержит все возможные словосочетания и комбинации, в данном случае со словом ask. Их в указанном словаре более 35 [4]. Это приводит нас к пониманию того, что очень важно изучать и осваивать не только и не сколько отдельные слова, но часто встречающиеся словосочетания. Ведь любой язык состоит не из набора отдельных слов, а из множества их комбинаций и различных словосочетаний и фраз. На самом деле, знание того, что слово ask очень часто употребляется в английском разговорном приносит нам мало пользы, если мы не знаем, что оно несет смысловую нагрузку и является ядром множества часто используемых выражений и словосочетаний: may I ask? she asks after you, ask around, asking price, asking for trouble, ask for help... и так далее.

Это совсем не значит, что следует отказаться от формирования словарного запаса на основе отдельных слов, это просто приводит нас к пониманию, что предпочтительнее осваивать лексический ряд иностранного языка через словосочетания. Более того, преимуществом данного подхода является и то, что словосочетания зачастую несут в себе определенную синтаксическую структуру, и, осваивая словосочетание *it's going to rain*, вы параллельно изучаете грамматическую норму одного из способов выражения будущего времени через оборот *be+going to+verb*. Здесь возникает принципиально важная проблема, связанная с тем, что возможных комбинаций с определенным словом гораздо больше, чем самих слов. Какие из них будут полезны для обучающихся, как делать отбор необходимой для освоения лексики? Маловероятно, что вы разрабатываете специальную лексическую программу для ваших занятий со студентами. Большинство учебных программ по английскому языку любого уровня сложности включают обучение определенному лексическому минимуму. Так, например, по теме "The world of jobs" преподаватель четко определяет вокабуляр, который он включит для освоения данной темы. Но многие из наиболее важных и часто употребляемых слов используются в конкретных словосочетаниях и фразах. Таким образом, который не всегда четко связан с основными лексическим значением этого слова. Слово "get", например, используется в огромном количестве комбинаций. *You can get dressed; you can get the bus; you can get home; you can get ahead; you can get on well; you can get a word in...* и т.д. Вот почему очень важно быть в курсе, какой властью обладают наиболее часто встречающиеся слова в языке и на основе этого понимания строить нашу стратегию обучения. В дополнение к освоению грамматических элементов языка, предусмотренных учебной программой, необходимо хорошо выверенная, четко организованная лексическая база наиболее часто используемых в английском языке слов и словосочетаний. Это позволит преподавателю максимально продуктивно отработать подготовленный заранее материал занятия и добиться желаемого результата. Важно научить этому пониманию студентов, которые должны осознавать, что знание лексики и правильное ее освоение представляет собой способ успешного овладения языком.

Здесь возникает принципиально важный вопрос: как определить тот самый лексический минимум или максимум, необходимый для усвоения языка, по какому принципу вести счет на определенном участке овладения языком? Один из возможных вариантов ответа можно найти в работе Майкла Уэста "A General Service List of English words" [5]. Предположим, что почти невозможно составить список всех наиболее частых понятий или значимых по смыслу выражений в английском языке, но вполне возможно, и даже легко, особенно сейчас, в век компьютерных технологий, сформировать список чаще всего употребляемых слов английского языка. Майкл Уэст составил такой список наиболее часто встречающихся слов и пришел к выводу, что они выполняют огромную работу в языке. Они появляются в разговорной речи настолько часто, что из этих всего лишь 700 слов состоит примерно 70 процентов всего разговорного языка, т.е. всего, что люди слышат, читают, говорят и пишут в определенный день или неделю, месяц или год. Приняв это во внимание, Майкл Уэст пошел дальше и обнаружил, что следующие 800 слов в частотном списке составляют еще 10 процентов текста. В общей сложности 1500 наиболее частотных слов охватывают 80 процентов текста. Добавив еще 1000 частотных слов и получив в сумме 2500, М. Уэст пришел к охвату 86 процентов всего текста. [5]. Подведем итог:

- наиболее частотные 700 слов составляют 70% от всего текста;
- наиболее частотные 1500 слов составляют 80% всего текста;
- наиболее частотные 2500 слов составляют 86% всего текста.

На первый взгляд, цифры удивляют, но если мы посмотрим на первые двадцать слов в частотном списке, то вышеуказанные выводы вполне обоснованны: *the, of, and, to, a, in, that, I, it, was, is, he, for, on, you, with, as, be, had, this*. Слово "the" само по себе составляет от 5 до 6 процентов всего текста. Слово "of" составляет почти 3 процента, в итоге только эти два слова составляют около 8 процентов текста. Проблема заключается в том, что сами по себе слова "the" и "of" не представляют никакой лексической ценности. Их часто называют структурными словами, потому что они приобретают смысловую нагрузку только тогда, когда начинают сочетаться с другими словами. Этот факт во многом подкрепляет вывод о

том, что мы не должны искать просто наиболее распространенные в английском языке слова, но опираться на часто используемые комбинации, в которых эти слова «работают» и обретают смысл, составляя тем самым основу языка. Рассмотрим, к примеру, слова “the” и “of”. Они часто встречаются в таких фразах, как “the beginning of”, “the end of”, “the middle of”, “the front of”. Поэтому важно выделять в частотном списке не просто слова, а фразы, в которых они появляются. У каждого педагога, безусловно, имеется собственный арсенал средств для обучения лексике английского языка. Мы, в свою очередь, предлагаем несколько практических рекомендаций, которые могут помочь в достижении этой цели:

1. Иметь под рукой частотные списки и ознакомиться с наиболее часто используемыми словами английского языка (вы можете найти их в интернете, также хорошие словари всегда содержат пометки, касающиеся частоты употребления слов). Когда вы готовите текст для работы в классе, сверьте его с частотным списком, чтобы определиться на какие слова сфокусировать внимание студентов.

2. Подумать и спросить себя, почему эти слова встречаются так часто. Почему, к примеру, слов “time” находится в списке самых частых имен существительных в английском языке? Попытаться ответить на этот вопрос вместе со студентами. В настоящее время хорошие словари, составленные на основе тщательных исследований, перечисляют наиболее частые случаи применения таких важных существительных, как это. В словаре Коллинза Кобилда представлены следующие словосочетания с “time”: on time, by the time, this time tomorrow, spare time, a waste of time, a long time ago, at one time, next time, this time, every time...

3. Найти книгу по грамматике, которая содержит материал о том, как работают частотные слова. “Natural Grammar” Торнбери, которую можно найти в Интернете, была бы весьма полезна.

4. Не тратить время на обучение действительно редко используемых слов. Необходимо просто найти их эквивалент в родном языке студента и сэкономить время для работы над более нужными словами.

5. Некоторые слова можно выучить списком или же по картинкам. Не следует использовать много учебного времени на изучение, например, лексики, касающейся одежды. Студенты могут сделать это самостоятельно.

6. Помочь студентам осознать важность не отдельных слов, а их словосочетаний и приготовить упражнения, которые могут способствовать этому.

7. Поощрять студентов к поиску в текстах полезных фраз, например, связанных со временем, местом, количеством, или же таких фраз, как “kind of”, “sort of”, “things like that”, словосочетаний с предлогами, глагольных сочетаний с инфинитивом, с-ingовыми формами, которые очень распространены в разговорной речи. Важно, чтобы студенты видели, что язык состоит из фраз, различных комбинаций, а не отдельных слов.

8. Признать важность выучивания слов на память. Большая часть изучения языка заключается в запоминании полезных слов и фраз. Они полезны не только сами по себе, как лексическая составная языка, но они предоставляют студентам материал также и для развития грамматических навыков.

9. Работать над созданием списка разговорных клише систематически. Начать с основных значений предлогов, к примеру; затем определить круг соответствующих слов и, наконец, систематизировать эти слова; попросить студентов определять в конце каждого занятия какие языковые клише они приобрели.

10. При обучении произношению включать не только отдельные слова, но их комбинации и словосочетания.

11. Давать студентам упражнения, которые способствуют творческому использованию словарей.

12. Поощрять студентов вести частотный словарь словосочетаний и разговорных клише для создания лексических единиц языка.

13. Поощрять студентов, делать свои собственные исследования лексического строя языка.

Выполнение подобных рекомендаций, на наш взгляд, будет способствовать тому, чтобы формирование лексических умений и навыков заняло достойное место в учебной программе и поможет студентам определять наиболее важные слова, словосочетания и фразовые клише языка и самостоятельно работать с ними.

1 Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1986. - 445 с.

2 Thornbury, S. How to teach speaking. – Longman, 2005. - 156 p.

3 Willis, D. Rules, patterns and words: Grammar and Lexis in English language teaching. – Cambridge University Press, 2003. - 182 p.

4 Collins Cobuild Learner’s Dictionary. – London, 1996. - 1322 p.

5 West, M. A General Service List of English Words. – www.rong-chang.com/gsl2000.htm

Ж.О. Медениева – магистрант

АТАУЛЫ СӨЙЛЕМДЕРДІҢ ҚҰРЫЛЫМЫ, ТІЛДЕГІ ҚЫЗМЕТІ

Түйіндеме: Мақалада қазақ тілінің грамматикалық құрылысындағы атаулы сөйлемдердің синтаксистік құрылымы мен алатын орнына талдау жасалады. Сондай-ақ, олардың тұлғалық құрылымын айқындау арқылы өзіндік ерекшеліктері жинақталып беріледі. Атаулы сөйлемдердің даму, қалыптасу жолдары зерделенеді. Нәтижесінде атаулы сөйлемдердің тілдік табиғаты сипатталып, олардың тіл-сөйлеу жүйесіндегі орны айқындалады.

Кілт сөздер: жай сөйлем, атаулы сөйлем, сөйлемнің белгілері, сөйлем түрлері, контекст, жағдаят, мүшеленбейтін сөйлемдер.

Аннотация: В статье рассматривается синтаксическая структура и место назывных предложений в грамматическом строе казахского языка. Указаны особенности и факторы, определяющие организацию типов назывных предложений. Также выявлены характер, пути и направления развития данных типов конструкции. В результате определена языковая природа назывных предложений, выявлена тенденция их развития от речи к языковой системе.

Ключевые слова: простое предложение, назывное предложение, свойства предложения, типы предложения, контекст, ситуация, нечленимые предложения.

Abstract: The article deals with the syntactic structure and denominative place in the grammatical structure of the Kazakh language. Specified characteristics and factors that determine the type of organization denominative proposals. Also found in nature, ways and directions of development of these types of construction. As a result, the language is defined nature of denominative proposals revealed tendnetsiya their development of a speech to the language system.

Keywords: simple sentence, denominative proposal, properties sentence, sentence types, context, situation, nechlenimye proposal.

Тілдегі жай сөйлемдердің табиғаты өте күрделі, өйткені ол ойды, лебіз бен пікірді білдіретін басты грамматикалық тұлға болып табылады. Сондықтан да оның құрылымы, бір жағынан, ойды білдіретін логикалық тұлғалардың құрылысымен ұштасып жатса, екінші жағынан, сөйлеуші жүктеген коммуникативтік мүддеге тәуелді болады. Осы байланыс пен тілде туындайтын қайшылықтар жай сөйлемдер жүйесіне әсер етіп, оны күрделендіре түседі.

Жай сөйлем синтаксисінде атаулы сөйлемдер мәселесі қазіргі қазақ тілінің маңызды да күрделі мәселелерінің бірі болғандықтан, зерттеушілер тарапынан ол теориялық жағынан да, практикалық жағынан да үлкен қызығушылық тудырып отыр. Лингвистикалық әдебиеттерде «атаулы сөйлем» терминін түсіндіруде әр түрлі пікірлер орын алған. Кез келген пікір төмендегі мына мәселелерді шешумен тығыз байланысты: тілдік және сөйлеу аспектілерінің аумағын, құрылымдық-синтаксистік және коммуникативтік-синтаксистік жолын, оның белгілі бір қызмет атқару жағдайын, өзге тілдік тұлғаларданара жігін ажырататын белгілерін анықтау. Осыған орай, тіл білімінде атаулы сөйлемдерді әр қырынан түрлерге бөлу дәстүрге айналған. Енді атаулы сөйлемдердің бір-бірінен ажыратылып шығатын түрлерінің ерекшеліктеріне тоқталып көрейік.

Ғалым А.Әбілқасым атаулы сөйлемдерді мағыналық жағынан топтастырғанда олардың тұлғалық жағын басты назарда ұстайды. Яғни, сөйлем қызметінде жұмсалатын сөздің қай сөз табынан болатынына қарап, атаулы сөйлемдерді өз ішінен төрт топқа бөледі: 1. Мекен атаулы сөйлем. 2. Мезгіл атаулы сөйлем. 3. Зат атаулы сөйлем. 4. Сан атаулы сөйлем [1, 38].

Ал профессор Р.Әміров атаулы сөйлемдерді жұмсалыу ерекшеліктерін негізге ала отырып, төмендегідей жіктесе керек: 1. Бейнелі мағыналы атаулы сөйлемдер (Түн. Шалқыған ай). 2. Эмоциялы атаулы сөйлемдер (Күлуін!). 3. Сөгіс, тілек мағыналы атаулы сөйлемдер (Өркенің өскір!) [2, 90-91].

Ғалым С.Аманжолов атаулы сөйлемді мағынасы мен құрылысындағы ерекшеліктерін ескере отырып, үш топқа жіктейді: 1. Жай зат атау. Мысалы: Алаң. Университет. Кинотеатр. 2. Меншікті атау (көбінесе газет, журнал мен кітаптардың аттары). Мысалы: С.Мұқанов, «Теміртас». 3. Әліптемелі атау (суреттеу, зат атауы). Мысалы: Егіс даласы. Қара бұйра жер, көк торғын аспан. Ұлы дүрмек (Ғ.М.). [3, 131].

Бұндай ерекше құрылымды сөйлемдер туралы ғалым Ғ.Мадина: «...бұл сөйлемдер логикалық-грамматикалық жағынан мүшеленбейді, бірақ экспрессивтік-эмоционалдық мәнге толы. Сондықтан интонациялық құбылысқа бай келетін күрделі сөз тіркесінен, жеке дыбысқа дейін жететін, құрамсыз, структурасында ешбір айқындық жоқ, ал қызметі жағынан толық сөйлем бола алатын, белгілі бір ойды білдіре алатын негізді, форма-құрылым жағынан белгілі тұлғасы жоқ сөйлемдер» [4, 88] деген сипаттама береді.

Сонымен жоғарыдағы пікірлерді сараптай келе, атаулы сөйлемді ойды білдірмейтін, іс-оқиға жайында баяндамайтын, тек соған байланысты жағдайды (мезгіл, мекен, зат-құбылыс т.б.) атап көрсететін жай

сөйлемнің бір түрі деп анықтаймыз. Атаулы сөйлем толық мағыналы бір сөзден, негізгі сөз бен көмекші сөздің байланысынан не сөз тіркесінен болады. Бұл, бір жағынан, атаулы сөйлемнің қандай жолдармен жасалатынын аңғартса, екінші жағынан, оның іштей бір-бірінен құрылымдық жағынан ерекшеленетінін көрсетеді. Ол айырмашылық сыртқы түр-түрпат, ішкі мазмұн-мағыналық жақтан да анық көрінеді. Негізгі сөз бен көмекші сөздің байланысынан болған атаулы сөйлемде көмекші сөз негізгі сөзге грамматикалық мағына үстейтіндіктен, оның лексика-грамматикалық мағынасы бір сөзден болған атаулы сөйлемге қарағанда күрделірек, ойдың саралануы басымырақ болып келеді. Ал, сөз тіркесінен болған атаулы сөйлемде лексикалық та, грамматикалық та мағыналардың бірдей қатынасатындығынан зат, болмыс туралы кеңінен түсінік беріледі, сипаттау, суреттеу сияқты бейнелік әсер күшті болады. Мысалы: Қыстыгүні. Өзен. Он шақты тыр жалаңаш адам өзеннің дәл орта тұсында, ойықта суға кеуделерінен батып, шомылып жүр (Б.С.). Көз ашырмай себелеген ақ жаңбыр. Аяғыңды бассаң, көк шөпті, қорда секілді жұмсақ жер, суы шығып, бырқ-бырқ етеді (І.Е.).

Тілдегі атаулы сөйлемдер жеке сөз не сөз тіркесін айрықша сөйлемдік интонациямен айту арқылы жасалады. Олардың мазмұны осы шақтағы болмысты, құбылысты білдірумен байланысты болады. Сондықтан оларда өткен шақтағы оқиға, іс жайындағы ой болмайды, көбінесе мезгілді, айналадағы табиғат құбылыстарын, заттардың сол заттық бейнелі қалпын айтуға арналады. Бұндай атаулы сөйлемдер көбінесе көркем әдебиетте жазушының тіліне ықшамды, көркемдік нәр беріп, болмысты, жаратылысты суреттеудің стильдік тәсілі ретінде жұмсалады. Мысалы: Дала. Бұлтты аспан. Сонау бел астында жаңа шахта құрылысы жатыр. Аурухана. Алыстан машина келе жатыр. Жақындады (Ғ.М.). Күзгі түн. Бұлтты аспанда ай да жоқ, жұлдыз да жоқ. Бірақ электр шұғыласына шомылған өндіріс іші жап-жарық (З.Қ.). Осы ерекшеліктеріне байланысты атаулы сөйлемдер көркем шығармада негізінен адам портреті мен табиғат бейнесін суреттегенде жиі қолданылады. Бұндай сөйлем түрлері оқиғаға қатысты затты, құбылысты, болмысты атап қана көрсетеді, сондықтан бұларда жай сөйлемнің басқа түрлеріндегі сияқты баяндау қасиеті болмайды. Кез-келген сөз не сөз тіркесі атаулы сөйлем болу үшін ол сөздің не сөз тіркесінің сипатталатын оқиғаға, шындық болмысқа қатысы болуы керек. Мысалы: Түс кезі. Көше бойындағы қалың ағаштың көлеңкесі қою болғанмен саясында салқын ауа жоқ, тымырсық, тыныс тарылтқандай тыншу (З.Қ.). Көктем. Көз жетер жер тұп-тұтас көкшіл атқан, бусанған, торғын түсті жұқа шымылдық ішінен көлендеп көрінгендей көгілдір рең тапқан (З.Қ.). Дауыл. Өрт. От ішінде қанатын жалын шалмайтын қызыл сұңқарлар, қияға тартқан қырандар (Ғ.М.). Тозған домбыра. Ақсақал шақшаны жұқаяқтың астына лақтырып тастап, жанбастаған күйі керегеге сүйеулі домбыраны алды (Ш.М.) Бұл мысалдардағы «дауыл», «көктем», «өрт», «тозған домбыра» дегендер тіліміздегі басқа сөздер сияқты лексикалық мағына, ұғымды білдіретін атау ғана болып тұрған жоқ, сол ұғым, лексикалық мағыналарының қазіргі кезде сөз болып отырған оқиғаны суреттеуге тікелей қатысы болып отыр. «Көктем» деген атаулы сөйлемді айтқанда, көз алдымызға көктемнің бейнесі елестеп, бұдан былайғы сөйлемде оқиғаның сол көктемде болғаны, не болатыны жайында айтылатындығын алдын-ала сезетіндей, сондай жайды күткендей қалыпта боламыз. Демек, атаулы сөйлем оқиғаны, құбылысты жай ғана атай салмайды, белгілі бір мақсатқа байланысты атайды және оның мағынасы өзінен кейін тұрған сөйлемдердің мағынасымен сабақтас болады. «Дауыл», «өрт» деген сөздерді атағанда, біз олардың зат атаулары екендігін білетін болсақ, сол сөздерді атаулы сөйлем қалпында атағанда, олардың бүкіл заттық бейнесін көз алдымызға елестеумен бірге, соған байланысты басқа бір оқиғаның баяндалатындығын күні бұрын хабарлап та тұрады. Ендеше, жеке сөз не сөз тіркесі атаулы сөйлем болу үшін, біріншіден, олардың оқиғаға қатысы болуы керек, екіншіден, өзінен кейін тұрған атаулы емес сөйлеммен сабақтас болуы керек, ол сөйлем атаулы сөйлемде атап қана көрсеткен оқиғаның нақты өзін баяндайды, мазмұнын ашады, атаулы сөйлемнің не себепті қолданылып тұрған мақсатын көрсетеді. Осы тұрғыдан қарағанда, мекеменің маңдайшасына жазылған атаулар, газет-журнал, кітап аттары атаулы сөйлем бола алмайды, өйткені бұларда хабарлау мақсаты көзделмейді, оқиғаға қатысты жағдай көрсетілмейді. Драмалық шығармалардағы авторлық ремарка, көбінесе, атаулы сөйлем арқылы беріледі, хаттың сыртына жазылған мекен-жай да белгілі дәрежеде атаулы сөйлем бола алады. Осы тұрғыдан келгенде, құрылысы жағынан сөйлем мүшелеріне талданбайтын, мағынасы жағынан оқиғаны, құбылысты, болмысты тек атап қана көрсетіп, ол туралы баяндамайтын, өзіне тән айырым интонациясы бар жай сөйлемнің түрін атаулы сөйлем деуге толық негіз бар. Жай сөйлемнің басқа түрлері сияқты, атаулы сөйлемде де шақ болады: ол осы шақтағы құбылыс, болмысты білдіреді. Мұндағы шақтық мағына да арнаулы шақтық көрсеткіш арқылы берілмей, сол сөйлемнің өзінен аңғарылатын синтаксистік шақ арқылы беріледі. Мысалы: Август айы. Есіл өзенінің бойы, жайдақ өткелдің жағасында қалың талға ғана қонған ауыл (С.Т.). Кешкі бесін кезі. Сондықтан ертеңге қарап, ол қалысқан жоқ (М.Ә.).

Атаулы сөйлемдер де өзге жай сөйлем түрлері тәрізді адам ойын білдіретін синтаксистік категория. Мұндай сөйлемдерде қимыл-әрекет, ұласқан оқиға, жалпы субъект пен предикаттық қарым-қатынасты байқамаймыз. Сондай-ақ, кейбір жағдайда көп тармақты құрмалас сөйлемдердің ішінде келіп, әр түрлі мағыналық қатынастағы өзге компоненттерден бөлініп, жеке бір компонент болуы әбден мүмкін. Мысалы: Пароходтан түскеннен бері асығып жүріп мұның бірін көрген жоқ еді, Балбектің өзі де қайран болып қарай қалды: көшенің екі жағын жағалай қаз-қатар тізілген үлкенді-кішілі дүкендер, бәрінің де іші әр түрлі азық-түлік, ішімдік, киімдік нәрселерге толы (С.Ш). Тіліміздің теориялық мәселелеріне арналған бірқатар зерттеулерде атаулы сөйлемдердің жай сөйлемнің бір түрі бола отырып, сонымен қатар құрмалас сөйлем құрамында келіп, оны құраушы бір компонент қызметін атқара алатындығы, сөйтіп, құрмалас сөйлемнің дербес бір мағыналық тобын құрау қызметтері айтылады [5]. Бұған тілдегі бірнеше атаулы сөйлемдерден тұратын құрмалас сөйлем конструкциялары дәлел бола алады.

Қазақ тіл біліміндегі соңғы зерттеулер нәтижесі тілімізде синтаксистік мүше-құрылымдарға бөліну-бөлінбеуіне қарай сөйлемдердің мүшеленетін және мүшеленбейтін сөйлемдерге сараланатынын көрсетіп отыр [6]. Тіл білімінде құрамы жағынан бастауыш-баяндауыш болып мүшеленбегендіктен атаулы сөйлемдер де мүшеленбейтін сөйлемнің бір түрі ретінде қарастырылып келеді. Тілде бұндай көзқарастың орнығуы соңғы кездегі зерттеулердің нәтижесі деуге болады. Мүшеленбейтін сөйлемдер қатарына атаулы сөйлемдерді кіргізудің өзіндік себептері бар. Біріншіден, құрамы жағынан бір сөзден не сөз тіркесінен тұрып, біртұтас бөлінбейтін мағынаны білдіреді, екіншіден, контекстің негізінде сөйлемнің жүгін арқалайды, үшіншіден, аталған құрылымдардың бәріндегі тірек сөздерді бастауыш деп те, баяндауыш деп те саралай алмаймыз.

Сонымен, атаулы сөйлемдер көбінесе көркем шығармадағы оқиғаны, құбылысты суреттеу, сипаттау мақсаты қойылғанда қатысатын, сол үшін қызмет атқаратын жай сөйлемнің ерекше құрылымдық түрі болып табылады. Бұл жағынан атаулы сөйлемнің тілде қолданылу аясы тар, бірақ оқиғаны ықшамды, тартымды етіп беруде ерекше маңызы бар. Атаулы сөйлем жазба әдебиеттің, соның ішінде, проза, драматургия жанрларының өркендеуімен байланысты қалыптасқан жай сөйлемнің типтік түрі.

Қорыта келгенде, атаулы сөйлемнің мағыналық, құрылымдық түрлерін сипаттау барысы тілдегі атаулы сөйлем категориясының пікір айтуға нысан боларлық жайттары барын, оларды әлі де зерделей түсудің зор практикалық маңызы бар екендігін көрсетеді.

1 Әбілқазиев А. Қазіргі қазақ тіліндегі жай сөйлем түрлері. – Алматы: ҚазМемОПБ, 1963. – 58 б.

2 Әміров Р. Жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Мектеп, 1983. – 168 б.

3 Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. – Алматы: Санат, 1994. – 320 б.

4 Мадина Ф. Номинатив сөйлем // Қазақстан мектебі. – А., 1973, №2. – 88-92-б.

5 Шаукенов Қ. Құрмалас сөйлем синтаксисі. – Қарағанды, 2008. – 161 б.

6 Ибраимова Ж. Қазақ тіліндегі мүшеленбейтін сөйлемдер. ҚДА. – Қарағанды, 2008. – 24 б.

ӘОЖ 82'42-1

Ж.Әділәлі – филология магистрі

ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ СӨЗЖАСАМ САЛАСЫНЫҢ БАСҚА ТІЛ ДЕҢГЕЙЛЕРІМЕН БАЙЛАНЫСЫ

Түйіндеме: Мақалада қытай тіл білімі ғылымындағы сөзжасам мәселесі, оның негізі сөз болады. Жаңа сөздердің жасалу заңдылықтары, сөзжасамдық тәсілдер, сөзжасамның басқа тіл білімі салаларымен байланысы қарастырылады. Соның ішінде лексикология, морфология салаларымен байланысы кеңінен талданады.

Тірек сөздер: қытай тілі, грамматикалық тақырып, иероглиф, сөзжасам мәселесі.

Аннотация: В статье затрагиваются проблемы словообразования в китайской лингвистике и их происхождение. Также раскрываются закономерности происхождения новых слов и пути их образования, методы словообразования и связь образование слов с другими разделами языкознания. В статье более затронута связь словообразования с лексикологией, морфологией.

Ключевые слова: китайский язык, грамматическая тема, иероглиф, проблема словообразования

Abstract: The paper addresses the problems of word formation in Chinese linguistics and their origin. Also disclosed are the origin of the patterns of new words and ways of education, methods of derivation and communications formation of words with other parts of linguistics. The article touched upon a relationship of word formation with lexicology, morphology. This paper describes the relationship between word formation and lexicology, grammar in Chinese.

Keywords: Chinese language, grammatical subject, hieroglyph, the problem of word formation

Кез-келген өзге тілді, ана тілінен кейін, мүмкіндігінше жетік білу, сол тілде еркін тілдік қарым-қатынас жасай алу бірнеше оң істерге ықпалын тигізетіндігі анық. Мысалы, егер сіз қытай тілін білетін болсаңыз, осы тілдік ортада: *біріншіден*, өзіңізді еркін ұстап, еркін сезіне аласыз; *екіншіден*, ақпараттарды осы тілден ешкімнің көмегіне жүтінбей, өзіңіз-ақ ала аласыз; *үшіншіден*, түрлі мәселелерді шешуде дербестік танытуға да тіл білудің тигізер ықпалы зор; *төртіншіден*, қандай да бір мәселені шешуде, дербестік танытуға, өз ойыңызды айтуға мүмкіндік бар; *бесіншіден*, заман талабына сай өзіңізді бәсекелестікке қабілетті маман ретінде бағалай аласыз; *алтыншыдан*, басқа шетелге саяхатқа шығып, сол елдегі халықтың мәдениетімен, тарихымен, тұрмысымен танысу немесе жай ғана демалуға баруға деген адамдардың құлшынысының, сұранысының артуы; *жетіншіден*, бірнеше тіл білу бүгінгі таңда өзіннің материалдық жағдайыңды да жақсартудың біртетігі және тағы да басқа толып жатқан көптеген позитивті жақтары бар. Барлық айтылған жайттың басын қосып, бір сөзбенбылайша түйіндеуге де болады: ***көп тіл білушілік адамға көп мүмкіндік береді*** немесе ***көптеген мүмкіндіктерге жол ашады***.

Қазіргі таңда қытай тіліне деген қызығушылық күннен-күнге артып келеді. Бұл еңбек нарығында қытай тілін жетік меңгерген, қытай тілінен қазақ тіліне, керісінше, қазақ тілінен қытай тіліне еркін аударма жасай алатын кәсіби білікті маманға деген сұраныстың артып отыруымен байланысты болса керек.

Қытай тілі жоғары оқу орындарында екі жағдайда оқытылып жүр: біріншісі, қытай тілі мен әдебиетінің маманы ретінде бірінші кезекте осы тілді үйренеді; екіншісі, екі шет тілі мамандығына оқитындар немесе басқа да шетел тілдерін білуі тиіс деп анықталған мамандықта оқитындар қытай тілін екінші тіл ретінде оқып үйренеді. Қалай болғанда да, қытай тілін үйрену барысында басқа шет тілдерін оқыту тәжірибесіндегі секілді грамматикалық тақырыптарды меңгеру мен меңгерту мәселесі назардан тыс қалмайды.

Әр тілдің өзіндік құрылымдық ерекшелігіне сай грамматикасында да айтарлықтай өзіне ғана тән ерекшеліктердің болуы заңды құбылыс болып табылады. Қытай тілі әлемдегі ең көне және ең қиын тілдің қатарына жатады. Мәселен, АҚШ-тың Дипломатиялық қызмет Институты мемлекеттік департаментінің мәліметтері бойынша қытай тілі, араб тілі, жапон тілі әлемдегі ең қиын 10 тіл рейтингінің алдыңғы қатарында екен. Олардың мәлімдеуінше, қытай тілінің әлемдегі ең қиын тілдер қатарына кіруінің бірнеше себептері бар екен. Олар: жазуда қолданылатын иероглифтері өте күрделі және көне болып келуі; әр сөз жекелеген символмен белгіленеді де, фонетикалық жақтан оның қалай дыбысталатындығы жайында ешқандай түсінік берілмейді; қытай тілінде төрттонның болуы, яғни әр иероглифтің дыбысталуы төрт түрде жүретіндігі де оны қиындата түседі; омофондар санының көп болуы [1].

Дегенмен қытай тілі қанша қиын тіл саналса да, сол қиындықтарына қарамастан бұл тілді үйренушілер саны күннен-күнге артпаса кеміп отырған жоқ. Жоғарыда сілтеме жасаған Институттың айтуынша, қытай тілін үйренушілердің қызығушылықтары екі түрлі себепке негізделген екен: бірі – қытай тілінің басқа тілдерге мүлде ұқсамайтындығы; екіншісі – қытай тілінің осы күрделі болуында.

Қытай тілі грамматикасының басқа тілге ұқсамайтын, өзіндік ерекшелігіне қатысты мәселенің бірі ретінде біз қытай тілінің сөзжасамын айта аламыз. Мақала көлемінде қытай тілі сөзжасамына қатысты мәселелер туралы және нақтырақ, қытай тілінде сөзжасам саласы тілдік жүйеде қандай және қайдан орын алады деген сауалға жауап беруге тырысамыз.

Сөзжасам тілдің атау жасау қызметін жүзеге асырады. Әр тілдің құрылымдық ерекшелігіне сай өзіндік сөз жасауға икемделген, бейімделген тәсілдері болады. Тілде жаңа сөздердің жасалуы белгілі бір ұстанымдарды басшылыққа алады. Әр сөздің өзінің жасалуында белгілі бірүлгі болады. Сөздердің пайда болуы немесе жаңа сөздердің жасалуыәр түрлі тәсілдер арқылы жүзеге асады жәнеолардыңіншіндебіреуі немесе бірнешеуі басқа тәсілдерге қарағанда белсенді болып келеді. Бұл сол тілдің ішкі өзіндік құрылымына байланысты болып табылады. Бұл өзіндік ерекшеліктерді білудің маңызы зор. Оның маңыздылығын төмендегідей факторлармен негіздеуге болады:

бірінші, бұл әр сөздің қалай жасалуын, сол сөздің жасалуындағы уәжділікті тануға мүмкіндік береді;

екінші, сөздердің жазылуын білуге, сауаттылыққа апаратын жол саналады;

үшінші, аударма саласында сөздің табиғатын дұрыс танып, екінші тілдегі баламасын дұрыс беруге жәрдемін тигізеді.

Сонымен қатар, біздің мақаламыздың жазылуына түрткі болған, осы сөзжасамдық тәсілдердің қайсысының белсенділігіне және басқа да себептерге байланысты сөзжасам саласы қытай тіл білімінде өз алдына жеке сала ма, жоқ әлде морфология немесе лексикология шеңберінде қаралама және оның негізінде деген сауалдарға жауап беру.

Қытай тілінде ерекше құбылыс қытай морфемасының, бір қытай сөзінің синтаксистік және стилистикалық жағдайға байланысты бір буынды атауыштық сөз ретінде қолданылуы бар да, сонымен

қатар күрделі сөздің құрамында көмекші морфема болып кететін жағдайы да кездеседі. Осыған сайқытай тіліндегі контекске байланысты сөйлем құрылымы мен сөйлем құрау барысында ондағы сөздің орны және басқа да факторлар бұл тілде лексикалық бірліктердің екі нұсқада кездесуіне негіз болады. Оның біріншісі – қытай тіліндегі бір буынды сөздер, ал екіншісі – осы бір буынды сөздердің негізінде жасалған екі буынды сөздер [2, 94 б.].

Қытай сөзінің құрылымдық нұсқалары бір лексика-грамматикалық топқа енеді, олардың бәріне бір категория тән болып келеді. Мұның себебін былайша түсіндіруге болады: аффикстік тәсіл арқылы жасалған және бір буынды сөзге сәйкес келетін сөздер семантикалық жағынан бірдей лексикалық бірліктер болып табылады. Ал атауыш морфемалардың бірігуі арқылы жасалған сөздер барлық жағдайда бір буынды сөздерге балама бола бермейді. Осы тұрғыдан келгенде, кейбір қытайтанушы ғалымдар екі буынды сөздер бір буынды сөздерге қарағанда абстракциялану, яғни дерексіздену жағынан жоғары болып келеді деген пайымдаулар айтады.

Қытай тілінде күрделі сөздердің жасалу жолдары түрлі болып келеді: морфологиялық та, синтаксистік те және семантикалық та тәсілмен іске асады. Бірақ барлық жағдайда да сөзжасамдық бірлік ретінде толық лексикалық мағынасы бар сөз алынады. Сол себепті де қытай тілінде сөзжасам тәсілдерінің барлығы дерлік *лексика-морфологиялық, лексика-синтаксистік, лексика-фонетикалық* деп аталады.

Сөзжасам мәселелері арнайы тіл білімі саласы болғанға дейін қалай қарастырылды деген сауалдың бәрімізге де қызықты екендігі белгілі. Жалпы сөз жасау мәселесі арнайы қосымша жұрнақтардың қосылуы арқылы жасалады, бұл тәсілді ғылыми терминмен атағанда **синтетикалық тәсіл**. Сонымен қатар, тілдік құрамдағы сөздер өзара бірігіп, тіркесіп, қосарланып, тіпті қысқару арқылы бір біріне қосылып та жаңа сөздер жасалатын үлгі болады. Бұл тәсілдер арқылы жаңа сөздер жасауды ғылыми терминмен **аналитикалық тәсіл** деп атайды.

Қалай дегенмен де, жаңа сөздердің жасалу заңдылықтарын, жаңа сөз жасау үлгілерін нысан ретінде алған сөзжасамның басқа тіл білімі салаларымен байланысы міндетті түрде болады. Қытай тіліндегі сөзжасамның басқа тіл білімі салаларымен байланысы мынадай түрде болып келеді:

- сөзжасам және лексикология;
- сөзжасам және морфология;
- сөзжасам және синтаксис. Осы байланыстарды тереңірек таратыпайтып берейік.

Сөзжасам және лексикологияның байланысы. Қытай тілінде сөзжасам саласын лекигологиямен байланысты да, морфология саласымен байланысты да қарастыратын түрлі көзқарастар бар. Оның себебіне тоқталар болсақ, түрлі грамматикалық тәсілдермен жасалған сөздер тілдің сөздің құрамына қатарына кіреді, сөйтіп сөздік қорды толықтырып отырады. Бұл сөздің қор және сөздік құрам тіл деңгейлеріне қатысты алғанда лексикологияның зерттеу нысаны болып табылады. Осы жерден екі тіл білімі салаларының арасындағы өзара байланыс келіп шығады.

Сөзжасам және морфологияның байланысы. Морфология тіл білімінің бір саласы ретінде сөздің морфемдік құрамын қарастырады. Яғни сөз өз ішінде ары қарай бөлшектеуге келмейтін негізгі түбір морфемадан тұрса, екінші жағынан, осы түбір морфемаға қосылатын түрлі жаңа сөздер жасауға негіз болатын қосымша морфемалардан тұрады. Ендеше, сөзжасам да сөздер қалай? және қандай бөлшектерден құралады? деген сауалдарға жауап беру жағынан келгенде морфологияға ұқсас болады. Сөйтіп ол морфологиямен деп байланысып жатады.

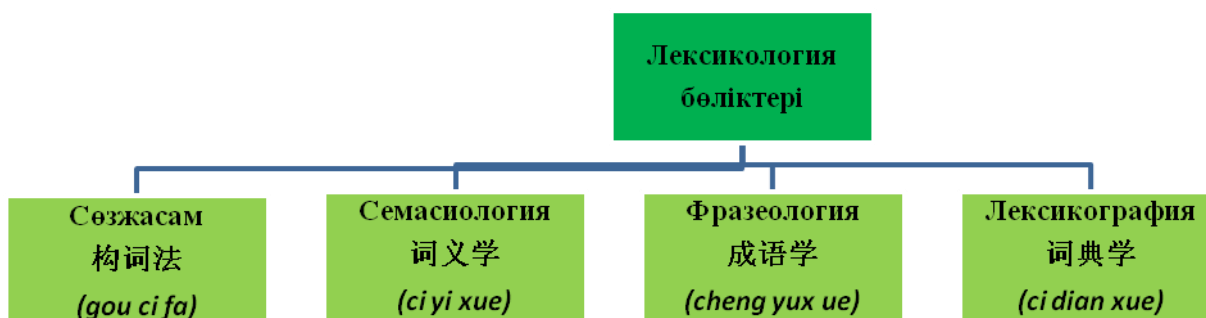
Сөзжасамның осы тілдің екі саласы морфология мен лексикология салаларымен арақатынасының қайсысына жақынырақ келеді деген мәселеге қатысты мына нәрсені айтуға болады.

Қытай тілінің сөзжасамдық жүйесінде түбір сөздерге қарағанда күрделі сөздер көп болып табылады және осы күрделі сөздердің лексика-семантикалық топтарына ерекше көңіл бөлінеді. Қытай тілінде күрделі сөздер негізінен екі тәсілмен жасалады:

- 1) сөздер бірігу тәсілі арқылы;
- 2) аффикстік тәсілмен жасалатын морфологиялық сөзжасам.

Осыған байланысты қытай тіліндегі сөзжасам грамматикадан гөрі лексикологияға жақын. Осыған орай кейбір қытайлық лингвистердің еңбектерінде қытай тілінде сөзжасам лексикологияның бір бөлігі ретінде қаралады.

Қазіргі қытай тілі бойынша жазылған лингвистикалық еңбектерде лексикология мынадай терминмен аталады: **词** оқылуы *-ci*, **词汇** оқылуы *-ci hui*. Қытай тілі сөзжасамы саласының тіл біліміндегі орны деген мәселені мына сызбадан көруге болады:

Кейбір ғалымдар өз еңбектерінде сөзжасамды лексикологиямен де, грамматикамен де тығыз байланыста қарайды. Атауыш морфемалардың бірігуі арқылы жасалған сөздер барлық жағдайда бір буынды сөздерге балама бола бермейді. Осы тұрғыдан келгенде, кейбір қытайтанушы ғалымдар екі буынды сөздер бір буынды сөздерге қарағанда абстракциялану, яғни дерексіздену жағынан жоғары болып келеді деген пайымдаулар айтады. Мұндай тұжырымды қытайлық лингвист Чжу Дэси еңбектерінен кездестіруге болады.

Қытай тіліндегі негізгі сөзжасамдық тәсілдері басқа да тілдерге тән болып табылатын сөздерге аффикстердің қосылуы, сөздердің өзара бірігуі, сонымен қатар, қытай тілінің өзіндік ерекшелігіне байланысты болып келетін басқа да сөзжасамдық тәсілдер бар. Сонымен, негізгі қытай тіліндегі сөзжасамдық тәсілдер ретінде ғалымдар төмендегі тәсілдерді атап көрсетеді: сөздердің бірігуі, контракция, жартылай аффикстік, аффикстік, транспозиция, фонетикалық оңашалану, семантикалық оңашалану. Осыларға қысқаша сипаттама беріп кетейік.

Сөз біріктіру (сөздердің қосылуы) тәсілі қытай тілі сөзжасамындағы ең басты тәсілдің бірі саналады. Бұл тәсіл сөзжасамның лексика-синтаксистік тәсілі деп те аталады.

Жартылай аффикстік тәсіл, басқаша лексика-морфологиялық тәсіл деп те атайды және бұл да ерекше көп қолданылатын тәсілдің бірі саналады.

Аффикстік тәсіл басқаша сөзжасамның морфологиялық тәсілі деп те аталады.

Транспозиция, басқаша бұл тәсіл морфология-синтаксистік тәсіл деп аталады.

Фонетикалық оңашалану, морфология-фонетикалық тәсіл болып табылады.

Семантикалық оңашалану сөзжасамның лексика-семантикалық тәсілі болып табылады.

Редупликация және контракция тәсілдері басқаша айтқанда сөз тіркестері мен күрделі сөздердің белгілі бір заңдылықтар негізінде қысқару жолымен жаңа сөздердің жасалуы деген сөз [3; 4].

Енді осы тәсілдердің бәрінен қоя қарайтын болсақ, жинақтап айтқанда, сөздің өзара қосылуы және сөз мағынасының өзгеруі арқылы жаңа сөздердің жасалуы сөзжасамды лексикология аясында қарастыратында үшін негіздеме болып табылса, аффикстік және жартылай аффикстік тәсіл сөз жасаудың морфологиялық тәсіліне негізделеді. Ал бұл айтылғандар сөзжасам саласын грамматика шеңберінде қарауға негіз болады.

Сонымен, қорыта айтқанда, осы негіздемелерге сүйене отырып, қытай тілін зерттеуші ғалымдардың сөзжасамның қытай тілі жүйесіндегі орнын анықтауға қатысты тұжырымдарын екіге бөлуге болады: бірі – лексикология, екіншісі – грамматика шеңберінде қарастыру.

1 <http://www.OpenLanguage.ru>

2 Захаров В.П. Проблема определения речевого статуса односложных слов современного китайского языка. - Сборник статей, № 16. – М., 1980.

3 Горелов И.В. Лексикология китайского языка. – М., 1984. – 216 с.

4 Хаматова А.А. Словообразование современного китайского языка. – М., 2003. – 224 с.

А.Р. Езмахунова – магистр перевод. дела, ст. преподаватель

ОСНОВНЫЕ ВИДЫ СЕМАНТИЧЕСКИХ РЕЛЯЦИЙ В СЛОВООБРАЗОВАНИИ КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация: В Казахстане до нынешних пор еще не было проведено специального изучения семантических видов словообразования в китайском языке. Во всех статьях и учебниках для ВУЗов, исследующих этот вопрос, существует много спорных моментов, именно поэтому этот вид словообразования требует полного всестороннего исследования. В статье рассматриваются такие теоретические аспекты, как определение словообразования, виды словообразования, семантические виды словообразования и т.п.

Ключевые слова: китайский язык, словообразование, виды словообразования

Түйіндеме: Қазақстанда қытай тіліндегі сөзжасам арнайы зерттеу нысаны болған жоқ. Сөзжасам туралы жазылған мақалалар мен жоғары оқу орындарына арналған оқулықтарда даулы мәселелер баршылық, сондықтан сөзжасам жан-жақты зерттеуді қажет ететін мәселелердің қатарына жатады. Мақалада сөз жасамның анықтамасы, байланысу тәсілдері т.б. теориялық мәселелер қарастырылады.

Тірек сөздер: қытай тілі, сөзжасам анықтамасы, сөзжасамның байланысу тәсілдері, сөзжасамның түрлері

Abstract: In Kazakhstan, up to the present has not been carried out a special study of the word-formation in Chinese language. There are many controversial issues between all articles and textbooks for high schools, exploring this question. That's why the word-formation requires a full comprehensive study. The article discusses the theoretical aspects, such as the definition of the word-formation, the types of word-formation, etc.

Keywords: Chinese language, the word-formation, the types of word-formation.

Принято считать, что словообразование как раздел языкознания – наука сравнительно молодая. Поэтому и место ее в ряду лингвистических дисциплин все еще определено недостаточно ясно. Словообразование рассматривают либо как раздел лексикологии, либо как раздел грамматики. Иногда словообразование считают самостоятельной языковедческой дисциплиной, правда, тесно связанной с грамматикой и лексикологией.

В словообразовательной системе китайского языка весьма важное место принадлежит лексико-семантическим группировкам сложных слов, образуемых способом словосложения, тогда как удельный вес морфологического способа словообразования, которым создаются аффиксальные слова, не велик. Поэтому словообразование в китайском языке в большей степени тяготеет к лексикологии, нежели к грамматике.

Словообразование в китайском языке 构词法 *goucifa* – раздел лексикологии, изучающий способы создания слов, содержащий описание словообразовательной системы языка. Можно сказать, что словообразование – это своего рода механизм создания номинативных единиц, важная сфера номинативной деятельности языка [1, 38-42].

Согласно широко распространенной и в силу этого ставшей традиционной точки зрения в системе словообразования отдельных языков выделяют и нередко противопоставляют друг другу два класса лексических единиц – **сложные слова** и **слова производные**. Однако сложные слова, созданные способом словосложения (корнесложения), соотносятся со словами аффиксальными, сложносокращенными, редуцированными как лексическими единицами, созданными иными способами: аффиксацией, контракцией, редупликацией.

Слова китайского языка как номинативные единицы формируются из существующих в языке слов, корней, аффиксов.

Система словообразовательных средств по степени десемантизации исходного лексического значения может быть представлена в следующем виде:

- 1) полнозначная морфема, имеющая статус слова или корня;
- 2) полнозначная морфема, имеющая статус идентичного компонента в словах определенного лексического ряда;
- 3) полуаффикс;
- 4) аффикс [1, 134-135].

Идентичный компонент лексического ряда потенциально способен стать полуаффиксом, а полуаффикс, в свою очередь, может превратиться в 'чистый' аффикс.

"Китайский язык не только обладает богатым словарным составом, но отличается также многообразием словообразовательных способов", - пишет Чжоу Цзумо.

Основные способы словообразования в китайском языке.

Способом, доминирующим в словообразовательной системе китайского языка, является словосложение, обычно называемое лексико-синтаксическим способом словообразования. В китайском словообразовании важное место занимают также **полуаффиксация** (лексико-морфологический способ словообразования) и **аффиксация** (морфологический способ словообразования), все более и более расширяющие сферу своего влияния.

Следует назвать также **транспозицию** (морфолого-синтаксический способ словообразования), **фонетическое обособление** (морфолого-фонетический способ словообразования) и **обособление семантическое** (лексико-семантический способ словообразования), а также **редупликация** и **контракция** [1, 103-105].

В китайском языке группа слов, образованных способом словосложения (корнесложения), самая многочисленная. Обычно словосложение (корнесложение) как способ словообразования осуществляется простым примыканием одного компонента к другому. Вместе с тем иногда оно получает свою реализацию при помощи формальных фонетических средств (ударение и тон). В формальном отношении сложное слово не является простым соединением морфем и часто сопровождается появлением нейтрального тона в таких, например, словах, как 多少 duoshao, 衣服. Слова, создаваемые способом словосложения, в зависимости от типа связи, существующего между их компонентами, можно подразделить на две большие группы: **сложные слова сочинительные** и **сложные слова подчинительные**.

Полуаффиксация (加半词缀) – это такой способ словообразования, при котором к корню присоединяется полужнаменательная морфема. Полуаффиксация делится на полупрефиксацию и полусуффиксацию.

Аффиксация (加词缀) – словообразовательный способ, который заключается в присоединении аффиксов к знаменательным морфемам. Она состоит из префиксации и суффиксации. Полуаффиксация (加半词缀) представляет собой такой способ словообразования, при котором к корню присоединяется полужнаменательная морфема. В словообразовательной системе китайского языка полуаффиксация занимает промежуточное значение между словосложением и аффиксацией.

Для данного способа словообразования характерно использование морфем, которые частично (а иногда и в значительной степени) утратили исходное вещественное значение, делексикализировались и, следовательно, обрели определенную степень грамматизации.

Что касается фонетических изменений, то полуаффиксальные морфемы в большинстве своем частично нейтрализуют тон, не редуцируя звучания.

Полуаффикс (半词缀), являясь дериватом первичной корневой морфемы, находится с последней в генетически родственных отношениях и сохраняет с ней смысловую связь. Таким образом, полуаффикс и корень образуют этимологически соотносимую, коррелятивную пару словообразовательных морфем. Характерной особенностью полуаффиксов является то, что они обычно образуют ряды слов, обозначающих широкую семантическую категорию (лица, предметности, процессы и т.п.). Вместе с тем они отличаются сравнительно высокой продуктивностью, образуют довольно большое число лексических единиц.

Полуаффиксы обычно относят производные слова к определенной части речи. Реже встречаются полуаффиксы, которые создают слова с разной категориальной принадлежностью (например, полупрефиксы 反 fǎn и 超 chāo).

Полупрефиксация

В современном китайском языке совсем немного словообразовательных морфем, которые можно было бы с известным основанием отнести к категории полупрефиксов. Полупрефиксация занимает весьма скромное место в словообразовательной системе китайского языка.

Копулятивный комплекс построен по принципу сочинительной связи и представляет собой образование, состоящее из тесно спаянных первичных лексем. Он объединяет в себе синтаксически и семантически равноправные первичные лексемы, дающие в «сумме» единое целое. Эти комплексы могут быть существительными, прилагательными и глаголами [2, 43].

Данное языковое явление присуще многим языкам (тюркским, индийским) в том числе и китайскому. Укажем в этой связи, что в русском языке данный вид сложения непродуктивен, встречается в основном в фольклоре типа «судьба-доля», «путь-дорога», «хлеб-соль» и т.д.

В китайском языке копулятивное сложение распространено не только в фольклоре и в художественных текстах, но и в научной, общественно-политической лексике. Материал газетной лексики показывает,

что копулятивные комплексы составляют в ней 33% от всех других типов комплексов [2, 44-45]. Это объясняется тем, что именно этот данный слой лексики более всего требует коммуникативной четкости, общедоступности и легкости восприятия на слух.

Возникновение копулятивных комплексов связано с явлением полисемии и омонимии и обусловлено спецификой китайского языка как языка изолирующего типа. Как известно, количественной нормой древнекитайского языка был однослог. Односложные слова чаще других бывают полисемантическими. В современном китайском языке полисемантические слова являются наиболее употребительными. Кроме того, в связи с ограниченным количеством слогов широко распространено явление омонимии.

Полисемия и омонимия являются препятствием в общении. Для достижения однозначного понимания слов и уточнения их значения важную роль играет контекст. Копулятивный комплекс может рассматриваться как контекст минимальной длины (одно двучленное сочетание), необходимый и достаточный для устранения полисемии и омонимии. Это достигается путем образования на основе одного из значений многозначного слова (или на основе одного из омонимов) парного сочетания слов, с присоединением к уточняемому слову его синонима, антонима или другого тематически близкого слова. Первоначально это могло быть свободное сочетание слов, входивших в одну семантическую пару. В результате частого употребления они превращаются в сложные слова, в устойчивые словосочетания, то есть лексические комплексы. Порядок компонентов в них определяется следующими двумя факторами [2, 44-45]:

семантическим фактором: компоненты располагаются по степени значимости, компонент, более семантически значимый, предшествует компоненту, менее семантически значимому. Например, в терминах родства название лиц мужского пола и старших по возрасту стоит на первом месте:

舅姑 родители мужа

哥嫂 брат и невестка

爷娘 отец + мать = родители

弟妹 младший брат и младшая сестра

子孙 сын и внук, потомки

伯仲 старший и младший братья отца

фонетическим фактором: имеет значение последовательность тонов компонентов. При копулятивном типе связи компоненты обычно располагаются обычно соответственно их тоновой характеристике в последовательности первый, второй, четвертый и третий.

Имеющиеся между значениями компонентов лексических комплексов семантические отношения принято называть семантическими реляциями или просто реляциями [3, 38-39].

Виды семантических реляций:

Реляция суммирования – копулятивный комплекс по своему значению может представлять сумму значений компонентов. Примеры:

父母 отец + мать = родители

姐妹 старшая сестра + младшая сестра = сестры

雨雪 дождь + снег = дождь со снегом

儿女 сын + дочь = дети

老小 старый + малый = старики и дети

手脚 рука + нога = конечности

Комплексы, построенные с помощью этой реляции, обладают наибольшей мотивированностью значения, являются наиболее понятными. Следует отметить, что этот метод распространен в комплексах, обозначающих термины родства.

Реляции собирательности, множественности, обобщения

Семантические реляции могут не только суммировать значения компонентов, но и обобщать их. Как правило данный реляция образует комплексы с обобщающим, абстрактным значением.

Примеры: 子弟 Сын + младший брат = младшее поколение

鸟兽 Птицы + звери = животные

金玉 Золото + яшма = драгоценности

Обозначающие эти понятия лексические комплексы по своему семантическому объему шире составляющих их компонентов [4, 222].

Реляция суммирования, обобщения, переосмысления

В результате объединения значения компонентов копулятивных комплексов может происходить их переосмысление и перенос общего значения в сферу явлений общественной и личной жизни.

Примеры: 牛马 Корова + лошадь = рабы

眼目 Глаз + глаз = важный пункт

面目 Лицо + глаза = облик

心血 Сердце + кровь = помыслы, энергия

辛苦 Острый + горький = трудиться изо всех сил

Реляция поглощения- семантическое отношение, при котором значение одного компонента как бы поглощает значение другого, например: 窗户 Окно + дверь = окно

干净 Сухой + чистый = чистый

钢铁 Сталь + железо = сталь

5. Реляция дублирования связывает одинаковые или близкие по значению компоненты. При этом значение второго компонента повторяет значение первого [5, 33]. Например: 互相 взаимно + взаимно = взаимно

江河 река + река = реки

欺骗 обманывать + обманывать = обманывать

6. Реляция интенсификации с усилением признака, например:

冷静 холодный + тихий = очень тихий

7. Реляция категоричности противопоставления

反正 обратный + прямой = любым путем

8. Реляция дополнения, пояснения

讨论 Доискиваться + рассуждать = обсуждать

9. Реляция суммирования действия и опредмечивания

编辑 Составлять + располагать = редактор

Таким образом, мы можем подробно рассмотреть основные виды семантических реляций словообразования китайского языка. Но вместе с тем как меняется язык, меняются и способы образования слов. Поэтому все языковеды должны быть на чеку, чтобы в любой момент найти обоснованное объяснение тому, как появилось то или иное слово.

1 Горелов В.И. Лексикология китайского языка. – М., 1987. – 170 с.

2 А.Л. Семенов лексика китайского языка. – М., 2007. – 122 с.

3 Чын Янн. Сравнительная грамматика китайского и казахского языков. – Урумчи, 1986. – 389 б.

4 Zhang Xiang Feng Zhu. Xiandai hanyu juzi yanjiu, Shanghai, Xuelin chubanshe, 2006

5 Li, C. and Li, L. Relativization in English and Chinese. PsiCL, 1994, 61-75

УДК 811.581+81'36

Е.Р. Югай – магистр переводческого дела старший преподаватель

ГРАММАТИЧЕСКИЕ КАТЕГОРИИ ИМЕНИ СУЩЕСТВИТЕЛЬНОГО В КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Түйіндеме: Бұл мақалада қытай тіліндегі зат есімнің грамматикалық категориясы жөніндегі мәселе қарастырылады. Қытай тіліне тән ерекшеліктерінің бірі: көп мағыналы зат есімдердің жансыздығы, әйел және еркек категориясы болып бөлінбеуі. Сонымен қоса, қытай тіліндегі зат есім категориясы мен зат есім мөлшері, сөз тіркесі және сөйлемдегі зат есімдердің басқа сөздермен байланысын қарастыруға болады.

Тірек сөздер: қазіргі қытай тілі, тілдік бірлік, грамматикалық категория, сан категориясы, зат есім, мөлшер сөз, көмекші сөз

Аннотация: В данной статье рассматривается вопрос об особенностях грамматической категории имени существительного в китайском языке. О выражении одушевленности имени существительного, о категории рода, которая представляет собой сложную совокупность значений, и отсутствует в китайском языке, тем самым является харак-

терной особенностью китайского языка. Также хотелось бы затронуть вопрос о выражении категории падежа и категории числа имени существительного, а также раскрыть отношения имени существительного к другому слову в составе словосочетания или предложения.

Ключевые слова: современный китайский язык, языковая единица, грамматическая категория, категория числа, имя существительное, счетные слова, служебные слова

Abstract: This article has the analysis of the grammatical category of nouns in Chinese. The matter of the expression animate nouns and the category of the order is the complex total combination of meanings, which are absent in Chinese and this is the special feature of Chinese language. We also would like to touch the question of the category of cases and numbers of nouns and to explain the connection between nouns in combination of words or sentences.

Keywords: modern Chinese language, language unit, grammatical category, the categories of numbers, noun, counting words, function words

Для выделения категории одушевленности/неодушевленности в китайском языке используются другие основания, чем в русском языке. Как отмечает А.А. Драгунов, китайские существительные разделяются на подклассы «лиц» и «нелиц» (т.е. различаются с одной стороны, человек, а с другой стороны – остальные живые существа и не живые предметы) [1, 45-47]. Все названия человека (в том числе и слова, обозначающие совокупность лиц, например: народ 人民 renmin) классифицируются как одушевленные. Так, слово «труп», которое в русском языке относится к неодушевленным существительным, в китайском языке будет лицом, т.е. одушевленным существительным.

Как известно, не всем языкам мира свойственна грамматическая категория рода. В частности, ее не знает китайский язык. Отсутствие грамматического рода является характерной особенностью китайского языка. В китайском языке значение рода передается лишь по отношению к лицам и животным; для этого используются главным образом лексические средства.

Китайская основа имени связана со способностью обозначать лишь биологический пол. Для этого в случае смысловой необходимости употребляются особые слова или словообразовательные форманты [1, 48]. Для указания пола лица в случае необходимости к существительному могут добавляться специальные слова, например: 人 ren «человек»: 男人 nanren (мужской человек) «мужчина», 女人 nüren (женский человек) «женщина»; 孩儿 hai'er «ребенок»: 男孩儿 nan hai'er (мужской ребенок) «мальчик», 女孩儿 nü hai'er (женский ребенок) «девочка». В китайском языке слова, обозначающие вид животных, не имеют показателей рода. Для указания пола животных прибавляются слова: 公 gong для самца и 母 mu для самки, например: 公狗 gonggou «кобель», 母狗 mu gou «сука», 公鸡 gong ji «петух», 母鸡 mu ji «курица», 公猫 gong mao «кот», 母猫 mu mao «кошка».

Категория числа в китайском языке включает значения единичности и множественности. Идея единичности в китайском языке конкретизируется как штучность, связанная с представлением об отдельной вещи, штучке, которую не взвешивают и не обмеряют. Так понимаемая единичность получила в китайском языке выражение в виде счетных слов, или классификаторов [2, 9]. Как отмечают китайцы (В.М. Солнцев, В.И. Горелов), счетные слова (классификаторы) во всех изолирующих языках произошли от существительных. Однако они в разной степени сохранили остатки своего исходного лексического значения, благодаря чему счетные слова и могут выступать как классификаторы. То или иное счетное слово употребляется с каким-либо кругом слов – «классов» именно в силу особенностей своей семантики. Например, классификатор 张 zhang указывает класс предметов, имеющих открытую плоскую поверхность, например: этот стол 这张桌子 zhe zhang zhuozi, две фотографии 两张照片 liang zhang zhao pian. Классификатор 辆 liang указывает класс слов, представляющих собой средства передвижения на колесах, например: 5 велосипедов 五辆自行车 wu liang zixingche, одна машина 一辆汽车 yi liang qiche и т.д. Наряду с такими специализированными классификаторами в изолирующих языках имеются общие универсальные счетные слова. В китайском языке – это особая единица 个 ge, которую часто переводят как «штука». Она может употребляться при подсчете любых предметов, заменяя специализированные счетные слова [3, 430]. 个 ge – это чисто служебная единица. А то, что она может быть широко использована вместо специальных счетных слов, свидетельствует о служебности последних, а также о некоторой утере их семантики. Всего в китайском языке насчитывается около ста счетных слов (классификаторов), но мы назовем только наиболее употребительные. Так, по В.И. Горелову, это следующие виды:

1) 把 ba «ручка» указывает класс предметов, имеющих ручку, например: два ножа 两把刀子 liang ba

daozi, этот веер 这把扇子 zhe ba shanzi, тот стул 那把椅子 na ba yizi.

2) 本 ben «корень» употребляется с такими словами как книга, журнал, словарь, тетрадь и т.д., например: Одна книга 一本书 yu ben shu, Этот журнал 这本杂志 zhe ben zazhi, несколько тетрадей 几本练习本 ji ben lianxibenr.

3) 张 zhang употребляется с обозначениями предметов, имеющих плоскую поверхность, например: один стол 一张桌子 yi zhang zhuozi, две газеты 两张报 liangzhang bao.

4) 辆 liang употребляется с названиями средств передвижения, например: три грузовика 三辆卡车 san liang kache, этот вагон 这辆车皮 zhe liang chepi.

5) 条 tiao употребляется с существительными, обозначающими предметы, у которых вытянутая, продолговатая форма: эта улица 这条路 zhe tiao lu, та река 那条河 na tiao he, три змеи 三条蛇 san tiao she.

6) 座 zuo употребляется при обозначении громоздких, массивных предметов, и т.д., например: этот дворец 这座宫殿 zhe zuo gongdian.

7) 所 suo употребляется с существительными, обозначающими дома, здания, например: этот дом 这所房子 zhe suo fangzi, два здания 两所楼房 liang suo loufang.

8) 件 jian употребляется со словами, обозначающими вещь, предмет, одежду, дело, например: это пальто 这件大衣 zhe jian dayi, то дело 那件事 na jian shi.

9) 位 wei употребляется с существительными, обозначающими уважаемых лиц, например: два делегата 两位代表 yu liang wei daibiaoyuan, пять профессоров 五位教授 wu wei jiao shou.

10) 封 feng употребляется с такими словами как письмо, телеграмма и т.д., например: то письмо 那封信 na feng xin, две телеграммы 两封电报 liang feng dianbao.

11) 只 zhi употребляется с рядом существительных, обозначающих животных, а также с такими словами как лодка, корабль, например: семь кораблей 七只舰 qi zhi jian, две собаки 两只狗; и для обозначения одного предмета из пары – один ботинок 一只皮鞋 yi zhi pixie [4, 43-44].

Множественное число в китайском языке может быть выражено синтаксически и лексически. На множественность указывает не само существительное, а другой член сочетания или словосочетание в целом. Например: десять домов 十所房子 shisuofangzi (досл. «десять» и «дом»); двекниги 两本书 liang ben shu (досл. «два» и «книга»).

При определении, выраженном прилагательным со значением неопределенного множества, определяемое существительное остается неизменным, например: некоторые люди 有些人 you xie ren, несколько лет 几年 ji nian, много людей 很多人 hen duo ren. При сочетании парных существительных, составляющих неоднородное множество, оба компонента пары сохраняются в своей основе: 父母 fu mu (досл. «отец» и «мать») «родители», 兄弟 xiong di (досл. «старший брат» и «младший брат») «братья», 姐妹 ji mei (досл. «старшая сестра» и «младшая сестра») «сестры». Даже судя по примерам, можно отметить, что эти – синтаксические и лексические – способы присущи именам, обозначающим предметы в узком смысле слова, вещи и неразумные живые существа, тогда как для лиц и приравняваемых к ним существ более подходит грамматический способ выражения множественности. В китайском языке категория множественности имеет лишь один грамматический показатель – суффикс множественности личных местоимений и существительных 们 men. Этот показатель образует форму конкретной коллективной множественности. Например: 我们 women (досл. «я» и men) «мы», 你们 nimen (досл. «ты» и men) вы, 他们 tamen (досл. «он» и men) «они». Китайское имя существительное само по себе может обозначать как конкретный, единичный предмет, так и множество, совокупность этих предметов, для указания на единичность или множественность используются синтаксические, лексические, и грамматические средства [5, 3-5].

Суффикс множественности 们 men, начинает употребляться со словами, обозначающими и крупных

животных. А.А. Драгунов также отмечал, что этот суффикс 们men встречается и при «олицетворении» предметов и животных, например в фольклоре, появляется возможность оформления этих слов суффиксом men: 狐狸们 hulimen лисицы.

Нам приходилось также наблюдать в современном китайском языке случаи употребления этого суффикса с абстрактными существительными, например: эти причины 这些个理儿们 zhe xie ge lirmen, эти дела 那些个事儿们 na xie ge shirmen. Однако, возвращаясь к выражению множественности в китайском языке, уточним, что суффиксально оформленные слова обычно обозначают не абстрактное понятие, а какой-то конкретный предмет. Это касается и показателя множественности 们men, который образует форму конкретной коллективной множественности [6, 399].

Как уже отмечалось выше, что, хотя до недавнего времени этот показатель был связан лишь с существительными, обозначающими людей, в последнее время данный суффикс начинает употребляться со словами, обозначающими крупных животных и птиц, например: 羊们 yangmen «бараны», 狗们 goumen «собаки», 狼们 langmen «волки». И даже есть пример, где слово «глаза», которые соотносятся только с лицами и животными, оформлено этим суффиксом: 这些眼睛们 zhe xie yanjingmen эти глаза. Языковой материал показывает, что суффикс 们men может быть опущен в тех случаях, когда в высказывании уже имеются какие-либо иные средства для передачи значения множественного числа: например, если перед соответствующим словом стоит слово со значением «много, многие, мало, немножко», то суффикс 们men необязателен, например: «друзья» 朋友们 pengyoumen – 许多朋友 xuduo pengyou «много друзей». Суффикс 们men не употребляется также при указании точного (поштучного) количества предметов. Можно сказать 五个大学生 wu ge daxuesheng «пять студентов», но нельзя 五个大学生们 wu ge daxueshengmen «пять студентов». Как средство выражения множественности в китайском языке может быть использован повтор. Но этот прием используется, как правило, лишь для односложных слов, что создает высокую степень ограниченности использования этого способа, например: 我为人人, 人人为我 wo wei renren, renren wei wo «я для людей, люди для меня». Повтор существительного ren «человек» передает идею распределенной множественности – «каждый человек».

Итак, в китайском языке имеется морфологическое выражение идеи единичности с помощью счетных слов, т.е. штучности. Множественное число в китайском языке может иметь формальные показатели 们men, а может и не иметь. В таком случае при отсутствии суффикса 们men множественности используются различные средства – лексические, или синтаксические, или морфологические (грамматические).

Что касается категории падежа, в китайском языке грамматическая категория склонения не выделяется [7, 77-79]. Для того чтобы назвать предмет или выразить субъект действия, употребляется основа слова. Например: baba

爸爸, папа 老师 laoshi учитель, преподаватель, 桌子 zhuozi стол, 铅笔 qianbi карандаш, 钱包 qianbao кошелек, портмоне; субъектное значение обнаруживается также и в подлежащем: Пекин – столица 北京是首都 Beijing shi shoudu; сын–студент 儿子是大学生 erzi shi daxuesheng; Учитель работает 老师工作 Laoshi gongzuo; Сын работает 儿子上班 Erzi shangban. Определительное значение обнаруживается в именном сказуемом: Москва – столица 莫斯科是首都 Mosike shi shoudu; Дочь – красавица 女儿是美人 Nuer shi meiren. В конструкциях пассива субъектное значение (субъект состояния) китайских существительных способно также осложняться значением объектным: Сын наказан отцом 儿子被父亲指责 Erzi bei fuqin zhize; Дом строится рабочими 房子是工人盖的 fangzi shi gongren gaide. Косвенные падежи по своему употреблению делятся на прилагольные и приименные (винительный падеж бывает только прилагольным).

Родительный падеж прилагольного и конструкции с «родительным дательным» в китайском языке выражаются основой слова. Например: соседей не было дома 邻居们没在家 linjumen mei zai jia и соседи

были дома 邻居们在家 linjumen zai jia le, в аудитории нет студентов 在教室里没有学生 zai jiaoshi li meiyou xuesheng и студенты есть 有学生 you xuesheng, Для выражения родительного приимённого в китайском языке употребляется порядок слов (определение находится в начальной позиции) с частицей 的 de и без нее: пение артиста 演员的歌 yanyuan de ge и артист поёт 演员在唱歌 yanyuan zai changge; охрана природы 自然保护 ziran baohu и охранять природу 保护自然 baohu ziran; строительство дома 房子的建设 fangzi de jianshe и строить дом 建设房子 jianshe fangzi. Для выражения принадлежности в широком смысле слова китайский язык использует конструкцию с частицей 的 de, например: 我的钱包 wo de qianbao мой кошелек, 妈妈的铅笔 mama de qianbi мамин карандаш.

Итак, большинство существительных в изолирующих языках лишено локативной реляционности и может восполнять ее только за счет сочетания с каким-то служебным или даже полужнаменательным (указательное наречие) словом. Часть же существительных в силу своей лексической семантики обнаруживает «заряд» локативной или темпоральной реляционности, поэтому для выражения локативного значения они могут обходиться без использования служебных или полужнаменательных слов. Например: Мои друзья живут в Москве 我朋友住在莫斯科 wo pengyoumen zhu zai mosike; Я учусь в Российском Государственном институте русского языка имени А.С. Пушкина 我在俄罗斯国立普希金俄语语言学院学习 wo zai eluosi guoli puxijin yu yuanyan xueyuan xuexi. В этих предложениях послелог 里 li «в, внутри» не нужен, т.к. существительные «Москва» и «институт русскогоязыка» – это локативы. Предлог 在 zai является факультативным, он только уточняет местонахождение [8, 143-144]. Китайские предлоги и послелог, образуя грамматические формы выражения синтаксических связей, придают слову то же значение, что и русские окончания падежей (именно из-за такого сходства первые синологи утверждали наличие категории склонения в китайском языке).

1 Драгунов А.А. Исследования по грамматике современного китайского языка. – Ч.1: Части речи. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1952. – С.48

2 Драгунов А.А. Общность основного значения и грамматических особенностей. – М.-Л., 1946. – С. 9.

3 Солнцев В.М., Солнцева Н.В. Теоретическая грамматика китайского языка (проблемы морфологии). – М., 1978. – 430 с.

4 Горелов В.И. Грамматика китайского языка. – М.: Просвещение, 1974. – С.43-44.

5 Ботороева Н.М. Имя существительное как часть речи в китайском языке. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Улан-Удэ, 2003. – С.3-10.

6 Практический курс китайского языка. В 2 т. Т. 1/ ответственный редактор А.Ф. Кондрашевский. – 9-е изд., испр. – М.: АСТ: Восток – Запад, 2005. – С. 399.

7 Современный китайский язык. – Пекин: Пекинский университет, факультет китайского языка, 2006 现代汉语- 北京大学中文系, 北京- 2006 年 – С. 77-79.

8 Курдюмов В.А. Курс китайского языка: Теоретическая грамматика. – М.: Цитадель-Трейд; Лада, 2005. – С.143-431.

ӘОЖ 81.373.72

А.А. Ергазина – доцент кафедры филологии и перевода
Актюбинский университет им. С.Баишева

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ КАК ОТРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ ЯЗЫКОВОЙ СПЕЦИФИКИ НАРОДА

Түйіндеме: Мақалада фразеологизмдердің ұлттық-мәдени тілдік ерекшеліктерінің бейнесі ретінде зерттелуі қарастырылған. Фразеологизмдер белгілі бір халықтың рухани және материалдық мәдениетінің құрамдас бөлігі ретінде айқындалған. Фразеологиялық бірлестіктердің семантикалық ұлттық-мәдени элементтері, ұлттық-мәдени факторлары халықтың салт-дәстүрлерімен байланыста зерттеледі. Әр түрлі этностардың ұлттық тілдік санасы қоршаған ортаның ықпалына тұтастығы мен ерекшелігіне байланысты ерекшеленеді.

Кілт сөздер: фразеология, фразеологиялық бірлестік, фразеологизмнің ұлттық-мәдени ерекшелігі, ұлттық-тілдік сана.

Аннотация: В статье рассматриваются проблемы выявления и изучения фразеологизмов как отражение национально-культурной специфики народа. Фразеологизмы представляются как совокупность духовной и материальной культуры определенного народа. Рассматриваются национально-культурные элементы семантики фразеологических единиц, обусловленные национально-культурными факторами, связанные с традициями народа. Национальное языковое сознание различных этносов обладает рядом особенностей, характеризующих единства и различия в восприятии окружающей действительности.

Ключевые слова: фразеологизмы, фразеологические единицы, национально-культурная специфика фразеологизмов, национальное языковое сознание.

Abstract: In the article is considered the problems of revealing and studying the phraseological units as the reflection of national and cultural specifics of people. Phraseological units are represented as the set of spiritual and material culture of the certain people. It is considered the national and cultural semantic elements of phraseological units, caused by national and cultural factors, connected with people's traditions. National language consciousness of different ethnoses possess the number of features, characterizing the unities and differences in perception of surrounding reality.

Keywords: phraseological units, national and cultural specifics of phraseological units, national language consciousness.

Актуальным и приоритетным в настоящее время в отечественном языкознании являются проблемы взаимоотношения языка и культуры. Это связано с тем, что древнейшие представления о мире зафиксированы в языковой картине мира и влияют на формирование и отражение национального менталитета.

«Язык – зеркало культуры, в нем отражается не только реальный мир, окружающий человека, не только реальные условия его жизни, но и общественное самосознание народа, его менталитет, национальный характер, образ жизни, традиции, обычаи, мораль, система ценностей, мироощущение, видение мира» [1, с. 15].

Сегодня в центре лингвокультурологических исследований находится человек, «который рассматривается как носитель языка и культуры, а также его фоновые знания, поведенческие нормы, делающие его представителем данной культуры. Антропоцентричность лингвокультурологии соответствует общей тенденции гуманитарных исследований, и в частности, лингвистики, вернувшейся к человеческому фактору в языке и носителю языка как к центральной фигуре в коммуникативном процессе» [2, с. 125-126].

Слово выявляет, материализует умственные способности человека. Оно как коммуникативный механизм раскрывает внутренний мир человека, в нем объективируется и формируется мысль. Другими словами, речь является важнейшим средством формирования человека, его сознания, развития различных форм общения и накопления социальных значений, символов, культурных ценностей, без чего существование общества невозможно.

Из понимания соотношения языка и мышления, языка и познавательной деятельности можно заключить, что язык определяет не только характер мышления, познавательной деятельности человека, но и тип культуры, характеризующий языковую картину мира народа. Под картиной мира понимается представление человека о внешнем мире, сформировавшееся в результате познания окружающей действительности. Языковая картина мира – знаковый образ действительности, ее интерпретация. Картина мира лингвокультурного сообщества в целом формируется языком как средством воплощения тех или иных культурных эталонов, стереотипов, символов, которые образуют данный социум в сообщество.

О.Д. Ивицкой выделяются языковая и концептуальная картины мира. Языковая картина мира – это продукт сознания, результат взаимодействия мышления, действительности и языка на определенном этапе его развития как средства выражения мыслей о мире. Концептуальная картина мира представляет собой гораздо более обширное понятие, так как в формировании концептуальной картины мира участвуют различные типы мышления, включая и невербальные [3, с. 122].

У каждого человека концептуальная и языковая картины мира неодинаковы. Их формируют универсальные элементы, не зависящие от лингвокультурного мировоззрения личности; элементы, отражающие национальный характер языковой личности, а также информацию, обусловленную образованием человека, его социальной средой, эстетическим идеалами, культурными традициями народа.

При рассмотрении общетеоретических вопросов культурной языковой концептуализации мира важно учитывать статус фразеологизма как одного из важнейших ментально-когнитивных оперативных средств языковой концептуализации действительности. «Изучение фразеологии как отражения менталитета определенного этноса имеет огромное значение в настоящее время, поскольку фразеологизм, являясь достоянием народного национального языкового сознания, становится важнейшим средством концептуального членения и освоения мира» [4, с. 87].

Проблема репрезентации в языке экзистенциальных констант в разных этнических сообществах представляется релевантной не только для филологии и языкознания, но и для лингвокультурологических

и лингвокогнитивных позиций, поскольку в этом случае становится возможным выявление особенностей устройства и функционирования этнического, национально-культурного и индивидуального языкового сознания, самого ментального мира членов определенного языкового коллектива. При этом более подробно обозначение национально-этнической специфики во фразеологии в каком-то определенном языке далеко не обязательно является результатом «развитости» определенного языка по отношению к другому. Более адекватным является предположение о различной степени актуальности вербализуемого разноуровневыми языковыми средствами понятия в том или ином этносе.

В условиях современного развития национальных языков и все большей интеграции и обогащения культур возникает необходимость выявления и изучения фразеологизмов как национально-культурной специфики народа. В соответствии с этим особую значимость приобретают проблемы выявления и описания значения экзистенциальных основ национально-культурной языковой картины мира как результата обработки определенных знаний о мире, исследования общих принципов и приемов организации структур знания, стоящих за тем или иным значением, попытка выявить механизмы взаимодействия когнитивных и языковых структур, изучить структуру значения языкового знака в сознании носителя языка.

Национально-культурный фразеологический фон можно определить как «совокупность сведений историко-культурного характера, относящуюся к данному фразеологизму и являющуюся частью фоновых знаний носителей языка» [5, с. 63]. В научной литературе можно встретить разные термины для обозначения понятия национально-культурного компонента семантики слова и фразеологизма: единицы с национально-специфическим содержанием (А.Д. Райхштейн), идиоэтнический компонент, культурно-исторический компонент (В.И. Кодухов), национально-культурный компонент семантики афористики (Ю.Е. Прохоров), национально-культурная семантика (Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров). Несмотря на разнообразие терминов, все они обозначают особые явления общественной и культурной жизни, миропонимание и быт данного народа [6, с. 8].

Сумин С.А. указывает, что национально-культурные элементы семантики фразеологических единиц могут проявляться на трех разных уровнях плана содержания фразеологизмов.

Во-первых, в совокупном фразеологическом значении словесного комплекса (национальная культура отражается комплексно, нерасчлененно).

Во-вторых, в значении отдельных лексических компонентов (фразеологизмы отражают культуру расчленено, единицами своего состава). В состав фразеологических единиц данной группы входят реалии или безэквивалентные слова.

В-третьих, национально-культурные элементы семантики фразеологических единиц могут проявляться в прямом значении совокупного словесного комплекса, в котором отражается национально-специфическая ситуация, лежащая в основе образно-переносного значения фразеологизма – в прототипах фразеологизмов, т.е. некогда свободных словосочетаниях, подвергшихся затем переосмыслению [7].

Реалии – это «слова и (словосочетания), называющие объекты, характерные для жизни (быта, культуры, социального и исторического развития) одного народа и чуждые другому; будучи носителями национального и/или исторического колорита, они, как правило, не имеют точных соответствий/эквивалентов в других языках, а следовательно не поддаются переводу «на общем основании», требуя особого подхода» [8, с. 55]. Реалия безотносительна к тому или иному языку, а безэквивалентность устанавливается для данной пары языков. Список реалий данного языка более или менее постоянен, в то время как словари безэквивалентной лексики будут разными для разных пар языков. Мы считаем разграничение терминов «реалия» и «безэквивалентная лексика» непринципиальным по той причине, что при изучении национально-культурного фона фразеологии одного языка объект исследования заключается в контрастивности плана содержания фразеологических единиц по сравнению с фразеологическими единицами другого языка, а при таком подходе и реалии, безэквивалентная лексика представляют одинаковую ценность.

Таким образом, основанием для отнесения фразеологизмов к группе фразеологических единиц, национально-культурная специфика которых проявляется в значении отдельных лексических компонентов, служит, наличие в их составе безэквивалентной лексики. Национально-культурная специфика единиц этого типа проявляется не только в компонентном составе, но и во всем наборе национально-обусловленных коннотаций и ассоциаций, связываемых носителем языка с данным компонентом.

Приведенная классификация уровней плана содержания фразеологизмов не может отразить всего богатства и многообразия фразеологических единиц с национально-культурным содержанием. Даже в тех фразеологизмах, которые не отличаются «яркой национальной самобытностью, яркой образностью, какими-то специфичными национальными чертами, ... нашли отражение особенности восприятия

внешнего мира носителями языка, так как эти фразеологизмы характеризуют отдельные ситуации, микро-эпизоды неофициального общения» [9, с. 127-128]. Фразеологический фон, как правило, бывает тесно связан с совокупностью всех ценностей духовной культуры общества, поэтому с должным вниманием следует относиться и к далеким, казалось бы, от национальной специфики фразеологизмам [10, с. 100-101].

Таким образом, национально-культурная специфика различных этносов обладает рядом особенностей, характеризующих единство и различия в восприятии окружающей действительности. Национально-культурные образы народа, представленные через призму фразеологического фонда его языка, свидетельствуют о том, что в языке этноса отражается вся его жизнь, история, культура, быт, мировоззрение. Сходные явления или их признаки и свойства, или способы совершения определенных операций представители разных этнических сообществ видят по-разному, сравнивая и ассоциируя их с разными явлениями материального мира – специфического, конкретного, в котором и проживает данный этнос.

1 Тер-Минасова С.Г. *Язык и национальный характер // Слово и текст в диалоге культур: юбилейный сборник.* – М., 2000. – С. 247-271.

2 Воробьев В.В. *О статусе лингвокультурологии // IX Международный Конгресс МАПРЯЛ. Русский язык, литература и культура на рубеже веков, - Т. 2.* – Братислава, 1999. – С. 125-126.

3 Ивицкая О.Д. *К вопросу о национальной языковой личности и различиях в номинативных картинах мира (на примере Великобритании) // Юбилейный сборник статей.* – М.: Науч.-образ. Центр, «Школа Китайгородской», 2000. – С. 122-130.

4 Трахова А.Ш. *Фразеологическая концептуализация морально-нравственной сферы личности и народа: мифолого-религиозные и этнокультурные основания (на материале русского и адыгейского языков).* – Краснодар, 2006. – 249 с.

5 Мальцева Д.Г. *Национально-культурный аспект немецкой фразеологии: Дис. ... д-ра филол. наук.* – М., 1990. – 520 с.

6 Кодухов В.И. *Логические и культурно-исторические компоненты значения слова // Теоретические проблемы семантики и ее отражения в одноязычных словарях.* – Кишинев: АН МССР, 1982. – с. 6-12.

7 Сумин С.А. *Национальное и универсальное в образности фразеологических единиц: Дис. канд. филол. наук.* – М., 1999. – 148 с. Влахов С.И., Форин С.П. *Непереводимое в переводе.* – 2-е изд. – М.: Высшая школа, 1986. – 416 с.

8 Мальцева Д.Г. *Фразеологические единицы современного немецкого языка // Лексика и лексикография: Сборник научных трудов.* – М.: РАН, 1998. – вып. 9. - с. 126-131.

9 Верецагин Е.М., Костомаров В.Г. *Семантизация культурного компонента языковых единиц в учебных лингвострановедческих словарях // Проблемы учебной лексикографии и обучения лексике.* – М.: Русский язык, 1978, с. 98-106.

ӘДЕБИЕТТАНУ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

ӘОЖ 821.512.122.0.

Т.Рахымжанов – ф.э.д., профессор Абай ат. ҚазҰПУ

С.ШАЙМЕРДЕНОВТИҢ «АШУ» ПОВЕСІНДЕГІ АДАМГЕРШІЛІК ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Түйіндеме: Мақалада ақылды әрі шаруақор Марғау ит пен шопан Лезбайдың ара қатынасындағы проблемаларды қамтитын мәселелер қарастырылған. Иттің айрықша жаратылған түйсігін, адамиспетті ақылы мен үлкен жауапкершілігін айқын сипаттайтын үзінділер келтірілген. Марғаудың көзқарасы арқылы Ұмсындық және Қарғабек сияқты кейіпкерлердің адамгершілікке жат қасиет-қылықтары нанымды суреттелген. Сюжеттің дамуына қарай адамдардың қараулығынан, ұятсыздығы мен тұрпайылығынан түңілген Марғау өз иесі Лезбайдың айналасындағылардан көңілі қалады. Өзіне көптен бері таныс адамдар тарапынан жаны да, тәні де жараланған Марғау көптің көзінен ғайып болады.

Кілт сөздер: Марғау ит, ісіне берілгендік, қарым-қатынас, арақ ішу, опасыздық, экология мәселелері, адамгершілік

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы, затрагивающие проблем взаимоотношения между умной хозяйственной собакой Маргау и чабаном Лезбай. Приводятся цитаты, которые ярко характеризуют высокоразвитый инстинкт, человекоподобный ум и большую ответственность собаки. Через восприятие Маргау убедительно показаны негативные черты таких персонажей, как Умсындик и Каргабек. С развитием сюжета повести, из-за алчности, безнравственности и хамства людей, Маргау разочаровывается в близком окружении хозяина Лезбая и ситуации, в которой оказалась сама. Получив душевную и телесную травму со стороны хорошо знакомых людей, Маргау исчезает с поля зрения.

Ключевые слова: собака Маргау, преданность делу, взаимоотношение, распитие водки, предательство, вопросы экологии, нравственность

Abstract: The article covers issues affecting the problems of the relationship between smart dog economic Margau and shepherd Lezbai. Quotes that vividly describe a highly developed instinct, a humanoid mind and greater responsibility of the dog. Through the perception of Margau convincingly shows the negative traits such personalities as Umsindik and Kargabek. With the development of the plot of the story, because of greed, immorality, and rudeness of people Margau disappointed in the close environment of the host Lezbai and the situation in which proved it self. Having received the spiritual and physical trauma from well-known people, Margau disappears from sight.

Keywords: dog Margau, commitment, relationship, drinking vodka, betrayal, ecology, ethics

Мемлекеттік сыйлықтың иегері, халық жазушысы Сафуан Шаймерденовтің қаламынан туған хикаяттардың тақырыбы сан алуан. Оның өзгелерден ерекшелігі өз шығармасына арқау еткен тақырыпты үлкен ыждаһаттылықпен таңдап-талғап барып қалам тербейтін талғампаз қаламгерлігінде болса керек. Ол мейлі сонау отызыншы жылдардағы қазақ ауылын колхоздастыру мәселесін сөз ете ме, мейлі Қарағанды көмір кенішінің алғаш рет ашылып, оған қыр қазақтарының топ-тобымен келіп, сол кезде қазақ жұмысшы табының қалыптасуына әсерін айта ма, мейлі еңбектің қой торысы – шопан өмірін немесе шын өнердің қуанышы мен азабын, я болмаса алғашқы махаббаттың өшпес, ұмытылмас сәттерін баяндай ма, өзі таңдаған тақырыптардың қыр-сырларын жете меңгеріп барып, ой толғайтыны белгілі.

Ие, С.Шаймерденов – о бастан ізденімпаз қаламгер. Ол талайлар жүріп, әбден таптаурын болған ескі соқпақпен жүре бермей, тыңнан, соныдан із салуды ұнатады. Соның бір нышанын жазушының “Ашу” деп аталатын повесінен көреміз. Автордың бұл хикаясының жаңалығы неде? “Ашу” туындысының бірінші жаңалығы: мұндағы орталық қаһарман адам емес – ит, екіншіден, иесіз, елсіз тау арасын жалғыз жайлайтын Лезбай қойшының өмірі, оның өз әріптестерімен, басқа адамдармен қарым-қатынасы ит көзқарасымен бажайланып, ит ойымен топшыланады, сөйтіп оқырманға тың ой түйеге көмектеседі.

Академик С.Қирабаев “Марғау” атты мақаласында: “Адам өмірін жан-жануарлар өмірімен байланыстыра суреттеу, оларды адамдық қарым-қатынастардың сырын ашуға пайдалану дәстүрі көркем әдебиетте көптен бар және қалыптасқан дәстүр. Джек Лондонның Ақ азуынан басталып, Л.Толстойдың Холстомері, А.Куприннің Изумруды, Сәкеннің Қызыл аты, Илиястың Құлагері, Мұхтардың Көксерегі жалғастыратын бұл дәстүр Шыңғыс Айтматовтың Гүлсарысына дейін ұласады. Әрине, бұл шығармалар жан-жануарлар дүниесін бейнелеу мақсатында жазылмаған. Мұндағы ит те, ат та түптеп келгенде, адам өмірін бейнелеудің өзіндік жолдары, формасы есебінде алынады. Солармен қарым-қатынас негізінде Адам өмірінің терең сыры мен шыны суреттеледі” /1/, – деп пайымдайды.

Марғау – жаратылысынан момын, алдындағы бір отар қойының жай-күйі болмаса, қаймана жұрттың күнделікті тыныс-тіршілігінде, бақал есеп, бақай қимылында онша ісі жоқ Лезбай қойшының иті. Олай дейтініміз, отардың жайын иесінен бір мысқал кем ойламайтын шаруақор ит қыстың ақ түтек боранында, қара күздің лайсаң жаңбырында немесе қотанға ит-құс шапқан қиын-қыстау кезде де өз қожасының қасынан табылып, ортаның малын сақтап қалған.

Жазушы ит – Марғаудың тұла бойына адам баласына тән қасиеттерді дарытып, бірден оқиға желісіне араластырмайды. Керісінше, лирикалық шегіністер арқылы тегі король доғінен шыққан ақтұмсық, қара иттің көзін жаңа ғана ашқан күшік кезінен бастап, оның есейген, ержеткен, сөйтіп өз шаруасына мығым есті, шаруақор ит болғанына дейінгі аралықты ыждаһатты түрде сипаттайды. Яғни, ол “Қойшының ит-құстан әбден зәбір көріп жүріп, қаладағы баласы Қанат арқылы алдырған, содан бері отарына тыныштық орнатқан серігі” (С.Қирабаев). Түзде мал баққан, түнде қой күзеткен. Бұл орайда Р.Бердібаев: “Шығарманың негізгі идеясы – адамшылыққа үндеу, арамдық, қараушылықты әшкерелеу. Жазушы осы мақсатын өзгеше тәсіл – Марғау атты иттің ”ойлары” мен “бастан кешкендері” арқылы ұтымды жеткізе алған /2/, - дейді.

Осы ретте Сафуан Шаймерденов ит табиғатын, ит болмысын, тіпті, иттің психо-физиологиясын өте жақсы білетінін аңғартады. Мейлі, көзін жаңа ашқан күшік, мейлі төрт-бес рет қар көріп, есейе бастаған ит болсын, оларға тән ең басты қасиет – сезімталдық, дәлірек айтқанда, иіс сезу, есту, көру қабілетінің күшті дамығандығы десек, бұл сезік-сезімдер Марғауда жетіп артылады. Ол – қалада тұратын кинолог Иван Ивановичтің “шоқтығының биіктігі тоқсан жеті сантиметр” Жойқын деген қаншығынан туған алғыр күшік. Қанша дегенмен, иттің аты ит. Мұның да иіс сезу қабілетінде ешқандай мін жоқ. Мына бір мысалға назар аударайық: “Ақтұмсық көзін жол үстіндеашты. Алдымен әдемі бір иісті сезді. Ене иісінен, емшек иісінен бөлек жат иіс. Бірақ сондай жақсы, жылы иіс. Адам иісі. Адам болғанда да, Қанаттың иісі. Ақтұмсық тышырлап, тұмсығымен Қанаттың кеудесінің әр жерін түрте бастады. Мұның да тұмсығы балғадай. Қанат алыста қалған Жойқынды еріксіз еске түсірді “ (II, 217 б. - *Шаймерденов С. Екі томдық таңдамалы шығармалар. А., Жазушы, 1978. – *Мақалада бұдан әрі келтірілетін мысалдар осы басылымнан алынып, кітаптың томы және беттердің реттік саны жақша ішінде беріледі* – Т.Р.).

Марғау есейіп, жонданып-жоталанып, бойындағы күш-қуаты молая келе, малдың, адамның, қардың, өсімдіктің жанға жағымды табиғи иісінен басқа, адам баласының (оның ішінде иттер де бар) денсаулығына, айналаны қоршаған ортаға, кір-қоқыстан таза табиғатқа да зиянды жат иістерді сезе бастайды. Өйткені: “Ит – “сүтқоректі” жыртқыштар семьясына жататын асыранды үй хайуаны. Адамның тұңғыш үйреткені де сол. Иттің 2 миллионға жуық иісті ажырата алатын қасиеті бар” (Қызықты зоология. 4 т.470 б.). Әсіресе, ақтұмсық дәу қара иттің бар жан-тәніменжек көретіні – арақ пен бензин иісі. Оның да себебі бар. Мәселен, бензин иісі улы-шулы шаһардан, адамдардан жырақта жатқандықтан, табиғи қалыбы бұзылмаған тау арасының таза ауасын ластайды. Ал күлімсі иісті арақ ішкен адамдар алғашқыда көңілденіп, бірін-бірі жаңа көргендей мәре-сәре боп ән салады да, отырыстың соңына қарай арақтың уыты бойына таралып, ақыл-есінен, ерік күшінен айрылған соң, айқай-шу, дау-дамай молайып, ақыры бет жыртысып, төбелесіптарқасады.

“...Кенет Марғау тұмсығын көтерді. Өлгі бір таныс иістерге араласып, басқа бір жат иіс келетіндей.

Ит тұмсығын жел жаққа бұрып, ұлып басылды. “Сақтаныңдар, бір сұмдық жаман иіс жақындап келеді” дегені. Денесі түршікті. Бүкіл орамды бензин иісі алып барады. – Марғаудың жек көретін иісі” (II, 193 б.).

Немесе, “Кенет бұрқ етіп тағы бір жат иіс шықты, Марғаудың тағы бір ұнатпайтын иісі – арақ иісі. Шыны сылдырлады. Дауыстар зорая бастады. Солардан бөлініп Ұмсындықтың даусы сыңғырлап айқын шығады (II, 196 б.).

Тағы бір айта кететін жәйт, “Ашу” повесінде қара күздің жауын-шашынды, лайсаң суық күндерінің бірінде айыр қалпақ арам қойшы мен момын Лезбай далада бірігіп арақ ішіп, малдары араласып кеткенде, иісшіл, есті Марғау мазасызданып, абалай үріп: “Айыр қалпақтың сөзіне сенбе. Біздің отардың қойларын мен, міне, иісінен танып тұрмын, көзінен танып тұрмын” дегендей болады. Өткен, итте тіл жоқ. Егер кенеттен оған тіл біте қалса, Марғау осылай деген болар еді.

Қазақ әдебиетінде ит туралы, иттің білгірі саналатын кинолог ғалымдар қыр-сырын әлі ашып болмаған төрт аяқты хайуанның тірлігі мен психологиясы хақындакөркем туындылар некен-саяқ. Соның бірі – белгілі жазушы М.Мағауиннің “Тазының өлімі” повесі. Бұл шығармада да қайтыс болған иесі – Қазының ар-намысына ара түскен күші алапат, жүйрік тазы – Лашын есепқор, пайдакүнем, жылымқұрт дүкенші – Есенжолды қабады.

“Қанша ұйықтағанын білмейді, ыңырсыған үннен оянды. Шам сөндірілмеді. Дастарқан жинаусыз. Табақ түбінде бір шөкім ет көрінеді, шөлмек босап қапты. Лашын қайтадан қалғи бергенде, ыңырсыған

дауыс тағы естілді. Кәмиланың даусы. Өзін біреу буындырып жатқан сияқты. Ұйқысы шайдай ашылған тазы столдан қарғып өтіп, төргі үйге жетіп барды. Ауызғы бөлмеден түскен жарық сәулесімен бірден көрді: төсек үстінде Кәмиланы Есенжол тұншықтырып жатыр екен. Умаждап астына басып алыпты. Көмекке ұмтылған тазы бірінші қарғығанда, олардың үстіндегі көрпені жұлып түсті. Келесі сәтте ұзын, өткір азулар қорғансыз май құйрыққа бойлай кірген еді” /3/.

С.Шаймерденовтің “Ашу” хикаясында да өз иесіне бар ынт-шынтымен есепсіз берілген Марғау жеңіл жүрісті Ұмсындықты қорғау үшін ферма меңгерушісі Қарғабекке ауыз салады. Үстірт қарағанда, ұқсас оқиғалар сияқты. Бірақ бұл сырттай ұқсастық қана. Шынтуайтап келгенде, “Тазының өліміндегі” Лашын мен “Ашу” повесіндегі Марғаудың біраз айырмашылығы бар. Егер М.Мағауиннің Лашыны қыстыгүні қоян, түлкі алып, жайшылықта “ауыл үйдің иттерімен алыс-жұлыс” үстінде шындалса, дүрегей шағынан бастап таңертең қоймен бірге өріп, кешқұрым қотандағы малмен бірге жусаған Марғаудың тағдыр-талайы мүлдем басқаша. Олай дейтініміз, біріншіден, Марғаудың иесі – шопан Лезбай. Ес біліп, етек жинағаннан бастап, мал бағумен ғұмыры өтіп келе жатқан еңбек адамы. Аң қағып, ит жүгірткен саятшылықтан, сал-серіліктен мүлде алыс кісі. Екіншіден, Марғаудың арғы шыққан тегі желаяқ, жүйрік тазы тұқымынан емес. Бұл орайда, Ж.Бабалықұлы мен А.Тұрдыбаев: “Тазылар – ит тұқымдары ішіндегі тек аңшылыққа ғана бейім ерекше тұқым. Ол қораға, малға, адамға үрмейді. Суыққа шыдамсыз. Қысты күндері үйде ұстайды. Түгі тықыр, ірі тұқымдарының денесі сұңғақ, іші беліне жабысқан жіп-жіңішке, сирағы ұзын, екі шынтағы сыртына қарай шығынқы, бота тірсек, салақ төс, кеудесі кең омыраулы қуса құтқармайтын, қашса жеткізбейтін жүйрік” /4/ – деп жазады.

Ал Марғау сыртқы тұлға-тұрпаты қазақтың барақы иттері: маңтөбеттері мен таутөбеттеріне келетін мол күш-қайрат, қара күш иесі – король доғінен. Ондай тектен шыққан ит аң аулаудан гөрі, күнделікті шаруашылыққа ыңғайлы болады.

Қалай дегенмен де, есті ит Марғау – табиғаттың бел баласы. Сондықтан, ол ыстық пен суықты, аштық пен тоқтықты ит баласына тән ішкі бір (инстинкт) сезік-сезіммен білгені сияқты, ақ пен қараның, жақсылық пен жамандықтың арасын, тіпті, өз басына төнген қауіп – қатерді де тез аңғарып, тез ұғынады. Күшік кезінен бастап, мал мен адамдардың арасында болып, шопан Лезбайдың өзгермелі көңіл күйін қасқабағынан түсінетін, сондай-ақ, адам баласына тән көлгірлік, екіжүзділік, азғындық, опасыздықты да өткір сезінетін Марғау – ақылды да айлалы. Күнделікті өмір мен пенделердің тыныс-тіршілігінен жинақтаған іс-тәжірибесі, алғырлығы, ақылы мен айлалы дала жыртқышы – қасқырлармен бетпе-бет кеп, айқасқан сәтте жүзеге асады. “...Көңіліне әлденені секем алған Марғау алыстан тұрып, мойнының қайта соза беріп еді, қаншық шыққан беттен құйғытып келе жатқан үш ноқатқа көзі түсті. Аялдар шақ қалған жоқ. Жалт берді. Аярлық жасап, жер бауырлап жатқан қаншық кілт өзгерді де, тұра ұмтылды. Дегенмен, ұзын сирақ Марғау адымы алымды екен, барған сайын ұзай берді. Ұзаса да маза жоқ: қайда бармақ? Изге түскен бір топ қасқыр қайда барсаң да қалмайтыны айдан анық, артына көз салып еді, басқаларынан оқ бойы алда келе жатқан қаншық пен өзарасы жақындап қалған секілді. Қуғанның жетпей қоймайтынын сезген Марғау бір шешімге белін бекем бұған секілді. Енді шоқалақтап баяулата шапты. Әлгіндей болмады, қаншық салып жетіп, ауызды сала берем деген кезде Марғау төрт табандап бұға қалды. Қаншық өзекпінімен Марғаудан асып барып үш домалады. Ит ұмтылып қасқыр алқымынан алды да, бірер толғап ілгері тартты” (II, 239-240 б.).

Әр нәрсенің қадыр-қасиетін жақсы білетін қазақ халқы итті жеті қазынаның біріне санайды. Хикаят-тағы Лезбай үшін Марғау – таптырмайтын адал дос, жан серік, алдындағы бір отар қойын көзінің қарашығындай қорғайтын үлкен қолқанат. Итінің адамға бергісіз осы мінез-қылықтарын жақсы білетін Лезбайдың бірде: “– Затың ит болғанымен кейбір екі аяқты ақымақтардан әлдеқайда артықсың-ау”, – деуінде үлкен мән бар. Иесінің осындай жылы пікір, ыстық ықыласына орай, Марғау да өзі жүрген ортаның адамдарына айрықша берілген. Ол қотандағы қойларды ісінен, түсінен таныса, елсіз тау арасын жайлаған шағын отбасының мүшелерін жүрісінен, даусынан, тіпті, атқаотырысынан да айна-қатесіз біледі. Оларды ит баласына тән сезімталдықпен, ішкі бір сезік-сезіммен өзіне жақын санап, күнделікті тіршілікте кездесетін пәле-жаладан, кездейсоқтықтан қорғап жүреді. Марғау Лезбайдың әйелі Айған қатты науқастанып, әл үстінде жатқанда, бір жаманшылықтың болатынын алдын-ала сезіп, аза тұтқандай аспанға қарап ұлумен болады. Сөйтіп, үй иесінің әйелі – Айғанға деген жақындық, қимастық сезімін ұлу арқылы білдіреді.

Ал күзге қарай шопанның отары таудан төмен түсіп, шағын көш Айған жерленген төбенің тұсынан өтіп бара жатқанда, Марғау тағы да мазасызданады. Төбенің басына шығып алып, шабалана үрумен болады. Есті ит “Аф, ап!” деп әуілдеп үруі арқылы: “Ей, Лезбай, мына төбенің басында Айған жатыр. Талай жылдар бірге отасып, өмірдің ащы-тұщы дәмін бірге татып, сүйіскен, сүйеніскен адал жарың емес

пе еді?! Енді сен қалайша соның тұсынан үн-түнсіз өтіп барасың? Тым болмаса, Айғанның рухына мінажат етпеймісің?” дегендей болады. Тілсіз ит, сөйтіп, иесіне, таныс адамдарына деген өтінішін, ұмытқан нәрсесін есіне түсіруін де осылайша үріп білдіреді.

Ол, ол ма, қожайынына бар жан-тәнімен берілген адал ит-Марғау үшін жол-жөнекей, көш жолында қалып кеткен Лезбай қойшының ескі тоны да аса қымбат. Күн иісі сіңген, тер иісі сіңген, қой шуашының иісі де бар ескі тоннан ол шопанның өзі болмағанымен, көзін көргендей болады. Ал Ұмсындық болса, тер сіңген, кір сіңген бұл тонды: “Ырыстың бәрі осында тұрса да, қойшы” – деп далаға лақтырып тастап кеткен. Бірақ бақташының екінші әйелінің бұл қылығын түсінбеген Марғау: “Абалап үріп, алыстап кеткендердің соңынан салды. Ұмсындыққа жетіп, арбаны айнала үрді. - “Тон қалды! Тон!”. Ұмсындық бірақ селт еткен жоқ. Одан кейін Лезбайды қуып жетіп, отарды айнала шапты. – Тоның қалды! Тоның !” (II, 236 б.) – деп, әрі-бері шапқылап, абалап үрумен болады.

Алайда аналар селт етпеген. Ішкі жүні қырылып жұқарған, кір-кір ескі тон ешкімге керек емес. Бірақ Марғау иесі менсінбей, ай далаға тастап кеткен қара тонды қыс бойы күзеткен. Лезбайға қалтқысыз берілген иттің бұл қылығы адамның жан-жүрегін елжіретеді.

Орыс зерттеушісі Л.Толстойдың “Холстомер” әңгімесі хақында: “Очень своеобразен рассказ “Холстомер” – грустная история жизни и смерти лошади. В рассказе “Холстомер” через восприятие лошади показаны отрицательные, противные природе и нравственности характерные черты богатых и праздных людей – их тщеславие, жестокость, своекорыстие, чувство собственности” /5/ – деп жазады.

С.Шаймерденовтің “Ашу” хикаятында да қысы-жазы мал соңында жүріп, тау жайлаған малшы өмірі, Лезбай қойшы отбасындағы адамдардың іс-әрекеті, көзқарасы, өзара қарым-қатынасы, адамгершілігі де ит көзімен бағаланып, ит ойымен сарапқа түседі. Әрине, таза, адал әрі бала сияқты аңқау иттің жан дүниесімен салыстырғанда, өтірік, опасыздық, көлгірлік, көзбояушылығы да жетерлік адамдарәлемі әлдеқайда күрделі. Мұндай бейкемелдік, олқылық, кемшіліктен де шопанның ауылы кенде емес.

Қыздай қосылған алғашқы әйелі Айған қайтыс болған соң, Лезбай көңілді кезінде “үлкен қара көзін төңкеріп” тастайтын, қылықты әйел Ұмсындыққа үйленген. Ол Лезбайдан әлдеқайда жас. Сондықтан Ұмсындық тек мал бағуды кәсіп еткен жалғыз үйлі қойшының қоңырқай тірлігін қоңылтақсып, оны місе тұтпайды. Жас көңілін тояттататын қызықты, арман-тілекті сырттан іздейді.

Сөйтіп Ұмсындық пен оған қосылған Лезбайдың арасындағы жас алшақтығы, қойшының қоңыртөбел тірлігі мен жас көңілдің аңсар-арманы арасындағы сәйкессіздік семьялық драманы күшейтіп, отбасы мүшелерінің қарым-қатынасын шиеленістіріп жібереді.

Іздегенге сұраған. Жас келіншектің қалауымен қойшы үйіне арақты жек көрмейтін, “көңілді, ырду-дырдулы” өмірді ұнататын ферма меңгерушісі Қарғабек келуін жиілеткен. Лезбай үйінде қой сойылып, ән айтылып, айқай-шу көбейген. Әсіресе, Марғаудың суқаны сүймейтін, жек көретін жат иіс – арақ иісі жиі шығатын болған.

Жалпы Марғау – жаратылысынан азат ит. Ол табиғаттың тәуелсізхайуаны болғандықтан еркіндікті, кеңдікті, тазалық пен адалдықты ұнатады. Ал жеке басы, әсіресе, қожайыны Лезбайға өте адал әрі оған қалтқысыз берілген. Сол себепті ол өзі ортасында жүрген жұмыр басты, екі аяқты пенделердің де адал болғанын қалайды. Бірақ Ұмсындық пен Қарғабек ит ойлаған межеден шықпаған. Қу құлқын мен нәпсінің ауанына беріліп, иесі Лезбайдың көзіне шөп салған. Соған ашу-ызасы келген Марғау Қарғабекті талап тастайды. Алайда араққұмар, дөрекі ферма меңгерушісінің сілтеген келдегінен өзі де мертліккен. Тән азабымен қоса, жан азабын да тартты.

Бірақ өзі малын бағып, ар-намысын қорғаған екі аяқты пенделер Марғаудың ойынан шықпады. Төс қағыстырып, қайтадан татуласты. Арақ ішіп, барқырап ән айтып, тіпті, мазасыз, қабаған ақтұмсық, қара итті мылтықпен атып, біржолата көзін құртутуралы кеңеседі. Сондықтан ақылды ит Марғау осындай бәтуасыз, берекесіз, шала бурыл мас адамдардың арасында өзін артық сезінді. Ендігі жерде жамбасы сынып, мертліккен шалажансар ит адамдардың ортасында өзіне орын жоқ екенін білді.

Әрине, жақсы ит өлімтігін көрсетпейді. Соны жөн көрген Марғау біржолата көзден ғайып болды.

Сыншы Ә.Бөпежанова Д.Исабековтің “Тіршілік” және “Сүйекші” повестеріндегі трагизмнің табиғаты туралы айтқанда: “Адамдар тағдырындағы трагизм – арман-мұрат пен кешкен ғұмыр арасындағы, адамның өз еркінен тыс шығып жатар сәйкессіздік, адам баласының “жатыр түнек пен көр түнек арасында” (А.Сүлейменов) шырқырап жүріп бастан өткеретін азабы – әдебиеттің ұлы сюжеті дегенге қол қояр болсақ, бұл сюжетті шығармашылығының көк өзек идеясына айналдыру – жазушының жазушысының ғана қолынан келер шаруасы” /6/ – деп жазады.

Мәселеге осы тұрғыдан келгенде, “Ашу” повесінің кейіпкері Лезбайдың да қағанағы қарқ, сағанағы сарқ емес. С.Шаймерденов оның ішкі жан дүниесіне тереңдеп еңбегімен, Лезбайдың тағдыр – талайын қоғамдық өмір мен жеке тұрмыста қатар алып сипаттайды.

Ол – жаратылысынан қарапайым әрі момын. Органың бір отар қойын баққанға міндетсіп, шаруашылық басшыларынан сый-сияпат, орден дәметіп, атақ-даңқ қуған адам емес. Баққан қойына, орташа, қоңырқай тірлігіне риза. Бірақ Лезбайдың да сырты бүтін болғанымен, іші түтін. Олай дейтініміз, момын қойшының тағдыр-талайы “кемелденген” социализмнің қағаз жүзінде қол жеткізген табыстарына тоқмейілісіп, тоқыраған кезеңіне тап келген. Ал шындығы аз, дабыра-даңғаза ұраны көп қоғамда әділдік пен адамгершіліктің болмайтыны бесенеден белгілі. Барға қанағатшыл, тәубешіл Лезбай ферма меңгерушісінің орден алу, мақтау мен марапат туралы көпірме сөзіне онша еліге қоймайды. “Жүз бас қойдан жүз елу, тіпті, жүз сексен бас қозы алу керек” – деген Қарғабектің сөзінен қоймайды. Малдың жазғы өрісін, қыста жайлайтын қыстауын, жалпы қойдың жай-күйін жақсы білетін шопан дақпырты, алып-қашпа лақабы көп, өтірікті шындай, ақсақты дындай етіп жеткізетін бөспелікті тіптен жақтырмайды. Сондықтан не асырмай, не жасырмай, шындықтышындық күйінде қабылдайтын малшы – кейіпкер лепірме Қарғабекке деген жауабы да дайын:

“– Қалай ала алам? Жаздың ыстық-суығы бар, қыстың қалың жауған қары, көк тайғағы бар. Мал іш тастамай тұрмайды. Өлім-жітімі, ит-құсы тағы болады. Қалай алам сонда?

- Жұрт қалай алады?

- Оны менен сұрамай-ақ қой, Қарғабек. Жұрттың қалай алатынын сен де білесің, мен де білемін. Өйтіп көрсеткішке ие болмай-ақ қойдым” (II, 197 б.).

Хикаяда малшының көрсеткіші туралы эпсана мұнымен аяқталмайды. Қарғабек бастықтың көлеңкесі сияқты қасынан бір елі қалмайтын Баспай мен Таспайқостанайлық бір белсенді қыздың мал басын алпыс миллионға жеткізу туралы ұранын еске алады. Сөзге, уәдеге бай, ұраншыл, айғайшыл Қарғабек:

“– Қызда айып жоқ. Еш есепке сүйенбесе де, ұран тастады. “Алпыс миллион !” – деп айғайлап жүріп, үкімет талап еткен елу миллионға шығарсақ, бірдеңеміз кете ме?

Лезбай шокша сақалын қайырып апарып, ерніне жымқырды. Ашуланған секілді.

- Түсінбеймін. Бұрын арық айтып, семіз шыққанға не жетсін деуші еді. Сендердікі басқаша. Семіз айтасындар да, арық шығарасындар”.

Өмір құбылыстарына, қоғамдық іске, қой шаруашылығының қыр-сырына шындық тұрғысынан қарау, сөйтіп, алды-артын бажайлап отыру – Лезбай қойшының қанына сіңген әдеті.

Оның арық айтып, семіз шығуды бар жан-тәнімен қорғайтыны кеңес үкіметінің “тоқырау” кезеңінің тоғышар өкілі – Қарғабек пікіріне қарсы болатыны да сондықтан.

Әрине, кез-келген адамның тұрмыс-тіршілігі өмір сүрген уақытқа, қоғамдық-әлеуметтік жай-жағдайларға тікелей байланысты. Бірақ сол қоғамдық орта қалыптастырған тәртіпке, жүйеге, жағдайларға онша илікпейтін адамдар да болады. Мәселеге осы тұрғыдан келгенде, Лезбай күрескер қаһарман емес. Бірақ оның шопандарды басқару – отарларды аралап, ет жеп, арақ ішу деп ойлайтын ферма меңгерушісі Қарғабекке, кішігірім бастықтың өзін-өзі, малшыны, қоғамды да алдайтын жалған ақпар беруге үйірлігіне, яғни, көзбояушылығына кереғар, қайшы келуі үңгір түбіндегі шырақ-сәуледей әсер етеді. Айналасына үміт, шапағат нұрын шашады.

Сондай-ақ, Лезбайдың көп реттерде жеке тұрмыста ұстанған ұстанымы, қойшы өміріне деген көзқарасы, тіпті, иті Марғау туралы ойлары екінші әйелі Ұмсындықпен шәлкем-шалыс келіп жатады. Біріншіден, Лезбай мен Ұмсындықтың арасында біраз жас айырмашылығы бар, екіншіден, екеуінің өмір құбылыстарына деген көзқарасы да әрқалай. Бақташы алғашқы әйелі Айғанмен талай жылдар бірге түтін түтетіп, бала өсіріп, саналы ғұмырын, бойындағы бар күш-қуатын мал үшін сарп етсе, алғашқы күйеуінен ажырасқан Ұмсындық – көркем өнерпаздар үйірмесінің құрамында ауыл-ауылды аралап, ән салып, артынан “сөз ерген” жеңіл мінезді әйел. Бірақ ауру қалғанмен, әдет қалмаған. Ол қойшыға тұрмысқа шыққаннан кейін де, бұрынғы көңілдесі Қарғабектен қол үзбеген. Ырду-дырдуы көп, мағынасыз тірлігін жалғастыра берген. Ұмсындықтың бұл қылығы қойшының адал көмекшісі, сенімді серігі Марғау иттің ашу-ызасын келтірді. Мерттігіне себепкер болды.

Алғаш рет қосылу туралы сөз болғанда Ұмсындықтың: “– Сол екен ғой араға Қарғабекті жеңетайлыққа салып жүргенің” – деген сөзінен көңіліне дық алып, қатты тіксінген қойшы күдігін Марғаудың мерттігуі күшейте түскен. Асылы, Лезбай момын адам. Бірақ оның момындығы ынжықтыққа немесе бойкүйездікке жатпайды. Ол – өзінің адамдық ар-намысын қорғауға келгенде қаһарланып, қайратына міне алатын қайсар да табанды тұлға. Ақыры ол Ұмсындықтың адамдық арын, еркектік намысын аяқ асты етіп, көзіне шөп салғанын кешіре алмаған. Әйелді көңілдесі Қарғабекпен қосып үйден қуып шығуға мәжбүр болды.

С.Шаймерденовтің сипаттауындағы Ұмсындық: “...Әсіресе көзі керемет. Иек бітімі дөңгеленіп келген атжақты өңіне кейде тереңде жатқан алыс бір күлкінің ізін білдіріп, үлкен қара көзін төңкеріп тастайтыны

бар” ажарлы да қылықты әйел. Мінезі жаман емес. Оның үстіне, малшының өлген әйелі Айғанға әріден қосылатын туыстығы бар. Ол Лезбайдыңкәмелетті жасқа толмаған жас балаларына таяныш болған. Туған анасындай емешегі үзіліп тұрмағанымен, оларды мезгілінде тамақтандырып, үсті-басын таза ұстайды. Үй шаруасына ұсынақты.

Дегенмен, Ұмындық жеке өмірде жолы болмаған әйел. Қыздай қосылғанқосағымен көп отаса алмаған. Жалғыздықтан алағызған көңілін алдандырып, жеке тұрмысын ажарландыратын баласы да жоқ. Қыдырымпаз, араққұмар Қарғабекпен арадағы байланысының болашағы жоқ. Ол малшы Лезбайға сүйіп қосылмаған. Қойшының қалада тұратын ең үлкен баласы Қанаттың сөзімен айтқанда: “Ол Лезбайға малы мен дүниесі үшін” тұрмысқа шыққан. Бірақ одан да опа таппаған. Ақыры айрылысып тынды.

“Ашу” повесіндегі Ұмындыққа ұқсас кейіпкердің бірі – Қарғабек. Ол ферма меңгерушісі. Десе де, қоғамдық іске орашалақ. Бірақ Абайша айтқанда “Аузы орақ орған” сөзуар, көп мылжынның бірі. Қарауындағы малшы қауымына жасаған басшылығы, жақсылығы да жаз айларында, күннің ашық, жарығында отар-отарды аралап, ет жеп, арақ ішуден әріге кетпейді.

Бірақ сөзге, уәдеге бай, нақты іске шорқақ – Қарғабек тоқырау кезеңінің адамы. Ол көбіне асығыс ойлап, асыра сілтеуге үйір. Ферманың ортақ қазынаға қосатын ет пен жүн туралы, айлық, тоқсандық, жылдық жоспары бойынша өзіндік пәлсафасы, көзқарасы да бар. Оның ойынша, заманның ағымы мен ұранына орай, жеке шопанның немесе жекелеген шаруашылықтың мемлекет алдындағы міндетмесі іс жүзінде емес, әсіресе, қағаз жүзінде жазылып тұруы керек. Өйткені, тоқырау кезеңінің талабы солай. Сондықтан жалаң сөзге үйір Қарғабек – өзін, қала берді өзгені де алдап жүрген нағыз көзбояушы. Ақыры өтірігі, көпті алдаған көзбояушылығы ферма меңгерушісінің түбіне жетіп, орнынан алынуға әсер еткен.

Сондай-ақ, Қарғабек орталықтан жырақ ауылда ел басқарып жүргенімен, ой-өрісі тар кісі. Оның ой-санасының кеңістігі мен көкжиегі мал өрісінен әріге аспай жатады. Және де, қарауындағы жұртты өз айтқанына еліктіріп әкететіндей сөздік қоры да мол емес. Мәселен, Қарғабек Лезбай қойшының отарына бірінші келгенде, екінші рет келгенде де:

– “Мына бала – құда бала, мына бала – жиен. Екеуі де Алматыда оқиды. Ауылға келген екен, жайлауымызды көріндер деп әдейі алып шықтым”, – деп айтыла-айтыла жауыр болған жаттанды сөзінен бір танбайды.

Қорыта айтқанда, көрнекті қаламгер С.Шаймерденовтің “Ашу” повесі ит өмірін, ит тағдырын, яғни, Марғаудың іс-әрекеті мен ішкі жан дүниесін сипаттау арқылы есті иттің еңбек адамының өмірінен алатын орнын анық ашып көрсеткен елеулі шығарма. Сондай-ақ, бұл көркем туындыда Марғау иттің алғашқы бейбіт, жарқын өмірінің күңгірт тартып, өзін қоршаған адами ортасынан түңілуі және оның тағдырындағы бұл өзгерістердің басты себебі адамдардың опасыздығы, қараулығы мен арсыздығында екендігі жазушыға тән шеберлікпен суреттелген.

1 Қирабаев С. Марғау. // Қазақ әдебиеті, 1975, №52, 26 декабрь.

2 Бердібаев Р. Сырлы суреткер. // Жалын, 1982, №7, -179 б.

3 Мағауин М. Екі томдық таңдамалы шығармалар. II том – А., Жазушы, 1990. – 137 б.

4 Бабалықұлы Ж., Тұрдыбаев А. Саят. – А., Қайнар, 1989. -122 б.

5 Кудряшев Н. О жизни и произведениях Л.Н. Толстого. // Толстой Л. Рассказы. – М.: Детская литература, 1970. – 114 с.

6 Бөпежанова Ә. Болмыспен бетпе-бет. // Егемен Қазақстан. 2002, № 243, 16 қазан. – 3 б.

ӘОЖ 821.512.122.06

С.Асылбекұлы –

Абай атындағы ҚазҰПУ-нің доценті, филология ғылымдарының докторы

О.БӨКЕЕВ ӘНГІМЕЛЕРІНІҢ ПОЭТИКАСЫ

Түйіндемe: Бұл мақалада дарынды қазақ жазушысы О.Бөкеев әңгімелерінің негізгі тақырыптарымен, өзекті идеяларымен қатар олардың поэтикалық ерекшеліктері талданады. Автор аталған жазушының прозасын жан-жақты зерттеу барысында қазіргі модернизм мен постмодернизмнің бастауында жазба әдебиетіміздегі романтикалық ағымның жарқын өкілі болып табылатын О.Бөкеев әңгімелерінің тұрғанын нақтылы мысалдар арқылы дәлелдейді.

Тірек сөздер: әңгіме, романтизм, модернизм, постмодернизм.

Аннотация: В этой статье наряду с основными темами и идеями анализируются поэтические особенности рассказов талантливого казахского писателя Оралхана Букеева. Автор, исследуя прозу данного прозаика, приходит к выводу, что в начале казахского модернизма и постмодернизма находятся рассказы О.Букеева, который является ярким представителем романтического направления национальной письменной литературы.

Ключевые слова: рассказ, романтизм, модернизм, постмодернизм.

Abstract: In this article together with the main themes and ideas it is analyzed the poetical specialties of the stories of the talented kazakh writer Oralhan Bukeyev. By studding the prose of this prosaist, the author concludes that the kazakh modernism and postmodernism begins from the stories of O. Bukeyev, who is the exact representative of the romantic direction of the national written literature.

Key words: story, romanticism, modernism, postmodernism.

Қаһарлы 1943 жылдың 28-ші қыркүйегінде қазіргі Шығыс Қазақстан облысының Катонқарағай ауданының Шыңғыстай ауылында дүние есігін ашып, 1993 жылы Үндістанда сапарда жүрген кезінде қайтыс болып, Алматыда жерленген Оралхан Бөкеев бұл жарық дүниеде бар болғаны елуге жетер жетпес жыл ғұмыр кешсе де, артына мол әдеби мұра қалдырды. 1969 жылы Қазақ мемлекеттік университетінің журналистика факультетін сырттай оқып бітірген ол 1965-1968 жылдары Шығыс Қазақстан облысының Большенарым аудандық «Еңбек туы» газетінде корректор, аудармашы, редактордың орынбасары, Шығыс Қазақстан облыстық «Коммунизм туы» газетінде әдеби қызметкер, 1968-1974 жылдары республикалық «Лениншіл жас» газетінде, 1974-1983 жылдары «Жұлдыз» журналында бөлім меңгерушісі, 1983-1993 жылдары «Қазақ әдебиеті» газетінде бас редактордың орынбасары, бас редактор болып қызмет етті. Артында «Қамшыгер» (1970), «Үркер» (1971), «Қайдасың, қасқа құлыным» (1973), «Мұзтау» (1976), «Ән салады шағылдар» (1978), «Үркер ауып барады» (1981), «Біздің жақта қыс ұзақ» (1984), «Ұйқым келмейді» (1990) атты әңгімелер мен повестер жинақтары, «Өз отынды өшірме» романы (1983), «Құлыным менің» (1987) деп аталатын пьесалар жинағы қалды. О. Бөкеевтің шығармалары бойынша «Кісікіік» (режиссері – М. Смағұлов, 1985), «Сайтан көпір» (режиссері – Д. Манабаев, 1986) көркем фильмдері түсіріліп, «Кербұғы» әңгімесінің желісі бойынша балет-спектакль (балетмейстері – Б. Аюханов, 1986) қойылды. Оның шығармалары бірқатар шет ел тілдеріне аударылды. Бұл – осы бір шығармашылық тұлғаның өз өмірін тынымсыз еңбекпен, ұдайы ізденіспен өткізгенінің айқын, бұлтартпас дәлелі болса керек.

О. Бөкеев өзінің кіндік қаны тамған Алтай өлкесінің қайталанбас жыршыларының бірі болатын. Ол қазақ прозасына Сонау Сұлтанмахмұт пен Мағжандардан, Сағтар Ерубәев пен Баубек Бұлқышевтардан кейін көмескілене бастаған романтизмді қайта алып келді. Шығармаларында реализмнің біраз белгілері болғанына қарамастан ол өзінің кейіпкерлерінің жан дүниесін ашуда да, авторлық баяндау тәсілдерінде де, сюжеттегі тартыстарды құру машығында да, тіпті адам портреттерін сомдауы мен табиғатты суреттеуінде де негізінен романтик болып қалды. Сондықтан да ол бейнелеген Алтай тауларының қарлы шыңдары мен ол суреттеген персонаждардың ішкі рухынан бастап сыртқы кейіптеріне дейін – бәрі-бәрінен асқақтық пен пандықтың, өрліктің лебі есіп тұрады. Сондықтан да оның кейбір шығармаларындағы тартыстар мен коллизиялар тосындығымен, кейде кісінің ақылына сыя бермейтін кілт бұрылыстарымен есте қалады. Оралханның ең таңдаулы әңгімелерінің қатарына жатқызуға болатын оның «Қамшыгер», «Ұйқым келмейді», «Бура», «Кербұғы», «Ардақ», «Қасқыр ұлыған түнде», «Жылымық», «Аспирант қыздың тракторшы жігіті» деп аталатын шығармаларынан жоғарыда біз атап өткен осы тектес көркемдік ерекшеліктер айқын байқалады.

«Ай астында қан жылап жетімсіреген қараша үй қалды; қара жамылған жесір әйелдің мұңлықты басы қалды.

Ай астында марғауланып ер мен елдің осыншама еркелігін, осыншама қасіретін мамырстан кеудесіне сыйғызып, қазақтың күреңселі даласы жатты.

Түйетастың аңғарынан аңырап жел соғып тұр. Атты кісіні аударып түсіретін қызыл еспе, ерніңді сортаңдатып сорып, кебірсітіп тастайтын қызыл еспе. Екі жағы найзадай шаншылған, тіп-тік жалтыр көк тасты күздің ортасы ашамайланып, шыңырау шат боп біткен-ді. Шатқалдың дәл тереңдей жеткен табанында салба-салба самырсындар бар. Самырсындар ақ көбігі аспанға атылған Шарықтыбұлақтың екі жағалауын қуалай өскен. Әлгі аңызак өкпек жел осы ұңғыны өзектей кеп, осынау шаттың бітер аузына кептеле шөгіп қалған қара тасқа бар пәрменімен соғылысатын/1,315/». Бұл – О. Бөкеевтің ең алғашқы әңгімелерінің бірі «Қамшыгерден» алынған үзінді.

Неге ай астындағы қараша үй қан жылып, жетімсіреп қалды? Өйткені дәл осы кеште әлгі ай астында қоңырайып жалғыз қалған үйдің отағасысы, асыраушысы Садақбай қамшыгер барымтадан алған ауыр жарақаттан қайтыс болған еді. Сондықтан да еді ғой жесір қалған Қамқаның мұңданып, қара жамылатыны, Түйетастың аңғарынан аңырап қызыл еспе желдің соғатыны, шатқалды екі жағынан қоршап алған жақпар тастардың кісіні еріксіз тіксіндіріп, суық қарауытатыны.

Жалпы, О. Бөкеев әңгімелерінің көпшілігінің басты кейіпкерлері («Қамшыгердегі» Садақбай, «Ардақтағы» Ардақ, «Ұйқым келмейдідегі» Жеңісхан, Бақыт, т.б.) өмірден өгейшілік көрген, томаға тұйық,

оқшау жандар болып келеді. Сондықтан да олар көбінесе өзді өзімен сырласып, мұңдасады, өзді өзімен бәсекеге түсіп айтысады. Осыдан болар жазушы Оралхан сыртқы дүниеден гөрі өз кейіпкерлерінің жан дүниесіне тереңдеп үңіледі, сюжеттік тартыстар мен коллизияларды солардың жан дүниесінде тынымсыз жүріп жататын психологиялық арпалыстардан табады. Бұл – романтикалықәдеби ағымға тән белгілер.

Романтикалық кейіпкерлер әдетте осылай көпшіліктен оқшау өмір сүруге бейім келеді, олар социумға, қоғамға жатсына қарайды, одан өз орнын таба алмай, басын тауға да, тасқа да соғып, сергелдеңге түседі. Мысалы, «Ұйқым келмейдідегі» Жеңісхан сондай жан. Әжептәуір жұртқа танылып қалған астаналық азамат болса да, оның мұңы мен қайғысы бір басына жетерлік. Үйлі-баранды, бірақ баласыз, сондықтан от басында пәлендей жылылық, береке жоқ. Ол бұл үшін бір кезде өзін құлай сүйген Бақыттың кіршіксіз, тұмса махаббатын сатып кеткен өзін кінәлайды.

Міне, ол елге келген бір сапарында адасып кетіп, түн ішінде ойда жоқта Бақыттың үйіне тап болып, онымен қайта жүздесіп отыр. Бақыттың әңгімесінен ұққаны Жеңісханның одан туған ұлы болған екен, алайда таныс жұрттан қашып, Алтайдың бір қиянындағы шағын ауылдағы мектепте мұғалім боп жүргенде босанған жалғызілікті қыз кішкентай нәрестесін сақтай алмапты, суық тиген жас сәби көп ұзамай қайтыс болған. Бұл жайды тұңғыш рет естіп отырған Жеңісханның басындағы мұң тіпті қоюлана түседі. Таңертең оянысымен ол астындағы атымен ұлының бейгіне бет алады. Басына барып құран оқып, оның жатқан жерінен шүберекке бір уыс топырақ түйіп алмақ. Жеңісханның ондағы мақсатын жазушы төмендегіше түсіндіреді: «Шұбарағашта Өскелең деген жота бар, сол жотаның үстіндегі ең кішкентай қабір – менің ұлымның мүрдесі. Бір уыс топырақ қана алып қайттым. Орамалға түюлі, сандықтың түбінде сақталған. Егер күндердің күнінде көзім жұмыла қалса, сол түйіншекті шешіп, ішіндегі топырақты қабірімнің үстіне шашып жіберіңдер. Ұлымнан бір уыс топырақ бұйырсын /1, 465/».

Жалпы романтикалық әдебиетте қатаң логикаға құрылған ақылдан гөрі буырқанған сезім басым болып келеді, сондықтан романтик жазушылар санадан гөрі өзінің ішкі түйсігіне, интуициясына көбірек сенеді, сол себепті де реалистік көркемсөз өнерінде объективтілік басым болса, романтикалық әдебиетте субъективизм алдыңғы планға шығады. О.Бөкеев әңгімелерінен осы субъективизм айқын байқалады. Мәселен, жоғарыда біз талдаған «Ұйқым келмейді» әңгімесінің басты персонажы Жеңісхан затқа, құбылысқа, белгілі бір әлеуметтік-қоғамдық ситуацияға баға бергенде көбінесе бұған басқа жұрт қалай қарайды екен деп басын ауыртып жатпайды, негізінен өзінің ішіне үңіледі, жақсылық пен жамандықты да, аярлық пен шыншылдықты да, опасыздық пен мәрттікті де, қысқасы, адамзат тіршілігінің барша мәні мен мақсатын, философиясын содан табады. Кейіпкерлердің сыртқы дүниеден осыншалықты терең оқшаулануы қазіргі қазақ прозасында алғаш рет О.Бөкеев шығармаларында айқын байқалды. 1970-1980 жылдардағы қазақ оқырмандарының Оралханның шығармаларына магнитше тартылуының бір сыры, біздіңше, осында жатыр, өйткені әдетте басқаларға ұқсамайтын даралық, өнердегі тосын бір жаңалық алғашында жұрттың назарын өзіне аудармай қоймайды.

Романтикалық әдебиетке тән тағы бір ерекшелік – онда заңдылықтан гөрі кездейсоқтықтың басым болып келетіндігі. Мұндай көркемдік сипат О.Бөкеевтің әңгімелерінен жиі ұшырасады. Мәселен, қыстың күні аулына каникулға келе жатқан студент қызды үйіне жақындап қалғанда қапияда қасқырлардың жеп кетуі («Қасқыр ұлыған түн»), тұманды күні адасып кеткен жігіттің ойда жоқта бозбала күнгі ғашығының үйіне тап болуы («Ұйқым келмейді»), немесе мылқау қыздың өзімен көл жағасында бір-ақ рет бірге болған қонақ жігіттен жүкті болып қалуы («Ардақ»), т.б. Рас, мұндай жағдайлар тіршілікте мүлде ұшыраспайды емес, алайда оларды кәдімгі қарапайым тіршіліктің таптаурын типологиясына жатқыза алмайсыз, олар типтік жағдайдан гөрі казусқа көбірек келеді. Сондықтан да біз Оралханның көптеген, - оның ішінде әсіресе алғашқы әңгімелерінде, - реалистік әдебиеттің белгілерінен гөрі романтикалық сарындар басым дейміз, өйткені «романтикалық өнерде ерекшелік, оқшаулық басым болса, реалистік өнерге типтілік тән /3,377/».

Романтикалық әдебиеттің тағы бір айтпай кетпеуге болмайтын ерекшелігі – ондағы басты кейіпкерлердің өзі өмір сүріп отырған қоғамға көңілі толмайтындығы, сондықтан да олар бұл әлеуметтік ортаны жатсынып, оған іштей қарсы болады. Олар бұл қарсылығын одан оқшаулану арқылы білдіреді. Оралхан прозасының кейіпкерлерін осы тұрғыдан сараптап көрсек, олардың персонаждардың нақ осы бір типіне көбірек сәйкес келетінін байқаймыз. Айталық, «Ұйқым келмейдідегі» Жеңісхан өзінің жеке басына ғана емес, өзі өмір сүріп жатқан қоғамға да өкпелі, өйткені оның ойынша бұл әлеуметтік конгломерат адамдардың шынайы адамгершілікке негізделген қарым-қатынастарына емес, формализмге құрылған. Сондықтан да ауылдағы мектеп директоры мен мұғалімдер бозбала Жеңісхан мен оныншы сыныпта оқитын Бақыттың бір бірлеріне деген алғаусыз сүйіспеншіліктерінен шынайы махаббатты емес, түптің түбінде қыз баланы екі қабаттылыққа алып келетін бір бұзық әрекеттерді көреді. Сол секілді «Ардақтағы» бұлықсып

бой жетіп отырған мылқау қыз сақа, жырынды жігіттің опасыздығынан зардап шексе, «Жылымықтағы» туа біткен зағиптығынан басқа тал бойында бір міні жоқ ару Жанар айналасындағы адамдардың рухани надандығынан зәбір көреді. Жанар көзі бар, дені-қарны сау адамдарға қарағанда рухани жағынан әлдеқайда терең, сұлу бола тұра, олардың өзін қорсынататынын, кембағал көретіндігін байқайды. Алайда бұлардың қай-қайсы да социалистік реализм әдебиетінің белсенді геройлары секілді әділетсіздікке, зұлымдыққа бітіспес күрес ашпайды, олар бұл тығырықтан қалай шығудың жолын да білмейді, сондықтан тек жандары жапа шегіп, алдағы уақытта қалай өмір сүрерлерін білмей сарсаңға түседі, дағдарысқа ұшырайды. Егер Советтік заман болса, социалистік сыншылар бұл персонаждарды осындай пассивтігі, әрекетсіздігі үшін сын садағына алған болар еді, бәлкім.

Бір айта кететін жағдай, ХХ ғасырдың басында тамыр жайып, қазіргі күнгі көркем әдебиетте елеулі құбылысқа айналып отырған модернистік, постмодернистік әдеби ағымдар өз бастауын осы біз тілге тиек етіп отырған романтизмнен алады. Бұл үш әдеби ағымға да ортақ белгілер жетерлік. Айталық, адамның социумды жатсынуы, одан өзіне лайықты орын таба алмай тығырыққа тірелуі, суреткердің өмір құбылыстарын талдаудан гөрі өзінің ішкі рухани әлемін қазбалап, оған микроскоппен үнілгендей өлгенше шүкшиюы, өмірді, тіршілікті белгілі бір мағынаға, логикаға сыйымды әлеуметтік қарым-қатынастардың тізбегі ретінде емес, ешқандай логикаға, санаға сыймайтын бей-берекетсіздік әлемі, хаос ретінде қабылдау секілді көзқарастар жүйесі романтизмге де, модернизмге, постмодернизмге де жат емес. Осы тұрғыдан келгенде, филология ғылымдарының докторы Қ.Жанұзақованың: «Модернистік әдеби бағыттар романтизмнің көркемдік дәстүрлерімен нығая түсті /3,3/» деген пікірі құлаққа да, ақылға да әбден қонады. Демек, олай болса, біз қазақ модернизмі мен постмодернизмінің бір бастауында О.Бөкеев прозасы тұр деп батыл айта аламыз.

1 Бөкеев О. *Ұйқым келмейді*. – Алматы: Жалын, 1990. –175 б.

2 Қазақ әдебиетінің тарихы, 9-том. – Алматы: Қазақпарат, 2005. – 126 б.

3 Жанұзақова Қ. *Қазақ прозасындағы романтизмнің көркемдік әлемі (XX ғасырдың екінші жартысы)*. Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация жұмысы. – Алматы, 2010. – 345 б.

УДК 82.0:001.32

В.И. Габдуллина – д.ф.н., профессор АлтГПА (Россия, г. Барнаул),

С.Д. Абишева – д.ф.н., профессор КазНПУ им. Абая (Казахстан, г. Алматы)

СОТРУДНИЧЕСТВО В ДЕЙСТВИИ.

ВТОРАЯ МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ «РУССКАЯ СЛОВЕСНОСТЬ В РОССИИ И КАЗАХСТАНЕ: АСПЕКТЫ ИНТЕГРАЦИИ»¹

Аннотация: В статье дана подробная информация о результатах конференции, проходившей в сентябре 2013 г., в рамках международного сотрудничества между АлтГПА и КазНПУ им. Абая. В конференции приняло участие более 100 российских и казахстанских ученых. Обсуждались актуальные вопросы русской словесности и проблемы евразийства. Пленарное заседание конференции проводилось в режиме online, что позволило расширить состав его участников. Участники научно-практической конференции выработали конкретные рекомендации, направленные на совершенствование и развитие интеграционных процессов в области филологического образования как одного из важнейших элементов создания языковой и культурной базы для интеграции в общественно-политических и экономических сферах жизни России и Казахстана.

Ключевые слова: научно-практическая конференция, русская словесность, режим online, Россия, Казахстан, евразийство, интеграция, АлтГПА, КазНПУ им. Абая

Түйіндемe: Мақалада АлМПА мен Абай ат. ҚазҰПУ арасындағы халықаралық ынтымақтастық аясында 2013 ж. қыркүйекте өткізілген конференция нәтижелері туралы толық ақпарат берілген. Конференцияға 100-ден астам ресейлік және қазақстандық ғалымдар қатысты. Орыс әдебиеті мен еуразиялықтың өзекті мәселелері талқыланды. Конференцияның пленарлық мәжілісі on-line режимінде өткізілді, сол себепті оған қатысушылардың құрамы кеңейтілді. Ғылыми-тәжірибелік конференция жұмысының нәтижелері бойынша тілдік және мәдени базаны құрудың негізгі элементтерінің бірі ретінде филологиялық білім аясындағы интеграциялық үдерістерді Ресей мен Қазақстан өмірінің қоғамдық-саяси және экономикалық салаларында біріктіруді жетілдіру мен тереңдетуге бағытталған нақты ұсыныстар жасалды.

Тірек сөздер: орыс әдебиеті, on-line режимі, Ресей, Қазақстан, еуразиялық, АлМПА, Абай ат. ҚазҰПУ

Abstract. This article provides detailed information about the results of the conference (September, 2013) within the framework of international cooperation between AltPGA and Abay KazNPU. The conference was attended by more than 100 Russian and Kazakh scientists. They discussed the topical issues of Russian literature and the problems of Eurasianism. The

plenary session of the conference was conducted online. It is allowed to expand its membership. The participants of the research and training conference worked out specific recommendations aimed at improving and development of integration processes in the field of philological education as one of the most important elements of creating linguistic and cultural base for the integration in the political public and economic spheres of life in Russia and Kazakhstan.

Keywords: the research and training conference, Russian literature, a mode online, Russia, Kazakhstan, Eurasianism, integration, AlgGPA, Abay KazNPU

На филологическом факультете Алтайской государственной педагогической академии 19-20 сентября 2013 г. состоялась Вторая международная научно-практическая конференция «Русская словесность в России и Казахстане: аспекты интеграции». В оргкомитет конференции наряду с учеными АлтГПА вошли представители ведущих научных центров и высших учебных заведений Казахстана: Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова МОН Республики Казахстан, Казахского национального педагогического университета им. Абая, Государственного университета им. Шакарима г. Семей. Участие названных организаций было осуществлено в рамках подписанных Соглашений о сотрудничестве, заключенных между Алтайской педагогической академией и научными и образовательными учреждениями Республики Казахстан.

Пленарное заседание конференции проводилось в режиме online, что позволило расширить состав его участников. Со стороны КазНПУ им. Абая функции модератора пленарного заседания конференции исполняла заведующая кафедрой русского языка и литературы Института филологии и полиязычного образования, доктор филологических наук, профессор С.Д. Абишева. На пленарном заседании были прослушаны доклады ученых КазНПУ им. Абая. Полемический тон разговору о судьбе русского языка в России и Казахстане был задан выступлением доктора филологических наук, профессора КазНПУ им. Абая Б.Х. Хасанова. В традициях академической науки был сделан доклад профессором С.Д. Абишевой, представившей сравнительный типологический анализ жанра дневника как структурно-семантического комплекса на материале дневников двух поэтов – Д.Самойлова и М.Макаатаева. В дискуссии приняли участие доктор филологических наук, профессор Г.А. Кажигалиева, кандидат филологических наук, профессор С.А. Никитина, к.ф.н., доцент З.Н. Поляк и др.

В работе пленарного заседания конференции приняли участие гости из Казахстана: доктор филологических наук, профессор кафедры филологических специальностей Института магистратуры и докторантуры PhD КазНПУ им. Абая К.С. Бузабагарова и доктор филологических наук, главный научный сотрудник ИЛИ им. Ауэзова А.Т. Хамраев (Казахстан, г. Алматы), передавшие в дар научной библиотеке АлтГПА научные сборники и труды ученых Алматы. Доклад профессора А.Т. Хамраева на пленарном заседании был посвящен проблемам постсоветской литературы народов Казахстана. Живой интерес у аудитории вызвал доклад доцента кафедры русской филологии ГУ им. Шакарима г. Семей К.А. Рублева, представившего к обсуждению проблемы внедрения регионального компонента в школьное литературное образование.

Актуальные вопросы лингвистической экспертизы в России и Казахстане обозначил в своем докладе профессор кафедры общего и русского языкознания АлтГПА К.И. Бринёв. С интересом был принят доклад профессора кафедры семиотики и дискурсного анализа факультета журналистики НГУ (г. Новосибирск) И.В. Высоцкой, посвященный языковым и дискурсивным средствам выражения парадоксального в современной российской рекламе. В докладе профессора кафедры литературы АлтГПА В.И.Габдуллиной был обобщен опыт сотрудничества специалистов-филологов Алтайского края и Казахстана, намечены перспективы дальнейших совместных научных и образовательных проектов.

В течение двух рабочих дней научно-практической конференции на шести секциях выступали с докладами и сообщениями преподаватели, аспиранты, магистранты и студенты из вузов России и Казахстана. В качестве приоритетного на конференции был выдвинут вопрос о русском языке как языке межнационального общения, актуализировавшийся в связи с проводимой правительством Республики Казахстан языковой политикой. Актуальным проблемам современной русистики в России и Казахстане были посвящены доклады на двух лингвистических секциях, на которых обсуждались вопросы русского языкознания, а также изучения и преподавания русского языка. Плодотворно прошло заседание секции «Проблемы русского языкознания», в работе которой принял участие профессор, заведующий кафедрой журналистики и русской филологии Инновационного Евразийского университета А.Р. Бейсембаев (Казахстан, г. Павлодар), представивший высокопрофессиональный доклад на тему «Оценочные предикаты как способ экспликации модусных смыслов в летописном тексте». Кафедру общего и русского языкознания АлтГПА представляли на конференции профессор Г.В. Кукуева с докладом на тему «Рассказ-притча и рассказ-анекдот: сравнительно-сопоставительный анализ», доктор филологических

наук О.В. Марьина, познакомившая слушателей с результатами анкетирования студентов русских и национальных групп, которым было предложено указать аллюзии и реминисценции в рассказе Т.Толстой «Сюжет», доцент В.Ю. Краева с содержательным докладом на материале живых говоров Алтая «Языковая личность диалектоносителя».

На секции «Русская литература в России и Казахстане: проблемы изучения и преподавания» обсуждались современные научные подходы к художественному тексту. Профессор КазНПУ К.С. Бузаубагарова представила анализ семиотики стиха О. Сулейменова. Ведущий научный сотрудник Института филологии СО РАН (Россия, г. Новосибирск) М.А. Бологова продемонстрировала возможности мифопоэтического метода в докладе, посвященном интерпретации национального мифа в авторской поэтике Ю. Рытхэу. Профессор кафедры филологии и культурологии ИГПИ им. П.П. Ершова (Россия, г. Ишим) А.И. Куляпин предложил вниманию аудитории анализ мотива «укрощения дикого коня» на материале произведений русской литературы XX века. Не меньший интерес у слушателей вызвали доклады, посвященные реинтерпретации русской классики. Именно в этом ключе был воспринят доклад доцента кафедры филологии НГТУ Е.А. Масоловой (Россия, г. Новосибирск), прочитавшей роман Л.Н. Толстого «Воскресение» через призму евангельского текста. Доцент АлтГУ Е.Ю. Сафронова (Россия, г. Барнаул) проанализировала проблему человеческого суда в романе Ф.М. Достоевского «Униженные и оскорбленные». В докладе доктора филологических наук, заведующей кафедрой литературы АлтГПА Е.А. Худенко фрагменты раннего дневника М.Пришвина рассматривались в качестве творческой лаборатории писателя, формирующей особенности его индивидуальной манеры и стиля, философско-мировоззренческие взгляды, в частности взгляды, связанные с идеей евразийства.

В работе секции «Молодая филология» научно-практической конференции приняли участие 30 молодых филологов – студентов, магистрантов, аспирантов, докторантов из России и Казахстана.

По результатам работы научно-практической конференции подготовлен сборник материалов, включивший наряду с прозвучавшими докладами и сообщениями стендовые доклады казахстанских ученых, принявших в конференции заочное участие, среди которых хочется отметить профессора Казахского филиала МГУ им. М.В. Ломоносова (г. Астана) Т.В. Кривошапову с докладом «Русская и русскоязычная литература в Казахстане в аспекте ментальности», а также профессора Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева Е.А. Журавлеву с докладом «Активные процессы в русском языке стран СНГ (на примере Казахстана)».

Учеными КазНПУ им. Абая было прислано 8 стендовых докладов: профессора Л.К. Жаналиной («Русский язык и трехязычие»), профессора А.К. Жумабековой («Роль русского языка в подготовке филологов в казахстанском вузе»), профессора Р.Т. Касымовой («Я жив, я эту степь не разлюбил...»: о личности поэта Б. Канапьянова), профессора В.В. Савельевой («Рассказ как жанр в современной прозе Казахстана»), профессора М.И. Уюкбаевой («Современная поэзия Казахстана»), доцента Е.А. Ломовой («К вопросу об истории русско-англо-американских связей в I-ой трети XX века»), доцента А.К. Тусуповой, в соавторстве со ст. преподавателем А.М. Жалаловой («Авторская концепция гуманизма в творчестве казахских писателей Р. Сейсенбаева и А. Жаксылыкова»),

Активное участие приняли в конференции ученые-слависты из Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова и Казахского национального педагогического университета им. Абая (г. Алматы), с которыми у филологов АлтГПА налажены прочные научные связи в рамках Соглашений о сотрудничестве.

В сборник материалов конференции включены стендовые доклады директора ИЛИ им. М.О. Ауэзова, профессора, члена-корреспондента НАН РК У.К. Калижанова «Тенденции и перспективы развития филологической науки в Казахстане», заведующей отделом фольклористики, профессора Б.У. Азибаевой «Казахская тема в творчестве В.В. Радлова», а также заведующей отделом аналитики и внешних литературных связей Института доцента С.В. Ананьевой «Казахстанская пушкиниана: история и современность» и научного сотрудника Института А.Т. Калиаскаровой «Курдская литература Казахстана (на русском языке)».

На конференции, посвященной интеграционным процессам в России и Казахстане, органично возник разговор об евразийстве. Особое место в разделе «Евразийство как актуальная проблема современной науки» занимает доклад доцента кафедры философии и культурологи АлтГПА В.А. Вакаева, в котором рассматривается уникальное геополитическое положение Алтая на стыке четырех цивилизаций, исследуются его позитивные и негативные последствия. В сборник материалов конференции вошли статьи российских и казахстанских исследователей, занимающихся проблемами евразийства не только с позиций философии, политологии и социологии, но и с позиций истории литературы, литературоведения и лингвистики. Формы самоидентификации автора в поэтическом тексте на материале русской поэзии в

восточно-казахстанском регионе как территории с евразийской ментальностью рассматриваются в статье доцента ВКГУ им. С. Аманжолова Л.И. Абдуллиной (Казахстан, Усть-Каменогорск). Профессором, ректором Атырауского государственного университета им. Х.Досмухамедова (Казахстан, Атырау) Б.Б.Мамраевым евразийская идея анализируется как надэтническая и надполитическая в контексте развития мировой культуры.

На конференции обсуждались вопросы состояния филологической науки, изучения русского языка как языка межнационального общения в России и Казахстане. Были также подняты проблемы интеграции образовательных систем вузов Алтайского края и Казахстана, академической мобильности студентов и преподавателей и намечены пути их решения. По результатам работы научно-практической конференции были выработаны конкретные рекомендации, направленные на совершенствование и углубление интеграционных процессов в области филологического образования как одного из важнейших элементов создания языковой и культурной базы для интеграции в общественно-политических и экономических сферах жизни России и Казахстана.

ӘӨЖ 821.512.122.-3:39

А.В. Таңжарықова – *ф.ғ.д., аға оқытушы,*
Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті

М.О. ӘУЕЗОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ЭТНО-ФОЛЬКЛОРЛЫҚ САРЫНДАР

Түйіндеме: Мақалада М.Әуезов шығармаларындағы этно-фольклорлық сарындар қарастырылды. Жазушының табан тірер айнымас тұғыры – халықтың дәстүрлі құндылықтары екендігін туындыларын талдай келе көз жеткіземіз. Сол кездегі заман ағымына қарамай, халқының салт-дәстүрін, архайкалық дүниетанымын шығармаларына арқау ете білген жазушының туындылары қазіргі ақпараттандыру мен жаһандану етек алған дәуірімізде әлі күнге дейін өз маңызын жойған жоқ. Бұл – болашақ ұрпақ алдындағы зәру мәселе болып табылады.

Кілт сөздер: фольклор, этнографиялық сарын, этнографиялық ұғым, археомифтік сарын.

Аннотация: В статье рассматриваются этно-фольклорные мотивы в произведениях М.Ауэзова. Анализируя его произведения мы убеждаемся в том, что писатель опирается на народные традиционные ценности. Отражая традиции и обычаи, архаическое познание мира того времени произведения писателя не потеряли свою значимость в современном мире переполненном информации. Это насущная проблема перед будущим поколением.

Ключевые слова: фольклор, этнографический мотив, этнографическое понятие, археомифический мотив.

Abstract: In the article it is considered ethnographic in the works of M. Auezov. By analyzing his works we are sure that the writer lays his ideas on traditional values. Reflecting the traditions, archaic world knowledge of that time the works of the writer do not lost its value in the modern world full of information. This is a big problem before the future generation.

Key words: folklore, ethnographic, ethnographic conception, archeomythic

Алаш зиялылары кейде ашық, болмаса астарлы мағынада қалам тербеп кеткен бұл көркемдік үрдістің әртүрлі қоғамдық өзгерістерге сай даму ерекшелігін ашу бүгінгі жаһандану кезеңіндегі әдебиеттану үшін ең өзекті мәселелердің бірі деп қараймыз. Көркем прозадағы этно-фольклоржайында ой қозғайтын болсақ, Кеңес өкіметі орнағанда ата-баба дәстүрінің іргесі қатты шайқалып, көптеген өзгерістерге ұшырады. Халықтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрі қоғамға тәуелді болды. Ол ұзақ жылдар бойына жүргізілген ұлттық сана мен сезімді тұмшалауға тырысқан саясатпен байланысты болды. Тәуелсіздік тұсында осы кемшін түскен, жабулы қазан күйінде қалғандай мәселені жаңаша зерделеудің мүмкіндігі туып отыр. Себебі, көркем әдебиеттің ұлттық руханияттың аса маңызды құрамдас бөлігі ретіндегі мән-маңызын саралау – заман талабынан туған қажеттілік. Әрине, осы уақытқа дейін бүкіл әлемдік көркем ой дамуымен сабақтастықта даму нәтижесінде қазақ прозасының биік белестерге жеткені белгілі. Алайда шығармашылық заңдылықтың маңызды талаптарының бірі – әрбір ұлттық әдебиеттегі қайталанбайтын ерекшеліктеріне тереңей мән беру екінші қатарда қалып отырды. Мұның өзі көркемдік танымның динамикасының даму жүйесіне нұқсан келтіретін еді. Сондықтан да ел егемендігі тұсында дәстүрлі этнография мен фольклорға көркем әдебиеттің қайта оралып, оны өз көркемдік көкжиегін кеңейтудің амал-тәсілдеріне айналдырып отырғанын ашып көрсете саралау – заман мұраттарынан туындайды. Сол арқылы нақты қазақ әдебиетінің, қазақ прозасының көне архайкалық ұжымдық ойдан фольклорлық поэтикалық ойлауға, одан жеке автордың даралық ой-сезіміне дейінгі даму сатыларын айқындауға болады.

Мәселен, М.Әуезовтің «Көксерек» атты повесіндегі тұз тағысының табиғи сипатын ашудың ерекше үлгісі қазақ прозасында бүгінгі күнге дейін образдық, көркемдік тұрғыдан сан түрлі тарапта жаңғыр-

тылды. Мұхтар Әуезов «Көксерек» атты ұлттық архетип образды керемет тұңғиығымен, жойқын астарымен ашқан. Мазмұн байлығы мен эпикалық тұтастығы романға бергісіз, алайда прозаның кіші жанры повес ретінде жазылған дүниесінде ежелгі түркі бабаларымыздың тотемдік, тәңірілік символы көкбөрінің далалық рухы тотолитарлық қоғамға наразылық бейнесінде ашылады. Жазушы қазақтың далалық болмысынан ажырамауына дұға қылатынтәрізді. Көкбөріні Мұхтар Әуезов мейлінше қастерлейтіні соның айқын нышаны.

Қаламгердің өз туындысында жануарды бас кейіпкер етуінің сырын іздегенде, Кеңестік дәуірдегі әдебиеттанушылар көбінесе бұл құбылыстың сыры Еуропа қаламгерлерінің шығармашылығы, атап айтқанда Э.Сетон-Томпсонның «Бала мен сілеусін», Джек Лондонның «Ақ азуы» т.б. туындыларға, еліктеушілікте жатқандығына тоқталғаны белгілі. Барлап қарасақ, құрғақ еліктеудің ізі де жоқ екендігін анықтауға болады. Өйткені, анималистік проза қай халықта болмасын дамыған жанр. Ол үшін Еуропалық классиктерге еліктеудің қажеті шамалы деп ойлаймыз. Мұхтар Әуезов көксерегін, ал көксерек деп қазақ жас, азулы еркек қасқырды атайды, сүйікті көкбөрі образын ұлттық фольклордың қоржынынан алып отырғаны аян. Классик жазушының бұл суреткерлік қадамы ең алдымен арысы ежелгі түркілердің, берісі қазақ халқының көне дүниетанымын шығармашылық мақсатта қолдануға ұмтылысқа негізделген еді. Бұны бәрінен бұрын жазушының өзінің ғылыми зерттеулерінен аңғарамыз.

Адам – қоғам – табиғат. Бұл үштік ұлы триада, қазақ әлемін суреткер осы үштік арқылы біртұтас береді. Тарихи ұлттық этнографиялық ұғымдар мен образдар Мұхтар Әуезовте дәстүрлі қазақ ойлау жүйесінен қылдай айнымайтыны рас. М.Әуезовтің біз сөз етіп отырған туындысындағы шығармашылық тұғырнамасын қалыптастыруда қазақ фольклорындағы ертегілер жанрын зерттеп, зерделеуінің ролі зор болғаны айқын. Қазақ халқының әлеуметтік жағдайын, ұлттық психологиясын және тарихын жетік біліп қана қоймай, көркем туындылары арқылы ХХ ғасырдың басында-ақ көркемдік биікке көтерген суреткердің «Қорғансыздың күні» атты алғашқы әңгімесінен бастап, «Көксерек» (1929), «Қараш-қараш оқиғасы» (1927), «Қилы заман» (1928) атты туындыларында қазақ халқының этнографиялық ерекшеліктері шынайы бейнеленсе, 30-жылдардағы «Білекке білек», «Тас түлек», «Үш күн», «Іздер», «Шатқалаң», «Қасеннің құбылыстары», «Бүркітші», «Барымта» атты шығармаларында дәстүрлі тұрмыс-тіршілік пен жаңа заман өзгерісі сабақтастықта алынды. Жазушының әрбір әңгімесіндегі ұлттық, этнографиялық, фольклорлық ұғымдарды асқақ рухта беру тәсілі жеке дәстүр ретінде қалыптасты. Ұлттың жан-жүрегіндегі қызу отты сөндіремеудің қамы ол.

1923 жылы жазылған «Қыр суреттері», «Қыр әңгімелері» атты жалғас, өзектес топтама әңгімелерінде жазушы күні батып бара жатқан көшпелі тұрмысқа асқан ынтызарлығын танытатын тәрізді. Бұлар табиғаты тегіс этнографиялық әңгімелер. Мысалы, «Сыбанның моласында» атты әңгімеде кейіпкері – Жортар ақсақал, ол жас кезін еске алады. «Жортар ...барымта, соғыс десе алағызып қолды-аяққа тұрмайтын қызулы жас болыпты». Ол «От керек болса – шақпақ қуды тұтатып алып, жаға қоятынбыз» дейді. Бұл көшпелі қоғамның отын сөндіремеудің бір аңсары. Кісі аттары да ескі қазақ дәстүрінде берілген, былайша айтқанда, тұнып тұрған этнография: Төбет, Жортар, Бура. Әңгімеде бейіттегі жас Жортар қатты қорықса да үрейін алған пәленіңөзіндейадам баласы екенін білгенде рухы жасымай, айқаса кетеді.

«Мен туғанда да шешем еркек бала деп қалжа жеген, құдай ақ та! – деп жағаласа кеттім». Қалжа – этнографиялық ұғым, жас босанған әйелге немесе науқасқа әл беру үшін берілетін ыстық ас, еттен жасалады. Осындағы «Бір бақырдан дәм татқан» деген сөйлем де ескі тұрмысты айнадай көрсетеді.

Мәселен «Қорғансыздың күніндегі» атты әңгімесінде «әңгіме ішіндегі әңгіме» – бұл Күшікбай кезеңінің тарихы. Найзаға сүйеніп тұрып жан тапсырған батырлық рухтың символы Күшікбай бейнесін дәріптейтін аңыз бен «Жетімдегі» өлімді қорлықпен зорлыққа қарсы құрал ретінде мойындаған Қасым рухы – осының дәлелі. Яғни, Әуезов – әуел бастан-ақ этнографиялық фольклорлық сарындарды шығармашылықпен игерудің өзіндік өрнегін салған қуаты зор қаламгер.

Ғазизасын жоғалтып алғанын анық жүрегі сезген кейуана аңырайды: «Кемпір күннің түрін көріп, назалы дауыспен: «Құдай, тағы төбемнен ұрайын деген екенсің ғой! Қарағым адасты ғой. Ұшып өлді ғой. Аруақтарым, қолдай ғөр! Ақсарбас! – деп баласын шақырып айқайлай бастады» /1,29/ Осынау тілдік белгілер қазақтың этнографиялық болмысына мейлінше тән когнитивтік түзілістер категориясына жатады. Соны жазушы драмалық қисыны ерен әңгімесінде қанық берген.

Ал «Ескіліктің көлеңкесінде» атты әңгімесінде қазақтың ескі тұрмысы мен жаңа тұрмысы басталған кезеңнің дилеммасы бар. Қайшылық жас қыздың бейнесі арқылы беріледі. Нағыз этнографиялық бояуы дәл берілген шығармаларының бірі. Ел жуаны, бай Кенжехан жас қыз Жәмешті алады. Жақып қажының үлкен қызы Қадиша болса, кіші қызы – Жәмеш. Ол әменгерлік салтпен егде тартқан Кенжеханға өз ықтиярымен шығады. Оны солай әжесі Мәкен тәрбиелеген десе де, марқұм әпкесі Қадишаның да ұстаны-

мы осыған әкеп тірейді. «Өлерінде күйеуіне де, төркініне де бір тілек айтыпты. Тілегі: «Менің төсегімді бөтен кісінің басқанына риза емеспін, артымда қалған жас балалар да бар, мен дейтін болса, менің төркінім Жәмешті менің орныма берсін», – деген. «Жас қыздың оқып жүрген ағасы Қасым бұған қарсы. ...Жәмеш үшін мен жауап беремін. Кенжехан әулие болса да Жәмеш әрі қатын үстіне, әрі шалға бармайды деп, үй ішіне ұрыс салып, бермеу жағына ашық шығып еді». Осындағы әменгерлік те, жас Жәмештің заманынан қырық-отыз жыл бұрынғы үлгімен киінетіні де этнографиялық материалдың құнарын байытары сөзсіз. Қыздың «көшкенде мінген жорғасы, үкі таққан кәмшат бөркі, тірсек жең камзолдың сыртынан белін қынай буынып шапан киетіні» соның заттық-тұрмыстық айғағы. Кәрі, өктем әжесі Мәкеннің немере қызына әменгерлікке көнгенін қуаттап: «Басындағы үйің алтын сарай болды» деген осы дейтін» – деуі де жазушының этнографиялық материалға барынша құнтты қарауы. Осы сөйлем этникалық мәнді когнитивтік түзіліс, категория. Қоғамдық қатынастардың нормасы.

Оның «Бүркітші» атты әңгімесінде Бекбол аңшының қасиеттері мен қыран құстың қимыл-қозғалысын, ұшу бағыты мен тілек-қалауын тәптіштей суреттеуі ежелгі аңшылық, саяткерлік өнердің қыр-сырын жетік білетіндігін аңғартады. Әдебиеттің алтын арқауы айқын. Бұл Абайдың «Қансонарда бүркітші шығады аңға...» атты табиғат, дүниетанымдық ұлттық философияны жарқырата суреттейтін әйгілі өлеңіндегі бірі жер, бірі көк тағысының айқаста өлмей айрылмайтын құшақта қауышқан, біртұтас бейнені құрайтын кезеңін еске салмай ма! Өмір мен өлім философиясы осындай дилемма болмағы заңды. М.Әуезов қара сөз үлгісіндегі фольклорды «ертегі, аңыз, күй аңызы» деп ғылыми тұрғыдан жіктеумен қатар осы жанрлық жіктердің ерекшелігін көркем туындыларында да ұтымды пайдаланғаны белгілі. Мәселен, «Қыр әңгімелері», «Сыбанның моласында» атты туындыларында дәстүрлі әңгімешінің тұлғасын тірілтіп, ауызекі әңгіме заңдылықтарын прозада пайдаланудың тың ізденісін көрсетеді. Прозадағы хикаялық сарынды шеберлікпен әрбір жанр (әңгіме, повесть, роман) ерекшелігіне сай икемдеп пайдалану үрдісі де қазақ әдебиетінде Әуезовтен бастау алған. Қаламгердің кез келген туындысында да қазақтың әдет-ғұрпы, салт-санасы, кәсібі, сауық кешін аса бір ыждағаттылықпен зерделей отырып, халық тілінің бейнелі, әсерлі сөз келісімдерін сақтай білгендігін аңғаруға болады. Себебі, жазушы ұлттық характер, ұлттық болмыстың бір күннің жемісі емес, сан ғасырлық тарихтың ізі екендігін жете зерделеген. Уақыт өткен сайын, қоғам өзгерген сайын әдебиет фольклорлық сарынды қажет етіп, прозада ауыз әдебиеті үлгілерінің көрініс табуын талап етті. Алаш зиялыларынан нәр алған осы дәстүр жалғастығы кеңес кезеңінде көмескіленгенімен бір жола үзілмеген. Бұл орайда этнографиялық дәстүрді пайдаланудың ғажап үлгісін көрсеткен көркемсөздің хас шебері қайталанбас творчестволық даралық.

1 Әуезов М. Әңгімелер. – Алматы: Жалын, 1987. – 176 б.

УДК 82:801.6;82-1/-9

Б.К. Базылова –

к.филол.н., доцент Казахского государственного женского педагогического университета

МЕХАНИЗМ ПОРТРЕТИРОВАНИЯ В СТРУКТУРЕ РОМАНА

Аннотация: Портрет как функция повествования в структуре художественного целого связана со способом создания характера героя, с типом сюжетной организации материала, с особенностями повествования. В классическом русском романе второй половины XIX века портреты героев представлены в трех основных разновидностях - портрет как изображение внешности персонажа с точки зрения повествователя, визуальный образ, передающий точку зрения «другого», а также портретная характеристика, в которых раскрывается нравственный мир героя и содержится авторская оценка персонажа. Портретные изображения тесно связаны с романым повествованием: из них складываются узловыи сцены и эпизоды.

Ключевые слова: Портретная характеристика, визуальный образ, структура образа, портреты персонажей, сюжетная организация

Түйіндеме: Портрет көркемдік тұтастықтағы әңгімелеу қызметін орындайтындықтан кейіпкердің мінез-құлқын қалыптастыру жолдары мен материалдың сюжеттік ұйымдастырылуының, әңгімелеудің түріне байланысты. XIX ғасырдың екінші жартысындағы классикалық орыс романында кейіпкерлер портреттері басты үш негізде қалыптасады – әңгімелеуші көзқарасымен берілген кейіпкердің сыртқы бейнесі, «басқаның» көзқарасын білдіретін сырт кейпі, сонымен қатар кейіпкердің адамгершілік аясын білдіретін, әрі автор бағасын көрсететін портреттік міне-құлқы болып табылады. Портреттік бейнелеу романдық әңгімелеумен тығыз байланысты: басты мағыналық көріністер мен эпизодтар осылардан қалыптасады.

Кілт сөздер: Портреттік бейнелеу, сыртқы бейнесі, кейіпкерлер портреттері, сюжеттік ұйымдастырылу

Abstract: Portrait of a feature story in the structure of the artistic whole is related to the process of creating the character of the hero, the type of narrative organization of the material, with the features of the narrative. In the classic Russian novel of the second half of the XIX century portraits of heroes come in three basic varieties - portrait image looks like a character from the point of view of the narrator, a visual image, transmitting the views of "the other", as well as portrait characteristic, which reveals the inner world of the hero and the author found assessment of the character. The portraits are closely associated with a novel narrative: they consist of nodes semantically scenes and episodes.

Key words: Portrait characteristic, visual image, the structure of the image, character portraits, story organization

Портрет как функция повествования в структуре художественного целого связана с такими параметрами жанра, как способ создания характера героя, тип сюжетной организации материала, особенности повествования. В классическом русском романе второй половины XIX века портреты героев представлены в трех основных разновидностях – портрет как изображение внешности персонажа с точки зрения повествователя, визуальный образ, передающий точку зрения «другого», а также портретная характеристика, в которых раскрывается нравственный мир героя и содержится авторская оценка персонажа.

Исследователи русского романа отмечали связь портрета с биографией героя, а также с жанром и творческим методом художника. Здесь следует учитывать, что каждый из ученых вкладывал свой смысл в понятие «портрет». С.Шаталов считает, что все виды портрета отличаются равными возможностями в расширении сферы психологического анализа. Портрет обладает чертами структуры, передающей «связь между социально-историческими условиями бытия человека и его внутренним миром, который находит проявление в его внешности» [1, с. 69]. Судьба героя в её частных и социальных аспектах представляет писательское понимание об историческом движении времени.

В.М. Маркович портрет относит к функции описательных элементов или статических описаний и рассматривает их в соотнесенности со статусом повествователя и его объективным характером его позиции. М.Б. Храпченко советует обратить внимание на исследование функции портрета в раскрытии психологии героя в тот или иной момент его жизненных испытаний, «изображение целостных портретов действующих лиц мало характерно для творческого метода Толстого» [2]. И.В. Страхов определяет различие между статичными и динамичными портретами Л.Толстого, отмечая «генетическую характеристику персонажа в форме биографического экскурса о его предшествующей данному времени жизни и деятельности» в составе динамического портрета [3, с.35]. Э.Г. Бабаев видит в портрете важную функцию для организации сюжета романа и мотивации дальнейшей «биографии» – судьбы главных героев произведения [4, с.186].

А.П. Чудаков пишет о различных принципах портретирования, которые становятся формой знания о судьбе героя [5]. Исследователь отмечает, что у разных художников «степень подчиненности этим формам времени различна». Л.Толстой остро реагирует на формы предметно-временные (вещные), в которых получает воплощение их знание о вечных проблемах бытия, обозначенное в судьбах созданных персонажей. Итак, из приведенных выше точек зрения следует, что существующее деление видов портрета на статичный и динамический продиктовано стремлением исследователей определить его функциональную роль в общей композиции произведения, либо в композиции отдельного образа, связав её с наблюдениями над особенностями метода и жанра. Многие писатели считали Л.Толстого своим духовным наставником [6].

Искусство портрета отражает его функциональное своеобразие в особенностях построения сюжета произведения.

Механизм портретирования мы рассмотрим в структуре романа «Анна Каренина» Л.Толстого. Здесь портрет выполняет функцию эскиза характера, приобретая в ходе повествования новые черты. В «Анне Карениной» психология персонажа проявляется не столько во внутренних монологах, сколько в поступке, действии [7]. В свою очередь поступок часто мотивирован умением героя проникать во внутренний смысл зрительного образа.

Портретная характеристика Анны складывается из многочисленных деталей, собранных автором вокруг трех живописных изображений героини – её портрета в итальянском костюме, начатого и незавершенного Вронским в Италии, портрета кисти известного художника и портрета, созданного Михайловым.

В «Анне Карениной» Толстой пересматривает возможности и такого приема, как физиогномическая характеристика, которой уделял особое внимание в пору работы над неоконченным романом «Четыре эпохи развития». Писатель впоследствии отказался от прямолинейной характеристики внутреннего облика человека и стал работать над созданием визуальной поэтики: лицо персонажа, его мимика и жест, увиденные повествователем и другими персонажами, читаются как своеобразный текст, интерпретация которого служит характеристикой персонажа. В основу визуальной поэтики романа положено закрепление в слове особенностей зрительного восприятия.

В романе «Анна Каренина» умение «читать» чужое лицо, видеть в поступках персонажа скрытую за ними психическую реальность сочетается с размышлениями о тайне живописного образа, что замедляет динамику внешней и внутренней жизни, не мешая свободно интерпретировать художественный текст.

Герои романа оцениваются Толстым по их способности видеть скрытый смысл явленного. В романе словесный и живописный образы по-своему передают зрительные впечатления.

Визуальная поэтика используется писателем и в построении романного повествования, основанного на трех узлах, вокруг которых группируются события, определяющие характер поведения действующих лиц. Символическими узлами являются три портрета Анны, в связи которыми Толстой реализует принцип субъектной многоплановости повествовательной речи. Изображение внешности Анны становится одним из важных элементов романа. Поступки других персонажей по отношению к главной героине мотивированы и так или иначе связаны с голосом повествователя: они или вторят ему, или вступают с ним в спор. Ремарки здесь играют важную роль. Ими **сопровождается диалог – обсуждение или внутренний монолог героя; в этом случае речь персонажа тоже становится зрелищной, обнаруживая скрытый за репликой, жестом, мимикой характер психологического переживания говорящего и его оценку автором.**

Портрет Анны, на который смотрит Каренин, появляется в главе XVI; он следует сразу за текстом письма, в котором Алексей Александрович очертил рамки поведения жены, обозначив границы дозволенного ей: *«...наша жизнь должна идти, как она шла прежде»*. Существует определенная близость в оценках поступка Анны Карениным и автором – осуждение её как преступившую нравственный закон. Но представления Толстого и Каренина о сути преступления героини разные, поэтому в описании портрета Анны «сталкиваются» два восприятия, взаимно дополняющих друг друга, несмотря на их противоположность.

Толстой наблюдает за Карениным, обратившего свой взор на портрет случайно: Алексей Александрович смотрит на портрет Анны работы знаменитого художника, выделяя лишь её *«непроницаемые глаза» на портрете «насмешливо и нагло, как ему кажется, смотрели на него, как в тот последний вечер их объяснения»* (8, т.7, 316)). Перед нами не столько портрет, сколько характеристика Толстым сложившейся ситуации в отношениях между Анной и Карениным. В данном живописном портрете Анны не отражена её индивидуальность, что свидетельствует об отсутствии между супругами духовной близости. В фокусе обозрения Каренина, так же, как и в глазах знаменитого живописца, проявляется лишь внешнее в облике Анны Аркадьевны – красота *«белой прекрасной руки с безмянным пальцем, покрытым перстнями»*.

Описание портрета в структуре романного повествования наглядно передает суть того положения, в котором оказалась Анна: *«Над креслом висел овальный, в золотой раме, прекрасно сделанный знаменитым художником портрет...»*. Портрет в раме символизирует образ несвободы изображенной на нем женщины высшего света, пленницы своего мужа и его окружения. Толстой выражает эту идею, еще раз используя слово *«сделанный»* для определения характера восприятия Карениным ее портрета: *«Невыносимо нагло подействовал на Алексея Александровича вид отлично сделанного художником черного кружева на голове...»* (8, т.7, 317).

Этот портрет – первое звено в структуре романа, второй и третьей частью которой являются портреты Анны работы Вронского и Михайлова. Важнейшая роль его – символическое обозначение этапа в отношениях Анны, Каренина и Вронского. Это также функционально значимое звено, связывающее сюжетную линию Карениных с сюжетной линией Кити – Левин. Между событиями XXIX главы второй части романа (признание Анны) и главы XIV третьей части (письмо Каренина и портрет Анны) расположен блок событий, свидетельствующих о выздоровлении Кити на водах, а конец XII главы завершается осознанием Левиным своей любви к младшей Щербацкой.

Нравственная «болезнь» Карениной противопоставляется Толстым нравственному «выздоровлению» Кити. Описание портрета Кити автор не дает: представление читателя о внешнем облике героини, запечатленном художником Петровым, формируется у читателя под воздействием слов писателя о том, что ей *«...открылось то, что, кроме жизни инстинктивной, которой до сих пор отдавалась Кити, была жизнь духовная»* (8, т.7, 249). Яркая «физиологичность» выразительных деталей внешности Анны, разрушающая гармонию красоты в её портрете, противопоставлена «бестелесному» очарованию Кити, возрождающейся для новой жизни. Возможность для неё новой жизни понял и Левин, находившийся от неё в этот момент так далеко.

Изображение Анны на первом портрете символически связано и с гибелью Фру-Фру: описание состояния тревоги и страха Анны перед скачками невольно ассоциируется с тем, как ведет себя лошадь

Вронского. Вот так передается состояние Фру-Фру перед скачками: «...продолжала дрожать как в лихорадке. Полный огня глаз косился на подходившего Вронского» (8, т.7, 218). Анна испытывает похожее состояние: она «...говорила очень просто и естественно, но слишком много и слишком скоро... Она говорила весело, быстро и с особенным блеском в глазах...» (8, т.7, 229). Невольный страх Фру-Фру перед Вронским предваряет появление темы страха Анны перед предстоящим признанием Алексею Александровичу: её решительный вид, говорит Толстой, «с трудом скрывал испытываемый страх» (8, т.7, 236). Эта связь отмечена тоном рассказа, интонациями повествователя, что позволяет читателю обратить внимание на близость состояния тревоги и волнения, которые испытывают обе перед скачками.

Толстой отсылает читателя к зрительному впечатлению от первого портрета Анны, рассказывая о трех важнейших событиях в пятой и седьмой частях романа: посещение Вронским и Анной мастерской художника Михайлова, разговор Левина и Песцова после концерта и знакомство Левина с Анной в тот вечер, когда он видит её итальянский портрет. В первых двух сценах Толстой раскрывает свою мысль о том, что «ошибается поэзия, когда описывает черты лиц» и что это «должна делать живопись».

Тема страха дальнейшее своё развитие получает в сюжетной ситуации посещения Вронским, Анной и Голенищевым мастерской художника Михайлова. Упомянув о его картине, автор не знакомит читателя с её содержанием, но передает визуальный образ через зрительское впечатление от фигур Христа и Пилата. Это имеет первостепенное значение для обнаружения конфликта, который еще не осознан Анной и Вронским. Анна увидела в картине Михайлова чувство, пережитое художником в период работы над лицом Христа, и назвала его «жалостью» (Христос жалеет Пилата), Голенищев угадал в фигуре Пилата «человека доброго, славного малого... который не ведает, что творит» (8, т.8, 44), а Вронский поражен лишь техникой исполнения, что мало беспокоила Михайлова и не имела первостепенного значения для обнаружения смысла живописного образа. По мысли Толстого, задача живописца – «снять покров» с изображаемого объекта, передать идею лица или фигуры на картине: в неясных очертаниях капли стеарина, попавшей на полотно, художник находит ракурс изображения человека в состоянии гнева.

Из первого впечатления от фигуры и лица Анны, увиденной Михайловым в тени подъезда, вырастает её портрет, а сам факт его создания – мотив для Вронского отказаться от продолжения писать портрет Анны. Этот отказ свидетельствует о духовной слепоте Вронского. Библейский сюжет Христа и Пилата в картине Михайлова используется Толстым не случайно, он выполняет важную символическую функцию, предваряя трагедию героев. Такую же задачу решает и словесное обрамление сцены. В нем ключевая роль принадлежит характеристике Пилата в седьмой части – «не ведает, что творит» и Христа (Анны) – в его лице «есть выражение любви, неземного спокойствия, готовности к смерти и сознание тщеты слов» (8, т.8, 45). Зрительный образ Анны в этой сцене восстанавливается через ее оценку нравственного состояния Христа, которое будет испытывать героиня в последние моменты своей жизни, на вокзале, в конце пути. В этой сцене статика живописного изображения преобразуется во внутреннюю энергию восприятия Анны, определяя трагический финал ее судьбы.

Сцена с портретом Анны в доме Вронского дана писателем «глазами» Левина, который видит в Анне те черты и особенности характера, что недоступны пониманию находящихся рядом с нею – Вронского, Стивы. Вся десятая глава седьмой части посвящена изображению того «нового, привлекательного, чего не было на портрете», тому, что переживает Левин.

Структура девятой и десятой глав целиком подчинена раскрытию возможностей визуального образа, с помощью которого Толстой характеризует происходящие в Левине изменения нравственных ориентиров. Герой оказывается способным увидеть то, что скрыто за внешним обликом Анны. Большую роль в этом познании Левиным самого себя сыграл портрет, созданный Михайловым. Он замирает перед портретом Анны, почувствовав в этом изображении живое впечатление художника. Контур портрета лишь намечены: взгляд схватил черные вьющиеся волосы, обнаженные плечи и руки, задумчивую полуулыбку и глаза, смущавшие его. В одной фразе писатель соединяет восприятие портрета и оценку его. Левин сравнивает живую Анну и ее портрет. Красота Анны на портрете – одновременно и «не живая», она внешняя, по отношению к её чувствам и мыслям, пока не известным Левину, и «живая», поскольку герой видит её еще и внутренним взором. На этом устойчивом контрасте восприятия и выстраивается структура образа Левина в названной сцене, постоянно поверяющего свое впечатление от портрета и оригинала. Отгалкиваясь от живописного образа портрета Анны, автор создает визуальный словесный образ, выстраивая ряд картин-мизансцен девятой и десятой глав, данных в восприятии героя. Живописный образ портрета обозначен динамикой восприятия, переданной цепочкой слов «живая» → «не живая» → красивая картина → портрет → «живая».

Психологическое состояние персонажа передано Толстым путем тщательного подбора названных зрительных впечатлений, в самой последовательности которых заключен глубокий смысл. Рождение нового знания в Левине обозначено двумя сложными синтаксическими конструкциями, начинающимися союзом «и», который обозначает непрерывность зрительного восприятия: «И в том спокойствии, с которым она протянула... руку... и познакомила... и указала... и Левин чувствовал... и ему стало легко и приятно...» (8, т.8, 288-289). В данном контексте многократное повторение сочинительного союза «и» приобретает дополнительный смысл. Автор показывает рождение внутреннего духовного взаимопонимания, возникшее между Левиным и Анной.

Оценка Левиным портрета Анны («я не видал лучше портрета») сравнивается с тем, как оценивают его Стива Облонский («необыкновенно хорош») и Воркуев («необыкновенно похож»). Мысль Левина и мнение Анны, что в копировании природы нет поэзии, в высшей степени оказывается созвучно: «Я смеюсь, - сказала она, - как смеешься, когда увидишь очень похожий портрет» (8, т.8, 290).

Все, что делает Анна имеет непосредственное отношение к Левину, и писатель пытается об этом напоминать читателю: «перевела свой взгляд с Левина на брата; ...взглянув на Левина, просительно-робко взглянула на Левина; ...обращаясь по внешности к брату, но, очевидно, только к Левину...» (8, т.8, 291). Когда Анна признается Левину в бессмысленности своего теперешнего положения, он открыл еще одну новую её черту - правдивость. Тяжелые нравственные переживания оставили след на внешности Анны, что отразилось на ее лице, которое «вдруг приняв строгое выражение, как бы окаменело» (8, т.8, 292). Статичность черт лица Анны Левин воспринимает как форму проявления ее духовной сосредоточенности. Такое выражение её лица кажется ему «еще красивее, чем прежде». Неподвижность мимики объясняется Левиным как страница невысказанных страданий героини, как временная остановка перед грядущей катастрофой, которая вызревает из динамики сюжетного движения.

Правдивость Анны, открытая Левиным, рождает в нем самом неизвестное до этого чувство «нежности и жалости» к ней, что позволило ему предположить, что «Вронский не вполне понимает её». Так через Левина писатель возвращает нас к началу истории с портретом Анны и слова о Христе и Пилате, сказанные в тот день Анной, обретают новый смысл. Толстой показывает процесс превращения зрительных образов в чувство и мысль персонажа, живая динамика восприятия Левиным итальянского портрета Анны не только продолжает процесс «портретирования» героини, существенно корректируя его образ.

В романе Л.Н. Толстого «Анна Каренина» изображение внешнего облика персонажа выполняет важную функцию в структуре повествования. Как развернутое описание облика героя, так и созданный двумя-тремя словами «эскиз» его внешности, несут важную информацию о сложнейших динамических связях, существующих между автором, повествователем и системой образов-персонажей. В структуру визуального образа, передающего впечатление персонажа, Толстой-художник закладывает информацию о характере героя, определяя его место в системе образов и общей композиции произведения. Портретные изображения оказываются тесно связанными с романским повествованием: из них складываются узловые в смысловом отношении сцены и эпизоды.

Анализ художественных форм портрета в романе Л.Н. Толстого «Анна Каренина» свидетельствует о том, что многие визуальные образы героев романа созданы автором в расчете на активность читательских ассоциаций, включающих в себя различные способы интерпретации художественного текста, в том числе и живописный контекст, который, безусловно, расширяет смысловое поле образа и всего произведения в целом. Портретная характеристика героев постепенно «освобождается» от выполнения чисто служебной «описательной», репрезентативной роли и становится наряду с другими элементами художественной структуры конструктивным элементом повествования, несущим в себе знание о жанровой модификации произведения.

1 Шаталов С.Е. Художественный мир И.С. Тургенева. – М., 1979. -98с.

2 Храпченко М.Б. Лев Толстой как художник. – М., 1965. -186с.

3 Страхов И.С. Психологический анализ в литературном творчестве: Учебное пособие. Ч.1. - Саратов, 1973. - 178с.

4 Бабаев Э.Г. Очерки эстетики и творчества Л.Н.Толстого. – М., 1981. -141с.

5 Чудаков А.П. Предметный мир Достоевского // Достоевский. Материалы и исследования. – М., 1980.

6 Абдигазизулы Б. Гражданский пафос произведений Шакарима // Вестник КазНПУ им. Абая. Серия филологическая. №1 (43). 2013. – С. 66-68.

7 Гудзий Н.К. Лев Толстой. Краткий биографический очерк. – М., 1960. Мышковская Л.М. Мастерство Л.Н.Толстого. – М., 1968. Ковалев В.А. Поэтика Льва Толстого. – М., 1983.

8 Толстой Л.Н. Анна Каренина // Полн.собр.соч: в 12 т. Т.7, Т. 8. –М., 1987. -56 с.

УДК 821.512.122

Ә.Д. Әміренов –

Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты, филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
Г.Ә. Сағынаева – Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің PhD докторанты

ТӘУЕЛСІЗДІК АҢСАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫ

Түйіндеме: Мақалада XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасыр басындағы қазақ қоғамын отаршылдық езгіден құтқару, елдің тәуелсіздігі үшін күресі идеясын көркемдік оймен жеткізген қазақ халқының азаттық аңсарын ашып берген поэзиясы әдеби-тарихи үдеріс тұрғысынан зерделенеді. Қазақ ақындарының отаршылдыққа қарсы туындаған ағартушылық идеясы егеменді еліміздің қазіргі ұстанып отырған бағдарымен ұштасып, жалғасуда. Адамдардың бойындағы имандылық, рухани тазалық, ұлттық мақтаныш, замана көшінен қалмай, алға қарай ілгерлеу, әлемдік дамудың озық жетістіктерін меңзеу, білім берудің жаңа сапасын жетілдіру сияқты т.б. мәселелер бүгінгі күні де өзектілігі қарастырылған.

Кілт сөздер: Тәуелсіздік, поэзия, ақын, билік, ағартушылық, имандылық, білім, әлемдік даму,

Аннотация: В статье исследуется поэзия второй половины XIX и первой половины XX века об освобождении казахского общества от колонизаторского режима, идеи борьбы за независимость народа с позиции литературно-исторического процесса. Просветительская роль поэзии, казахских поэтов тесно переплетается с идеями современности. Рассматриваются духовность человека, душевная чистота, национальная гордость, улучшение качества образования, конкурентоспособность, способность человека развиваться, осваивать передовые технологии, и другие актуальные проблемы современности.

Ключевые слова: независимость, поэзия, поэт, власть, просветительство, духовность, образование, мировое развитие.

Abstract: The paper investigates the poetry of the second half and the early twentieth century and in which poetically reflected idea of liberation of the Kazakh society from the totalitarian regime, the people's struggle for independence and common dreams about freedom of Kazakhs from the position of literary-historical process. Educational role of poetry, Kazakh poets closely intertwined with ideas of modernity. They consider a person's spirituality, spiritual purity, national pride, improving education quality, competitive pricing, a person's ability to develop, mastering advanced technology, and other topical issues of the day.

Keywords: Independence, poetry, poet, government, education, spirituality, education, global development

Қазақ елі билік, шаруашылық, рухани тәуелділіктен арылып, бүтіндей тәуелсіз жеке мемлекеттік мәртебеге ие болғанына да көп бола қойған жоқ. Бары-жоғы жиырма жыл ғана. Осы аз ғана жылдың өзінде өткендеріміздің үш ғасыр бойы бодандықта жүріп аңсаған егемендік аңсарының ірге тасы мықтап бекіді: еліміз болашағынан үлкен үміт күттіретін әлем елдерінің санатына қосылып, экономикалық әлеуеті жоғары елге айнала бастады; мемлекеттік саяси-экономикалық бағдарламалары мен жоспарлары тұрғысынан болсын, тағыда басқа алуан салаларымен болсын, әлем жұртшылығының назарына іліккен, қызығушылығын туғызған, ешкімге жалтақтамай өзіндік даму – Қазақстандық даму үлгісін көрсеткен мемлекет болды; еліміздің ұйтқы болуымен жер жаһандық деңгейде өтіп жатқан әртүрлі саммиттер, конференциялар, форумдар, спорттық жарыстар Қазақстанның әлемдік аренадағы беделін арттыруда; елдің әлеуметтік -экономикалық дамуы күн санап артып, халықтың тұрмыс деңгейі, тыныс-тіршілігі Орталық Азия елдерінің ішінде алдыңғы қатарға шықты. Ендігі мақсат – осы азат елдің көтерілген шаңырағын қисайтпай, биікке көтеріп, тіктеп ұстап, жаһандану толқынында жұтылып кетпей бүкіл саяси, экономикалық, рухани, мәдени, болмыс-бітімімізбен әлемдік заманауи дамудың алдыңғы қатарынан көріну. Бұл – Қазақ елінің алдына қойған перспективалы стратегиялық бағдары.

Тәуелсіздіктің оңай жолмен келмегені айтылып та, жазылып та жүр. Үлкен, қомақты ғылыми зерттеулер де жоқ емес. Дегенмен де, қазірде тілімізде жиі қолданылып жүрген «азаттық», «тәуелсіздік», «егемендік» сияқты аталымдардың тарихи-саяси мәнін, ұрпақ санасын сіндіру үшін өткендегі тарихи жадымызға қайта-қайта үңілгеніміз артық болмас. Тек қасаң фактілерге сүйенетін тарихи хронологиямен ғана шектелмей (өкінішке орай көптеген зерттеулер осы тұрғыдан қарастырылуда Ә.Ә), тәуелсіздік аңсардың мақсат-мүддесін, арман-тілегін бүтіндей ашып беретін рухани мәдениетімізбен, көркемдік ойдың құндылықтарымен байланыстыра терең талдап зерделегенде ғана тарихты дұрыс түсінуге болатынын байқатады. Әдебиеттанушы С.Қирабаевтің сөзімен айтсақ: «Қазақтың рухани мәдениетінің ең үлкен бір бөлігі – оның көркем әдебиеті. Ол – халық тарихының бейнелеу жолымен жасалған көркем шежіресі. Халық басынан өткен деректі оқиғалар, оларға қатысқан тарихи тұлғалар туралы мәліметтер тарихпен бірге әдебиет бетінде де көп сақталған» [1,3]. Яғни, мәселені әдеби-тарихи процесс тұрғысынан зерделесек, тәуелсіздіктің тарихи, саяси мәнін, халқымыздың азаттық аңсарын толық ашып береміз.

Қазіргі қазақ әдебиетінің даму жолын шолып қарасақ, әлеуметтік-қоғамдық, рухани-мәдени өмірінің туыстас халықтармен біте қайнасқан VIII –XIV ғасырлардағы жалпытүркілік ортақ әдебиеттен бастап, XV-XVII ғасырлардағы қазақтың ұлт болып қалыптасып, дербес мемлекетке ие болған тұстағы поэзиясы, XVIII-XIX ғасырдағы ұлттық тәуелсіздік, отаршылдық зардабы тақырыбындағы поэзия, XX ғасыр басындағы отаршылдық езгіден құтқару, елдің тәуелсіздігі үшін күресі идеясын батыл көтерген поэзия, кеңестік кезеңдегі әпербақан саясаттың ығына жығылған «қып-қызыл идеядағы», тәуелсіздік санадан жүрдай болған әдебиет деп қысқаша тұжырымдауға да болады. Осы санамалап өткен кездердегі әдебиеттің идеялық-мазмұндық, көркемдік жағынан дамуына әсер еткен қоғамдық тарихи-саяси жағдай болды.

Ал тәуелсіздік, елшілдік, әлеуметшілдік сарындағы поэзияның тақырыптық-идеялық жағынан жандануы XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың басындағы әдебиетте көрініс тапты. Бұл жөнінде М.Әуезов былай дейді: «XIX ғасырдан бастап қазақтың жазба әдебиеті әлеумет халін ұғып, ел қамын жоқтауға кіріседі. Өлең бұрынғыша қызық, сауық сияқты ермек емес, қауым қызметін атқара бастайды. Елдің саяси пікірі мен тілек, мақсат, мұң, зар сияқты сезімдердің басын қосып, жанадан ой негізін, салт-санасын құрай бастайды. Бұл уақытқа шейін болмаған әлеуметшілдік сарыны, азаматтық нысанасы шығады» [2,194-195]. Яғни ұлттық намыстың таптанып, халықтың тыныс-тіршілігінің тарылып, биліктің, ата қоныстың, қазына-байлықтың, діннің, тілдің, жалпы алғанда діліңмен қоса бүтіндей орыс бодандығына беріліп, орыс патшалығына тәуелді болып отарланған осы тұстағы қазақ поэзиясы тарихи оқиғаларды, өмірлік фактілерді негізге ала отырып, көркемдік ой үлгісінде ащы ыза, улы зармен заңран болып төгілді, кейін елшілдік ұранына айналып, көкейден азаттықты аңсаған жыр болып ағылды.

Қазақ еліне жүргізілген отаршылдық нәубәті жоспарлы түрде жасалып, біртіндеп сыналай еніп, өз нәтижесін берді. Алдымен қазақ сахарасындағы бұрыннан басқарылып келе жатқан дәстүрлі хандық билік жойылды. «1822-1867 жылдар аралығында хандық жойылып, аға сұлтандық ел билеу жүйесі енген соң, қазақ жерін «бөлшекте де билей бер» дейтін отаршылдық принцип негізінде көптеген әкімшілік территорияларға жіктеді. Бұл тұста ру басыларын бір-біріне айдап салып, отаршылдық саясатын оңай жүзеге асырды...» [3,73]. Патша әкімшілік жүйесінің отаршылдық пиғылдағы бұйрығын орындататын ел ішіндегі басқарушылары аға сұлтан, болыс, старшын, билер еді. Патша шенеуніктерінің айдауымен қазақ ішіне ірткі салып, елді бұзған да осылар болды.

Бас-басына би болған өңкей қықым,
Мінекей бұзған жоқ па елдің сиқын,
Өздерінді түзелер дей алмаймын,
Өз қолыңнан кеткен соң енді өз ырқың [4, 28].

Абайдың бұл айтып отырғаны тарихи шындық, қазақ даласының тұтастығы бұзылып, болыс-болысқа бөлініп, сол болысты басқарып отырған қолдарында билігі жоқ «өңкей қықымдардың» орыс билігінің ықпалында кетіп, елдің берекесін кетіріп, сиқын қашырғанын ақын ішінен шер боп ақтарылған көркемдік оймен жеткізіп отыр. Бұларға қолымен от көсетіп, өз халқына айдап салып отырған аяр саясаттың азғырушысы орыс ұлығының да жымьсықы әрекетін ақын:

Орыс айтты өзіңе ерік берем деп,
Кімді сүйіп сайласаң бек көрем деп.
Бұзылмаса оған ел түзелген жоқ,
Ұлық жүр бұл ісінді кек көрем деп [4, 26], - деп ашып береді.

Елдің іргесін сөгіп, бірлігін тайдырып, бір –біріне алауыз қылып («Алыс-жақын қазақтың бәрі қаңғып, Аямай бірін-бірі жүр ғой аңдып»), тіпті ағайын-туыс арасына от қойып («Атаны бала аңдиды, ағаны – іні, Ит қорлық немене екен сөйткен күні») отаршылдық қамытын мойнына ілдіріп мақсатына жеткен орыс отаршылдық пиғылы мен солардың сойылын соғып өз халқын құрдымға түсірген ел билеушілерінің ессіз қылығын ақын астарлы оймен жеткізеді:

Ел бұзылса салады шайтан өрмек,
Періште төменшектеп қайғы жемек.
Өзімнің иттігімнен болды демей,
Женді ғой деп шайтанға болар көмек [4, 24].

Осындағы «шайтан», «періште» деген бейнелі сөздерде терең астарлы мағана жатыр. Діни ұғымда екеуі бір-біріне қарама-қарсы мәндегі сөздер. Періште күнәсіз, пәк, адал субстанция және ол үнемі жақсылық жағымен көрінеді, ал шайтан керісінше қара ниетті, азғырушы жағымен мәлім. Бұл көркем бейнедегі «шайтан» – отарлаушылар болса, «періште» – отарланғандар. Шайтанға көмек берушілер – отарлаушылардың жандайшаптары ел басқарушылар.

Биліктен айырылып, екі жақты қанауға түсіп, берекесі кеткен елді ақын шөлге теңейді:

Берекесі кеткен ел –
Суы ашыған батпақ көл.
Құс қаңқылдап, жағалап,
Сулай алмас жазғы төл.
Оның суын ішкен мал,
Тышқақ тиіп аспас бел.
Көл деп оны кім жайлар,
Суы құрсын, ол – бір шөл [4, 91].

Ақын бұл жерде елді балама символ ретінде шөлге теңеп отыр. Яғни, суы бігіп шөл боп құрып бара жатқан көл – тоз-тозы шығып, құлдық қамытын мойнына ілген, басшысыз қалған берекесіз ел болса, шалқар көл – билік, шаруашылық, мәдени-рухани жағынан жетілген, өз билігі өз қолында тәуелсіз, берекелі ел:

Берекелі болса ел –
Жағасы жайлау ол бір көл.
Жапырағы жайқалып,
Бұлғақтайды соқса жел.
Жан-жағынан күркіреп,
Құйып жатса аққан сел.
Оның малы өзгеден,
Өзгеше боп өсер тел.

Таза қазақи танымдағы ел көрінісі, көшпенді елдің шаруашылық тұрмыс–тіршілігі, бүтін болымысы арқыл ақын берекесі кеткен ел (отарланған) мен берекелі (тәуелсіз) елдің көрінісін қатар суреттей отырып көрсетеді. Айналасында жапырағы жайқалған жасыл орманды, жан-жағынан күркіреп ағып құйып жатқан мөлдір бұлағы бар шалқар көлдің жағасында, көк майсалы шөбі шүйгін жайлауда тойынып өскен төрт түлік малдың тел өсуі – байлықтың, дәулеттің нышаны, тал басын тербелтіп бұлғақтай соққан жел – тыныштықтың, бейбітшіліктің белгісі. Ақын аңсарындағы тәуелсіздік міне осы - әсем табиғат аясында алаңсыз еңбек етіп, мамыржай тіршілік еткен азат ел. Мұндай елді басқару да кім көрінгеннің қолынан келетін іс емес:

Көп шуылдақ не табар,
Билемесе бір кемел? -

деген риторикалық сауал тастайды ақын. Негізінен «кемел» араб тілінен енген кірме сөз. Түсіндірме сөздікте «Кемел – әбден толып жетілген, өскен, ер жеткен. Асқан шебер, жетік, алғыр» [5, 382] деп көрсетілген. Бұл түсіндірме Абайдың айтып отырған «кемелін» тарқата алмайды. Абай оны діни-ахлақтық мағынада қолданған. Діни сопылық танымда کامل - камил сөзі ахлақтық (мінез-құлық) ұғымда қолданылады, яғни адами жетілудің әуел бастағы құдайлық жаратылыстағы деңгейінде болу, тек сыртқы (заһири) ғибадат-құлшылық жағынан ғана емес, ішкі (батини) рухани, мінез-құлықтық тұрғыдан жан-жақты толық жетілгендікті білдіреді. Адамның ішкі рухани толысуының басты көрінісі – имандылық. Ахлақтың (мінез-құлықтың) негізгі міндеттерінің бірі – елге, туған жерге, жұртқа, отанға байланысты міндеттер: «Отанды сүю де иманнан келеді. Имансыздың жүрегінде отан сүйіспеншілік болмайды. Әр адам баласы үшін, мемлекетін және елін сүю, оның бақытты болуына, дамуына тырысу міндет болады» [6, 271], деп жазылады Ғылымхалдің «Мінез-құлық» (Ахлақ) бөлімінде.

Ақынның сын тезіне түскен ел басқарушылардың барлығы әрине, отаршылдықтың «бөлшекте де билей бер» саясатының құрбандары. Мұндай атқамінерлер Абайша айтқанда имансыздар, яғни кемел, толық адамдар емес. Ондайлардың ел басқаруы да қауіпті. Сондықтан ақын елбасшысы кемел адам болу керек дейді. Халықты артынан ертіп, елін дәулетке жеткізетін басшыны «единица» деп, ерген халқын «нөл» деп арифметикалық ұғыммен астарлайды:

Единица – жақсысы,
Ерген елі бейне нөл.
Единица нөлсіз ақ,
Өз басыңдық болар сол.
Единица кеткенде,
Не болады өңкей нөл ?
Берекенді қашырма,
Ел тыныш болса жақсы сол [4, 91].

Расында ақынның айтатын «көп шуылдақ» нөлдің алдында кемел басшы «единица» тұрмаса, маған

десе қанша нөл болса да оның арифметикалық сандық мағынасы болмайтындай, әлеуметтік ұғымдағы халықтың да басшысы кемел (единица) болмаса құрдымға кететіні анық. Абайдың тереңнен толғап, астарлап қозғап отырғаны да осы қолдан кеткен билік, сол билікті қайта қолға алу, елді кемел басшыға билету. Бірақ ақын билік тізгінін қалай қайтаруды тәпшітеп жатпайды.

Берекенді қашырма,
Ел тыныш болса, жақсы сол.
Рас сөзге таласып,
Ақжем болма, жаным, кел [4, 92], -

деп елдің тыныштығын армандап, сол елді алға сүйрейтін, әділ билік жүргізетін кемел басшыны идеал ғып қана өтеді. Міне, ақынның тәуелсіз ел, тәуелсіз билік аңсары да осында.

Билікті қолға алған соң ендігі кезекте жер отарланды. 1968 жылғы қазақтар «Жаңа низам» деп атап кеткен «Уақытша Ереженің» 210 бабында: «Қырғыз (қазақ) көш-қоны болып табылатын жер мемлекеттік болып есептеледі, әрі қырғыздарға қоғамдық түрде пайдалануына беріледі» [7, 289], - деп жазылған. Барлық ерікті өз қолына алған патша өкіметі қазақтың атамекен, құт қонысы болған ең шұрайлы жерлерін ішкі Ресейден шұбырған қара шекпендерге таратып, қазба байлық шығатын жерлерді шетелдік өндірісшілердің қолына берді. Жергілікті халық құнарсыз, шөлейт жерлерге ығыстырылды. Өз жерінде күн көре алмаған орыс мұжықтары қазақтың шабындығы мол, сулы жерлеріне өз беттерімен орналасып қоныстанып жаппай үй салып, ауылдар тұрғыза бастады. Патша өкіметі оларға қолдау көрсетіп: «Күздік жайылым мен қыстақтар, оған жақын жердегі шабындықтар және дәл сол сияқты сонда орналасқан құдықтар мен ормандар жеке отбасылардың жеке меншігі болып табылады» [7, 290], - деп жарлық шығарады. Алайда бұрын отырықшы болмаған қазақ бұл заңның пайдасын көрмеді. Ата-бабасынан бері көшіпелі тұрмыс кешкен қазақ биліктен бір айырылса, енді шұрайлы жерінен тағы айырылды.

Мұндай жағдай: «Қазақ елінің рухани құлдық қамытын киіп, отаршылдық қысымға ұшыраудан құтылуға ұмтылу – осы кезеңдегі қазақ поэзиясының өзекті сарынын тудырмай тұра алмады. Өткен замандағы Асан Қайғы, Бұхар, Махамбет, Дулат, Шортанбай, Мұрат, бергіде Абай бастаған жаңа әулет өкілдері, кітаби ақындар туындыларындағы отаршылдыққа іштей қарсылықтан туған ортақ сарынды сезінеміз» [8], - дейді М.Мырзахметов.

Жердің отарлануы, ақындар шығармашылығының негізгі тақырыбына айналып, көкіректен шер болып ағылды. Енді ата қоныстың жаз жайлауы, күзеуі, қыстауы, өзен-көлі, тіпті ағаш, талы, топырағына дейін жат жұрттық болып кеткенін шерменде болып толғаған сахараның Батысы мен Шығысының екі ақынына құлақ түрелік :

Еділді тартып алғаны –
Етекке қолды салғаны.
Жайықты тартып алғаны –
Жағаға қолды салғаны.
Ойылды тартып алғаны –
Ойдағысы болғаны.
Маңғыстауда үш түбек,
Оны дағы алғаны.
Үргеніш пен Бұхарға,
Арбасын сүйреп барғаны,
Қоныстың бар ма қалғаны?! [9, 146]

Бұл қазақтың Батысының отарлануы. Жері тарылған, қайраны таусылған, жұртының ауыр халін жырлаған Мұрат Мөңкеұлының «Үш қиян» толғауы. «Адыра қалғыр үш қиян, Қайырсыз болған неткен жер», деп амалсыздық етеді. Жеті жұрттан қалған қоныстың, қазақ жұртына құтты мекен болама деген арманды орыс отаршылдығы ойрандады:

Әуелі жеңіп орыс Еділді алды,
Сарытау, Аштарханның жерін де алды.
Артынан Еділден соң Нарынды алды,
Тоғайдың ағаш, қамыс, талын да алды [9, 150]

Осы озбырлықты Дулат ақын да өзінше толғайды. Ол халықтың азып-тозып кетуін алдымен орыс патшалығының қазақ билігін тартып алуынан, шұрайлы жерді басып алып, дуан салуынан, елдің қонысы тарылып көшпенділік тұрмыстан айырылуынан, қазақтың өзін-өзі қанап, болыстыққа таласып бейбіт елді бүліктіруінен деп түсінеді. Ақын толғауларының ерекшелігі де осы – замана келбетін бар көрінісімен көрсете алған шыншылдығында:

Айтуға ауыз келе ме,
Аягөз кімнің жері еді?
Жер сауырын жайлауды,
Ел сауыры дер еді.
«Жер кімдікі?» дегенде
Аға сұлтан, қазылар
Не деп жауап береді.
Сауыр жерден айырылып,
Қазақ елі қаралы...
Ұзын өріс қысқарып,
Кең қонысың тарылды.
Жеріңнің алды шұрайын,
Дуан салып жайланып.
Датынды айтсаң орысқа,
Сібірге кеттің айдалып [9,15]

Бұл қазақтың кең көсілген Сарыарқасының талапайға түсуі. Ақын жауапкершілікті ел басшылары болып отырған аға сұлтандарға жүктейді, елдің тозуын, «кең қоныстың тарылуын», құт қоныстан айырылуының себебін солардан сұрайды. Ертеңгі ұрпақ «ата-баба жері, менің жерім қайда, мына жер кімдікі?» десе, оларға не деп жауап бересің деген сауал тастайды. Жалпы сол тұстағы қазақ ақындарынан патшаның әкімшілік аппаратының ішіндегі лауазымы жоғары болып саналатын аға сұлтанды сын тезіне салу Дулатта ғана бар.

Ақындар отарланып, халқы бодан болғанға дейінгі туған жердің тамаша көрінісін әсем бейнелейді. Мәселен Аягөз өзенінің әсем табиғатын Дулат ақын динамикалық көрініспен сипаттайды: сонау Тарбағатай тауынан тоқсан сала болып, тоғыз өзенді түйістіріп тауды екіге жарып күркіреп ағып жатқан Аягөз, қырмен аққан өзеннің жүйріктей шалқып шабуы, ойға түскен өзеннің сүйріктей сумаң қағуы өзенінің жағасында майыса тербелген сұлу тал, сол талдардың саясының көкмайса шөбіне мал семіріп, тел өскені көз алдына тірі табиғатты алып келгендей.

Аягөз сенің бойыңда,
Несібе, ырыс тегіс қой
Сай-салаң балғын жеміс қой.
Қырың – малдың кіндігі,
Ойың - өнім егіс қой , -

деп думандата жырласа Дулат ақын, Мұрат бодандалғанға дейінгі елінің әсем көрінісін халықтың тыныс-тіршілігімен, туған жерінің төсіндегі елдің дәулеті болған мың-мыңдап өрілген малын, мамыржай күй кешіп, бейқам тірлік етіп жатқан елін жырға қосады :

Қойды мыңнан өсірген,
Жылқыны санға жеткізген,
Арпа, қауын төктірген,
Жеріне жеміс ектірген
Дәулеті қалың біткен жер.
Қырғауылдай қызыл нар,
Қыз-келіншек жиылып,
Қызықпенен артқан жер.
Айыр өркеш, сары інген,
Кілем жауып үстіне,
Қыл арқанмен тартқан жер.
Мыңнан жылқы айдаған,
Жүзден нарды байлаған,
Салтанат түзеп мырзалар,
Тамашаға батқан жер.

Бұл Дулат ақын мен Мұрат жыраудың аңсарындағы тәуелсіз ел ғана емес бүкіл халықтың арманындағы құт қоныс. Отарланып жаттың қолына өткеннен кейінгі жердің мұндай әсем көрінісінің бірі де қалмаған, тіпті бұрынғы арқырап ағып жатқан өзеннің ағысы да өзгерген,

Жағаңа дуан түскен соң,
Аягөз суы қағынды.

елдің де сиқы кетіп, ақыннан ұйқы қашқан:
Шенділердің қылығы,
Елге істеген былығы,
Азған елдің ішінде,
Дулат сынды сорлыда,
Ұйқы тыныш бола ма?!

Туелсіз ел, азат жер аңсары сол тұста жасаған ақындардың барлығының да шығармаларында кездеседі. Бұл отаршылдықтың әкелген себебінен туған салдар еді. Тәуелсіздікке қалай жетудің жолын нақтылап айта алмаса да, заманның лаңын сын тезіне сала отырып бүкіл патшалық аппараттың билік басындағыларды ашық айыптады, елді бостандыққа жеткізетін кемел, әділ басшыны арман етті, орыс мұжығының қолына кетіп ту-талақайы шыққан ата қоныстың сүреңсіз көрінісі қан жылатты, бодандыққа дейінгі төскейде малы шұбырған, әсем табиғатты кең жайлау, асқаралы асқар тау, тұнық, мөлдір айнакөл, алаңсыз тірлік еткен салқар көшті елді аңсады.

Ресей патшалығы қазақ жерін тұтас отарлап алған соң, басты мақсатына көшті – ұлттың рухани жан дүниесін тоздырып, санасын улап, орыстандырудың миссионерлік саясатын жүзеге асыра бастады. «Ресей империясының шет аймақтағы бұратана халықтарды тұтас шоқындырып орыстандыру жайындағы жүргізген миссионерлік саясаты қыры мол көп салалалы, жоспарлы әрі өте күрделі, мейлінше кертартпа мемлекеттік дәстүрлі саясат болатын-ды» [3,105].

Патшалық Ресей өзінің басыбайлық саясатын іске асыру жолында ештеңеден тайынбады. Олар алдымен миссионерлік барлау арқылы арнайы мағлұматтар жинастырып, қазақ халқының рухани болымысын, әдет-ғұрып, салт-санасын, мәдениетін зерттеуден бастады. Халықтың рухани болымысын отарлаудың басты мақсаты – қазақ елін шоқындыру, орыстандыру болды. Сөйтіп мүлдем мәңгүрттендіріп, халықтың рухани жадын құртып, ұлт ретінде жер бетінен жойып жіберіп, барлық жағынан өздеріне тәуелді етіп, рухани құлдыққа ұстауды басты мақсат етіп қойды және осы жолда аянбай тер төкті. Ең алдымен бірнеше ғасырлар бойы халықтың санасына сіңіп кеткен ислам діні мен мұсылмандық негіздегі оқу-ағарту жұмысын реформалаудан бастады. Мұсылмандық оқудың орнына орыс оқуын алмастыру, дін танытатын араб жазуын, орыс жазуымен алмастыру, православие дінін уағыздайтын қазақ тіліндегі кітаптарды тарату, қазақ балалары оқитын мектептерде христиан дінінен сабақтар жүргізу сияқты т.б. бағыттардағы жұмыстарға қызу кірісіп кетті. Бұл жұмыстар нәтижесіз де болмады.

Қазақ жерінде болған осындай өзгерістердің нәтижесінде, халықтың сана-сезіміне өзгерістер әкелді. Елде бас көтеру, оянушылық, жақсыға ұмтылу ниеттері пайда болды. Заманаға сай сауаттарын ашып, орыс мектептерінде білім ала бастаған жастардың саны көбейді, ескі оқудың орнына сол кезде мұқым түркі жұртына таратыла бастаған жаңа оқу «услу-жәдид» оқуын ендіре бастады. Мұнда діни сабақтармен қатар ана тілінде тарих, жағрафия, математика, орыс тілі сияқты т.б. дүнияуи сабақтар жүргізілді.

XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғасырдың басында елдің орыстандыру саясатына қарсы қазақтың бірсыпыра оқығандары мәдени ағарту, әдебиет майданына шықты. Олар өздерінің шығармаларында ескі оқуға, надандыққа қарсы болды, мұсылмандық білімді ана тілінде оқытып үйрететін «услу жәдид» әдісін, жаңа әдісті барынша қуаттап, өз өлеңдерімен қолдау көрсетеді. Мәселен, Мақыш Қалтаевтің сөзіне құлақ түрсек:

Жәдидпен балаларға тап осы күн,
Екі-үш жылда мұкамал танытар дін.
Өзіміздің түрікше тілімізбен,
Тез білдіру болады қай жері мін...
Ана тілмен табылса қажетіміз,
Парыз ба ескіше оқу оқу әдегіміз.
Түркі тілде жәдидпен «Ғылым халды»,
Білсек қабыл болмай ма тағатымыз [9,14].

Сөз болып отырған «Сахарадағы мешіттер» атты өлеңінде ақын жастардың діни тәлім-тәрбие мәселесіне айырықша көңіл бөле отырып, сонымен қатар, өмірлік қажеттіктерден туындап отырған орыс тілін үйреніп, орысша білім алу керектігіне де баса назар аударады. Медреселерде дін оқуымен бірге ғылыми пәндерді, орыс тілін оқытатын тәртіп енгізілсін деген пікірді қолдайды.

Дін танытып екі-үш жылда түркімізден,
Орыс тілін білейік тұрған қамап.
Қайыршы боп жүрмейді қолын жайып,
Кәсібін өнер тапқан болар манап, –

деп ақын заманның өзі талап етіп отырған орыс тілін білу арқылы жастарымыз кәсіпке, өнерге қол жеткізіп өзгеге қор болмайды деп тұжырымдайды.

Мақыш «Өз пайдамызды білмеуіміз» атты өлеңінде дүниелік оқуға шақырған ағартушылық ойын тереңдете түседі.

Үш-төрт жыл жәдидпенен дін танытып,
Школға мұнан кейін апар таста.
Школда үш жыл барып оқыған соң,
Адам болар адымын және хаста.
Шаһадатнама берсе учительдер
Мұнан соң қайда барса қалма сәсте [9,9], –

деген өлең жолдары ақын өзі өмір сүрген замандағы ағартушылық бағытпен үндесіп жатыр. Жастарды оқу, білімге жетелеу туралы толғанады. Мақыш өзінен бұрын Абай, Ыбырай қалыптастырып дамытқан өрісті ойды жаңа жағдайда ары қарай жалғастырады.

Мақыш жастардың оқып, білім алудағы міндеті өз халқының пайдасына жарау, ғылым, өнерден кенже қалған елін алдыңғы қатарлы елдермен теңестіру, оның прогрестік бағытта дамуына жол ашу деп біледі. Сондықтан да қазақ жастарының ендігі талаптанып оқитыны заманға сай орысша оқып, білім алу, ондағы мақсат жеке бастың қамын күйттейтін шенеуніктік қызмет үшін емес, ертеңгі ел игілігіне жаралық өнер, ғылым, кәсіпті меңгеріп халықтың, ұлттың мүддесін ойлайтын саналы, білімді азамат болу үшін оқу керек деп, оны өлеңдері арқылы насихаттайды.

Оқысын бай, фақырдың баласынан,
Орыстардың кәмелетті данасынан.
Петербор, Мәскеулердей биік жерде,
Орыстың шаһар атты қаласынан.
Барғанымыз басқадан кейін қалмас,
Мұнда үйретіп жіберсек шаласынан.
Заманаға жарарлық ғылым, білім,
Таба алмас қазақтың арасынан.
Білсін де дін-дүние қызмет қылсын,
Табылса да «пуруснай» қарасынан [9,29], –

деген өлең жолдарынан қазақ жастарының болашағын көздеп, олардың ғылым, білімді игеруіне жол көрсетіп, бағыт сілтеген ақынның азаматтық үнін көреміз.

Ақын шығармаларына бүгінгі күннің биік талаптарынан қарасаң да үндестік табасың. Ол адамдардың бойындағы имандылық, рухани тазалық, ұлттық мақтаныш, замана көшінен қалмай, алға қарай ілгерлеу, әлемдік дамудың озық жетістіктерін меңзеу, білім берудің жаңа сапасын жетілдіру сияқты т.б. мәселелер бүгінгі күні де өзекті.

Қорыта айтқанда қазақ ақындарының отаршылдыққа қарсы туындаған ағартушылық идеясы егеменді еліміздің қазіргі ұстанып отырған бағдарымен ұштасып, жалғасуда. Бұның өзі өткен ғасырдағы тәуелсіздік аңсардың жаңа замандағы жаңғыруының, санаға сіңгенінің жемісі деп білген жөн.

1 Қирабаев. С. Тәуелсіздік рухымен. – Астана: «Фолиант», 2002. – 504 б.

2 Әуезов. М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 261 б.

3 Мырзахметов. М. Қазақ қалай орыстандырылды. – Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1993. – 128 б.

4 Абай (Ибраһим Құнанбаев). Екі томдық шығармалар жинағы. I том. – Алматы: Жазушы, 1986. – 304 б.

5 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.

6 Энциклопедия «Ислам». – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 285 б.

7 Қазақстан тарихы. Очерктер. – Алматы, 1994. – 419 б.

8 Мырзахметов. М. Отаршылдық дәуіріндегі әдебиет // Жұлдыз, 1993, № 7,8,9.

9 Қалтайұлы. М. Шығармалары: өлеңдер, аудармалар, мақалалар. Семей, 1998. – 137 б.

К.Әбдіқалық – ҚазмемқызПУ-дің доценті, ф.ғ.к.
Ғ.Төлегенова – ҚазмемқызПУ-дің 2-курс магистранты

ҒҰМАР ҚАРАШ ЖӘНЕ «АҒА ТҰЛПАР»

Аннотация: В данной статье объектом исследования является сборник Гумара Караша «Аға тұлпар», который появился в 1914 году в Оренбурге. Все двенадцать толғау написаны в виде наставления, поучения, назидания, пожелания. Гумара Караша всегда волновала проблема героя времени. В таких произведениях, как «Замананың адамы», «Замана жайынан», состоящих из пяти и шести частей соответственно, автор изображает героя эпохи. Критикуя поведения правителей, Гумар Караш в своих творениях поднимает вопрос необходимости просвещения. В данной статье сборник «Аға тұлпар» рассматривается как творческое наследие просветительского характера.

Ключевые слова: Алаш, век, религия, поэт, размышление, богатство, философская лирика, искусство, образование.

Түйіндемe: Бұл мақалада Ғұмар Қараштың 1914 жылы Орынбор қаласында жарық көрген «Аға тұлпар» жинағы басты нысанаға алынады. Жинақтағы уағыз, өсиет, насихат, тілек түрінде келетін он екі ұзақ толғауының қай-қайсысында да замана, замана адамы жайында толғанғандығы жан-жақты ашып көрсетіледі. Ақынды ойландырған негізгі мәселезаман жайы, адам туралы екенін оның «Замана жайынан» деген бес бөліктен тұратын және «Замананың адамы» деген ұзақ алты бөліктен тұратын өлеңдерін талдау арқылы түсіндіріледі. Сондай-ақ ел билеушілердің келеңсіз қылықтарын сынап, халқына білім-ғылым үйренудің қажеттілігін насихаттаған өлеңдері де қарастырылады. Мақалада «Аға тұлпар» жинағының ағартушылық бағытта да өзінің рөлін атқарғанасыл мұра екендігі арнайы сөз етіледі.

Кілт сөздер: Алаш, орыс отаршылдығы, заман, дін, ақын, ой-толғам, дәулет, философиялық лирика, өнер, білім.

Abstract: The main object of this article is the collection of "Agatulpar" by Gumar Karash, which appeared in Orenburg, 1914. All his twelve tolgaus was written as instruction, teaching, edification and wishes. Gumar Karash always worried about the problem of the hero of time. He showed the hero era in his works such as "Zamananyu Adamy", "Zaman zhayunan" which consists of five or six parts. Criticizing the behavior of rulers Gumar Karash in his works touches upon the problem of educating. In this article the collection of "Aga tulpar" is considered as a creative heritage of educational character.

Keywords: Alash, century, religion, poet, thinking, richness, lyrical philosophy, art, education.

Орыс отаршылдығының қанауы күшейген тұсында өмір сүрген Алаш қайраткерлерінің бірі, ойшыл ақын Ғұмар Қараштың (1875-1921) бізге мәлім «Қарлығаш» (Қазан, 1911), «Бала тұлпар» (Уфа, 1911), «Тумыш» (Уфа, 1911), «Аға тұлпар» (Орынбор, 1914), «Тұрымтай» (Уфа, 1918) деп аталатын бес өлең кітабының соңғы екеуінде ғана («Аға тұлпар», «Тұрымтай») аты-жөні толық жазылған. Соған қарағанда әбден ақындық кемеліне келгенге дейін өз атын ашық жазуды лайық көрмеген сияқты. Ақынның 1914 жылы Орынбор қаласында жарық көрген «Аға тұлпар» деп аталатын өлеңдер жинағы алдыңғы жинақтарға қарағанда ілгерілеу басым. Өз сөзімен айтқанда «Замана жайын көзге алар» шын азамат-ақын ретінде танылады. Ғұмар шығармаларының ішіндегі көлемдісінде Орынборда жер ауып жүріп Ахмет Байтұрсынов бастырған осы «Аға тұлпар» еді. Азаматтық, елжандылық сезімге қоса ағартушылықты таңдаған ақындардың ертеден-ақ бір-бірімен жақын, мүдделес екені «Бала Тұлпар» (1911) жинағындағы Ғұмардың:

Қара қазақ баласы,
Қысымға талай көніп тұр.
«Білмейді надан халық» деп,
Жаралы жерден болып тұр.
Қойшылар құрып көк жалдан,
Ахмед айтқан келіп тұр [1,33 б.]—

деп келетін өлең жолдарынан аңғарылып жатады.

«Аға тұлпар» жинағында «Замана жайынан», «Замананың адамы», «Жаңа шыққан жастарға», «Бұ заман», «Шығарып салмасы», «Ретті сөзді көп айттым», «Әлай ма, Алаш», «Жиһангер ханның немересі сұлтан Шаһингерей Сейдгерей ұғлына», «Сөйле, тілім, жалықпа», «Асыл ер», «Қашан қадірі білінер», «Хиял, хақиқат» деп аталатын он екі ұзақ толғаулары берілген. Мұнда уағыз, өсиет, насихат, тілек, түрінде келетін толғауларының қай-қайсысында да замана, замана адамы жайында бағзыжыраулар үлгісімен өзінше толғанады.

Ақын өлеңдеріндегі ең басты қайғысы патша отаршыларының қазақты бағзы қонысынан айыруы, ел ағасының атақ, дәреже үшін арын сатуы, екіжүзділік, пандық, арызқойлық, мансапқорлық, жікшілдік,

надандық, паракорлық жайылып, елдің азуы еді. Сондай-ақ Ғұмар өлеңдерінде халықты өнер, білім жолына бастауды жастарға ғана аманат етіп, келешектен үміт күтеді.

Ақынның елінің болашағын ойлап күйзелгені туралы кенес дәуіріндегі зерттеушілер тарапынан әрқилы пікірлер айтылды. Мәселен, Е.Ысмайылов «Ол кейде ескішілік сарынға беріліп, өткен ескі өмірді аңсайды... Кейде бұқаршылдық бағытқа жақындап, ескі феодалдық дүниенің кертартпашылдық жолына батыл қарсы шығады... Кейде ишан, молдаларды батыл сынап әшкерлесе, сонымен бірге өзі тағдыр алдына бас иіп тәңірге жалынғандай жырлар жазды» [2, 259-260 бб.] деген пікір білдірген еді.

Ғұмар Қараштың алғашқы жинақтарынан келе жатқан негізгі тақырыбы – заман жайы. Ақын өмір сүрген уақытта «заман» тақырыбын сөз етпеу мүмкін емес-ті. Ол заманмен қоса адам тақырыбын да нысанға алады. Тіпті, адам боп туып, өмір сүру, өмір, заман туралы философиялық ой-толғамдар түйіндейді. Адамның сана-сезімі, мінез-құлқы да айтылады.

«Замана жайынан» деген бес бөліктен тұратын өлеңінің үшінші, төртінші бөлімінде ақын:

Атаңа сенің қазақ-ай
Бар еді-ау болған күндерің,–
дей келе,
...Хан бар еді сол күнде,
Ақсұңқарға ұсаған;
Билер жүйрік бар еді,
Қас тұлпарға ұсаған;
Әділ қазы бар еді,
Алмасқа қылыш ұсаған.
Батырлар, ерлер бар елі,
Аш маралға ұсаған,
Байлар момын бар елі,
Аузынан уызы төгілген... [1,76 б.],–

деп қазақтың өткен дәуіріне тоқталғанда «Айырылып тегіс қолдағы Бақ, дәулеттен ілінген» дегенді айтқысы келді. Сондай-ақ ақын мұның себебін де түсіндіріп, бұл сауалды жауапсыз қалдырмайды:

Жұрдай болу мәнісі:
Бұл халықтың бұ күнде,
Алтынды тақты ханы жоқ,
Хансыз елдің сәні жоқ,
Қасысы жоқ, биі жоқ,
Бисіз елдің күйі жоқ,
Батыры жоқ, байы жоқ,
Дәулетсіз жұрттың жайы жоқ.
Күні қараң малсыздың,
Жұлдызы жоқ, айы жоқ.
Жігер, қайрат тағы жоқ,
Жігерсіздің бағы жоқ... [1,76 б.]

Ақын заман, адам туралы ойларын «Замананың адамы» деген ұзақ алты бөліктен тұратын өлеңімен толықтыра түседі.

Мынау қазақ деген жұрт,
Кең далаға жайылып,
Аңғырт өскен ел едік,
Кезінде елмен тең едік.
Күні бүгін болғанда
Ол қоныстан айырылып
Қанатымыз қайырылып
Қажып тұрған ел едік... [1,79 б.].

Расында да қазақ қабырғалы ел атанып, отырықшы халықтардың түсіне де кірмеген ұланғайыр өңірді жайлады, бұл тараптан оларға үлгі-өнеге болды. Отырықшы елдер тәрізді аң-құсқа, табиғатқа тәуелді болмай, көшпенділердің салтымен бейқам өскені де рас. Алайда Ғұмар Қараш бұл бейқамдықтың енді жарамайтынын ескертеді. «Ұйқы қанды тұрарлық» дей отырып, ел-жұртын білім-ғылым үйренудің қажеттілігін насихатайды.

«Ретті сөзді көп айттым» деген өлеңінде ақын:

Асыл ердің белгісі –
Қадірін біліп ерлердің
Сыртынан даттап сатпайды,
Сырын шашпай сақтайды,–

деп адамның жақсы қасиеттерін де бағалап, жақсы мен жаманның парқын таразылай келе жастардың тек жақсылықтан үлгі алуын қалайды. Сондай-ақ «Жиһангер ханның немересі сұлтан Шаһингерей Сейдгерей ұғлына» деген ұзақ арнауында да «Сұлтандардың ішінде Алғыр қыран сұңқарым» деп бастап, барлық қасиетін теріп мақтағанда, сондай-ақ қазақтың ірі тұлғаларын мадақтап ауызға алғанда кейінгі жастарға осылардың ісін үлгі етпек еді.

Ақынның «Асыл ер» өлеңінде «халықтың күні қараған жамандарды» жеке-жеке кейіптейді. Портреттік, психологиялық суреттеулер молынан ұшырасады.

Ел ішінде осы күн,
Адамнан басқа аңы жоқ,
Жұрт жайында қамы жоқ,
Сыңартық бұқа пішінді,
Әкімге қалған күн құрсын [1,110 б.].

Бұл – портреттік кейіптеу. Әсіресе, ақынның әкімдерді сыңартық бұқаға теңеп, олардың теріс мінезін нақты жеткізеді. Мұнымен қоса психологиялық суреттеу жасалады.

Сол заманда пайда болған артық салықтарды, яғни,

Қала берсе бұлардан,
Ғаріптерді олжалап,
Өсіп алып мал жиған,
Осы күнгі қалтылдақ,
Байларға қалған күн құрсын,–

деп сынға ала отырып, малдан зекет, астықтан ғұшыр, адамнан пітір сияқты алымдарды жалмаған ауыл молдасын да құр қалдырмайды:

Білімі жоқ, көңілі зор,
Дін мен күнге бірлей сор,
Молдаға қалған күн құрсын [1,110 б.].

Сөйтіп, ақын сопыны да сын сырығынан құтқармайды. Ғұмар суреттеуінде сопы моллаға қарағанда қанағатшыл болғанмен, надандығы жағынан онымен бірдей, тіпті, сопының тақуалығы орасан болып көрінеді:

Ежік-әбжіт қалдырмай,
Оқытады балаға,
Ақы-мақысұрамас.
Қанағат етіп тұрады,
Зекетке берген танаға...
Таспа қара, таңқы мұрт,
Надан сопы бұл құрсын [10,110 б.].

Философиялық лирика жанрында жазылған «Хиял, хақиқат» атты өлеңіне тоқталсақ, мұнда лирикалық кейіпкер бір күні сахара төсінде шалқадан жатып, көк шатырына көз тігіп ойланады. Аспан әлемінде жердің өзі тозғандай, жер бетінде қыбырлап жүрген «адам да солай бір тозан» болып көрінеді. Бұл өлеңінен ақынның ғылымы мен білімі, діни сауаты да аңғарылады.

Біз адамзат жынысы
Дүниеге келіппіз...
Келуіміз не үшін?
Кетуіміз не үшін?
Мұнда не сыр, не мақсұт?...
Кім құрады жиханды,
Кім жіберді адамға,
Терең сырлы бұ жанды [10,118 б.],–

деп философиялық толғаныспен осы өлеңін аяқтайды. «Хиял, хақиқат» Ғұмар Қараш дүниетанымының мәйегі іспеттес.

Түйіп айтқанда, ақын заман, өмір құбылыстарын, жақсылық пен жамандық, әдептілік, ел билеушілердің келеңсіз қылықтарын сөз еткенде соңғы түйінін ағартушылық бағытқа бұрып, «Бәрін айтта бірін

айт, Өнер менен білім жоқ, Білімсіз, қазақ, күнің жоқ» дегенге саяды. Ғұмар Қараштың «Аға тұлпар» жинағы қазіргі «Ояну дәуірі» деп аталып жүрген кезеңде қазақ халқына дұрыс жол сілтеп, ағартушылық бағытта өзінің рөлін атқарғанасыл мұралар болып табылады.

1 Қараиш Ф. Замана. – Алматы: Ғылым, 1994. – 240 б.

2 Ысмайылов Е. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті/ Канд. дисс. Қолжазба. – Алматы, 1943. – ҚРОМА, 1286-қор, 1-іс.

ӘОЖ 82:7

Н.Р. Ескендилов – Phd докторант

ФОЛЬКЛОРЛЫҚ АҢЫЗДАРДАҒЫ ДАЛА АРТИСТЕРІНІҢ КОМЕДИЯ ЖАНРЫНДАҒЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Түйіндеме: Мақалада драматургияның басты жанрларының бірі болып саналатын комедия. Адам өмірінің тұрмыс салтының, әдет-ғұрпының бір бөлігі ретінде қарастырылған. «Тазша бала», «Қырық өтірік» ертегісінде басты кейіпкердің көркемдік образы ашылады. Дала артистерінің драмалық шығармашылығындағы – қызу суырып-салмалық, сөз саптау, бейнеге ену, дыбысты дәл шығару немесе дыбысқа еліктеу, бет-ажардың сан-алуан мимикалық құбылуы, әртүрлі ишаралар, пластикалық қимыл-қозғалыс, саз аспабында ойнау, бишілік және әншілік, магиялық сиқырлар көрсете білуі сияқты өнердің синкреттік, яғни біте қайнаса көрінуінен байқалады. Ондағы комедиялық ситуациялар көрініс табады. Комедиялық шығармалардың бүгінгі заманның өзекті мәселерін қозғаудағы маңызы қарастырылған.

Кілт сөздер: Мәдениет, фольклор, ұлттық салт-дәстүрлер, бақсы, театр, сал-сері, комедия.

Аннотация: В статье рассматривается один из главных жанров драматургии – комедия. Она считается отражением жизни человека, его обычаев, традиций, быта. В художественных образах главных героев из сказок «Тазша бала», «Қырық өтірік» отражаются легенды казахского народа. Творчество актеров комедийного жанра заключается в бурной импровизации, красноречивости, подражанию звукам птиц и животных, природы. Мимика актеров передающая разнообразные образы, игра на музыкальных инструментах, танец, песня, магические фокусы – все это дает нам понимание комедийной ситуации. Поэтому мы рассматриваем комедийный жанр сегодняшней эпохи как отражение народных легенд.

Ключевые слова: Культура, легенда, национальные традиции, шаман, этнокультура, театр, комедия, роль.

Abstract: The article deals with one of the main Genres drama - comedy. It is a reflection of a person's life, his custom, traditions, way of life. In fairy tales, "Tazsha ball", "Kyrykötirik" openartistic images of the main characters. Creativityactorsfolklegendsis-violent improvisation, eloquence, imitatethe soundsof birdsand animals, nature, and a variety of facial expressions of the actors are changing images, play instruments, dance, and song, magic tricks out there and see the spectacle of actors comedic situations. Therefore, today's era comedy performance reflects the life, customs and traditions of the people.

Keywords: Culture, folklore and national traditions, the shaman, ethnic culture, theater, comedy role.

Қазақ әдебиетінің тарихына барсақ, баяғы аты шулы әпенді Қожанасырдан күні кешегі өзіміздің Мырқымбайға дейінгі әзілкеш бейнелердің талай тамаша түрлерін тауып, тануға болады. Солардың қайсысын алмаңыз, адамбойындағы кемшіліктер үнемі әзіл-әжуамен сыналып отырған. Қулардың ауыл-ел арасындағы келеңсіздіктерді, адамдар мінезіндегі сыртқы ортаға жат қылықтарды әшкерелеу функциясы жалпы халықтың ой-пікірімен астасып жатады. Себебі, дүмше молдалардың тек өлімді тілеген қараулығы, билер мен болыстардың қолындағы билікті пайдаланып, әлсізді моральдық-психологиялық тығырыққа тіреп қоюы – бұлардың барлығы кезінде қазақ жерінде көрініс тапқан және қазіргі сана-сезімі жан-жақты дамыған қоғамда да өзекті.

Қазақ фольклорында айтыскер ақындар ролінің өте маңызды болғандығы белгілі. Олар да түрлі әрекет-жесттерімен, мимикалық құбылуларымен күлкі тудырып, қарсыласы жөніндегі пікірін қызықты қимыл-қозғалыстарымен (көбінде мұқату үшін) білдіріп отырған. «Ақын бір орында отырмайды, төрден есікке, есіктен төрге дейін ырғалып, тербеліп отырады. Сол тербелуімен жолбарыс тонды жорытушы батырдың да, бұрала басқан қыз бен келіншектің де, сылқым бозбаланың да, қысқасы, әрбір адамның кейпін айнытастан суреттеп, тыңдаушы көптің көз алдына белгілі бір сурет керуенін елестетеді. Кейде жүйрік аттың, қыран құстың бейнелерін қимыл-қозғалысымен тура келтірсе, енді бірде аузынан қандай сөз шықса, соның төлеуін бейнелеп жеткізуге тырысып отырады» [1, 93 б.], – деп жазылған жоғарыдағы ғылыми еңбекте. Бұдан өзара айтысқа түскен ақындардың сөздерін жеткізу барысындағы қимыл-қозғалысында күлкілі нақыштардың барын аңғару қиын емес. Түрлі дауыс-дыбыстарда толғап, қарсыласы мен

тыңдаушысын қызықтырып, еліту үшін және әжуа-мысқыл аралас сөздерін сол сарынмен астастыру мақсатында мимикаға да мән беруінен оны ел арасынан шыққан комик деп атауға негіз бар. Өмірбаяндық кітаптар мен мұрағаттарда шығармашылығы толығымен күлкіге негізделген ақындардың өмірі, тыныс-тіршілігі туралы қызықты әңгіме-баяндар мол сақталыпты. Соның бірі – Қостанай уезіне қарасты Қарағайлы деген елді-мекенде Құрманбай деген ақын-әншінің болғандығы туралы мәліметке назар аударып көрейік. Онда: «Құрманбай Тоғжан, Жұматай сияқты соқыр әншілердің күйіне салып, көзін алақтатқанда балалардың зәресі ұшқаны былай тұрсын, үлкендер де сескенеді. Ол «Тарғыл бұқа» деген әнді ғажап, шебер орындайды... Міне, көзін аудартып бұқа келе жатыр. Жер тарпып өкірген хайуанның бейнесі әуелі алыстан көрініп, одан бірте-бірте жақындай бастайды. Оның топырақ сүзіп келе жатқандағы тұлғасы Құрманбайдың даусынан тыңдаушының көз алдына келеді. Бір кезде бұқаның гүрілдегені, ыңылдап пысылдағаны, аңырып, қарап тұрғаны елестейді. Әрине, бұқаның өзіндей келтіру қиын, дегенмен де Құрманбайдың даусынан «бө... бө... бө... бө... бө...» деп гүрілдегендерін түгел ұғынуға болады» [1, 90 б.], – деп жазылған. Сол уақыттағы қазақ жерінде театр өнері дами қоймағанмен бұлардың жалпы туа біткен осындай даралықтары әншілік, ақындық талантына қоса актерлік қабілетінің жоғарылығын байқатады. Сонымен бірге бір бойында өнердің әртүрлі саласы: ақындық, әншілік, балуандық, суырып салмалық, т.б. тоғысқан мұндай жандар үлкен той-жиындардың сәніне айналып отырған.

Қазақ кәсіби актерлік өнерінің даму бағыттарын тереңнен зерттеген Меруерт Жақсылықова сахналық қимыл-қозғалыстардың, драмалық элементтердің халықтың өз бойынан тарағандығы жөнінде: «Қазақ фольклорындағы (халық шығармашылығындағы) орындаушылық өнердің элементтері бақсылық ойынында, ақындар өнерінде және басым жағдайда айтыста, шешендік өнерде, билердің билік айту кездерінде, жыраулық өнер мен жыршылық орындауда, сал-серілер, қулар мен шаншарлар өнерінде бой көрсетті. Дала артистерінің драмалық шығармашылығы – қызу суырыпсалмалық, сөз саптау, бейнеге ену, дыбысты дәл шығару немесе дыбысқа еліктеу, бет-ажардың сан-алуан мимикалық құбылуы, әртүрлі ишаралар, пластикалық қимыл-қозғалыс, саз аспабында ойнау, бишілік және әншілік, магиялық сиқырлар көрсете білуі сияқты өнердің синкерттік, яғни біте қайнаса көрінуінен байқалады. Осындай орындаушылық шеберлік қайнар көздері – ұлттық актерлік өнері мен театрының алғышарттарына айналып, құнарлы топырақ болды» [2, 8 б.], – деп атап көрсеткен. Сан түрлі өнердің синтезін театрланушы саралаған осы ақындардың бойынан да байқау қиын емес. Арқалы ақынның бейнеге ену үрдісінде көрінетін актерлік шеберлігі көркемтуындыны мәнерлі жеткізуге кепіл болып отырады. Роль орындаушыға керекті үн, дыбыс, дикция, мимика, көз жанарындағы жалын ұшқыны, ым-ишарат, т.б. ақындар үшін де өте қажетті әрі маңызды болып табылады. Мұндай сахналық әдіс-тәсілдердің әсіресе комедияға тән екендігі белгілі. Демек, ақындар шығармашылығының бір бағытын күлкіге, яғни комедияға жатқызуға толық негіз бар.

Қазақ жеріндегі бір кездері аты мәшһүр елге белгілі базарлардың, яғни Атбасар, Ақмола, Көкшетау, Жетісу жәрмеңкелерінің болғаны белгілі. Сонда өнерге құштар халық көп жиналып, сауда-саттық жасаумен бірге ақындар айтысы, балуандар күресі тәрізді түрлі сайыстарды қызықтайтын болған. Атақты Балуан Шолақтың, белгілі ақындар Кемпірбай, Шашубай, т.б. ақындықпен бірге жонглерлік өнері үнемі елді қызықтырып, күлкіге көміп, көпшіліктің назарын өздеріне аударып отырған. Француз балуаны Каронды жеңген Балуан Шолақ темірлерді майыстыру мен кір тасын көтеруде алдына жан салмаса, аттың үстінде тұрып ән шырқайтын Шашубай аттың оң жағына, одан сол жағына аударылып мінеді, одан кейін басын төмен қарай тік қойып, шаншылып тік тұрады екен. Бұлар цирк өнерінің қазақ топырағында дамымаған, жабайы кезінің өзінде мұндай еуропалық өнердің барын танып-білген таланттардың басы болды. Және бойындағы ерекше дарынымен көпшіліктің көңілін көтеруді көздеген олардың қуақылығы, сайқымазақтыққа жақын өнерінің сарыны театр өнеріне етене жақын болды деп айта аламыз. Осы аталған ұлттық ойынның бірі саналатын күрес және ақындық, шешендік суырып салмалық, тапқырлық тәрізді бір адамның бойынан табылатын өнер түрлерін саралағанда оның ең алдымен комедияға негізделгендігін байқаймыз. Себебі, халық мүддесін көздейтін әрбір тұлға әзілді, сатира мен юморды әшкерелейтін қару ретінде қолданады. Осы үлгінің нышаны мол кездесетін ақындар шығармашылығында да әзіл-оспақтың өзіндік орны зор екендігіне осындай дәйектер кепіл бола алады.

Сол сияқты қазақ ауыз әдебиетіндегі халықтық сатираның өкілдері – Қожанасыр, Алдар көсе, Жиренше болып табылады. Бұлардың әлеуметтік бейнесіне үлкен мән берген Мұхтар Әуезов болды. Демек, оны Алдар көсе, Жиренше, Қожанасыр бейнелерінен мысқылды, күлдіре отырып жылатуды (немесе ойлантуды), әлеуметтік әділдікті тап басып таныған бірегей тұлға дейміз. Жалпы қазақ сатирасы мен юморының, әжуа-әзілінің осы образдардан бастау алатындығы бұл – шындық. Халық арасында аты аңызға айналған, сөздері күнделікті тұрмыста мысал немесе теңеу ретінде қолданысқа ие бұлардың есімдері

ғасырдан ғасырға жетіп, сөздері мен әрекеттері өзінің өзектілігін, рухани-моральдық маңыздылығын қай уақытта да жойған емес. Олар – өмірде болған, сөздері де, іс-әрекеттері де шын мәнінде орындалған, алайда кейінгі ғасырларға, яғни бүгінге аңыз (болған мен болмағанның арасында) түрінде жеткен кейіпкерлер. Қожанасыр мен Алдар көсе сөздерінің немесе іс-қимылдарының өтімді әрі өзекті болғандығы сондай қазіргі уақытта қоғамдағы кейбір кемшін тұстар, адам мінезіндегі қайшылықтар солардың әрекеттерімен, істеген істерімен сыналып отырады.

Қазақ фольклорында әзіл мен қалжыңның орын алған үлкен бір саласы – ертегілер. Бұлардың мағынасы, құрылымы жағынан аңызға қарағанда жеңілдеу болуы мүмкін. Себебі, бұл – адамның жүйрік қиялынан туындаған көркем дүние. Ендеше «Қырық өтірік», «Тазша бала», т.б. ертегілеріндегі қиял мен рухани мазмұнға бай сюжеттер, адам мүмкіншілігінен тыс әрекеттер, олардағы шетсіз-шексіз, қызықты сарындар күлкі тудырумен қатар оқырман (әсіресе балалардың) қиялын дамытуымен, биікке көтеруімен, олардың өмірге деген көзқарасын қалыптастыруға ықпал етуімен құнды. Және бұлардың түп астарында адамзаттың асқақ армандары жатыр. «Бұл әңгімелердің өзгешелігі, бағасы неменеді? Өзгешелігі халықтың тапқырлық, жүйріктік сияқты өнерді сүйгендігін білдіреді. Қиыннан қиыстырғыш өткірқиялды бағалағандығын көрсетеді. Халық фантазиясының тереңдік, жүйріктігіне айғақ болады. Ол фантазия өмірде барды ғана сөз қылмайды. Өмірде болса екен дегенді де сөз қылады. Кейде тіпті өмірде болуына мүмкін емес нәрсені де қиялмен қиыстырып шын етіп көрсетеді» [3, 99-100 б.б.], – деп жазады М.Әуезов. Демек, ертегі өмірдегі келеңсіздіктерді тістеп, жақсы мен жаманды таразылап, сараңдық пен зұлымдықты шытырман оқиғалар желісінде бірде сығымдап, енді бірде ширатып отырады. Әрине бұл басты кейіпкердің ержүректілігімен, тапқырлығымен жүзеге аспақ.

Халық қиялы «Тазша бала», «Қырық өтірік» ертегісінде басты кейіпкер ретінде кедей, жарлы баланы алған. Себебі, барлықта өмір сүрген бай баласының таршылық пен жоқшылықты көріп-білмегендіктен ештененің қадір-қасиетін сезінбеуі мүмкін және бұл солай да. Ал, керісінше жоқшылықтың адамға үйретері өте көп екендігін танытатын Тазшаның қиялға бай болуы заңды құбылыс дейміз. Осы ертегі туралы: «Қырық өтірік» – тек өтірік әңгіме ғана емес, өтірікті айту арқылы, өтірікті айтқан болып, шын өмірдің кемшілігін әшкерелеу, әжуалау. Біз неге сондай болмаймыз, біз неге сараңбыз, біз неге наданбыз деген астарлы ой әр-әр жерінен жылт-жылт етіп шаң береді. Ал, оны айтушы – қарапайым ғана бала, жетім бала. Әйткенмен, ол халықтың ұлы, елдің баласы. Сосын да сөзінің астары ел мүддесіне ұштасады, ел ойындағы ащы мысқылды тілге тірек қылады» [4], – деп жазады әдебиетші-ғалым Жолтай Жұмат. Расында, жан дүниесімен халыққа жақын тұратын Тазша бейнесінің оқырмандар ой-санасында, ел-жұрттың әлеуметтік тұрмысында алар орны ерекше. Қоғамдағы, адам өміріндегі күрмеуі қиынға соққан, шешуі қиын мәселелерді немесе байлық пен жоқшылықтың ара салмағын ажырата білуді Тазша бейнесі арқылы көрсетудің маңыздылығы жоғары. Әйткені оның қызықты ситуацияларды бастан кешуі, тығырықтан шығар жолды оңай тауып отыруы немесе шексіз қиялымен келеңсіздіктердің оң шешілуі халық арманының жарқын көрінісі болып табылады.

Арман-қиялдан туындаған осындай ертегілерде халықтық әжуа-юморға, қалжыңға бағытталған көріністердің көптеп кездесетіні ақиқат. Бұл дегеніміз – адамның асқақ арманын ойнақы түрде немесе гиперболалық-гротескілік тәсілмен жеткізу. Демек, ауыз әдебиетінің рухани тағлымы мол, қиялға бай, маңызды-мазмұнды бірегей саласы саналатын ертегіде кейіпкерлермен бірге олардың әрекеттері де, қимылдары да, әлеуметтік орындары да, психологиялық толғаныстары да қанық бояуда өріледі.

Қазақтың «Күн астындағы Күнекей қыз», «Қанбақ шал», «Айлакер шал», «Жерден шыққан Желім батыр», т.б. ертегілердегі әжуа мен мысқыл хандар мен байларға, зорлықшыл тапқа қарсылықта байқалып, сатиралық сарындар сын ретінде қолданылған. Себебі, әзіл-қалжың «өтімді, көпшілік көңіліне қонымды» (М.Әуезов) болып келеді. Алайда жеңіл жанр дегенмен мұның өткірлігі, ащы шындықты ашып айтатын ұтқырлығы әрқашан басым тұрады. Негізінен ертегінің адам санасының өсуіне, тарихи-әлеуметтік шындықтың бүкпесіз ашылуына ықпалы зор. Қай ертегілік шығармада болмасын осы мәселе анық байқалып отырады және олардың астарында халықтық күлкі мен әзілдің сарыны айқын көрініп тұрады. Ертегі – бір қарағанда жеңіл көрінгенімен рухани-эстетикалық, әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан көтерер салмағы үлкен, қай кезде де құндылығын жоймайтын көркем шығарма. Онда орын алған шытырман оқиғалар желісін, басты кейіпкерлердің батырлығы мен тапқырлығын, оның өз кезегінде барлық қиындықты жеңіп, түбінде өз арманына жетуін қызықты, күлкілі әрекеттерсіз елестету мүмкін емес. Ендеше ауыз әдебиетінің ертегі жанры бар мен жоқты саралауымен, зұлымдық пен мейірімділіктің ара салмағын ажыратып беруімен құнды.

Қорыта айтқанда, қазақ халқының мәдениеті мен тарихының сарқылмас қайнар көзі мен рухани асыл мұрасының бастау бұлағы ұлттық фольклорда жатқандығын сараланған бұл ғылыми еңбекте комедия

жанрын тудырушы негізгі бағыттарға назар аударылды. Салт-дәстүрлер мен ұлттық ойындар, сол сияқты сал-серілер мен ақын-жыраулар, бақсылар мен қулар шығармашылығы табиғаты жеңіл болғанымен аса күрделі мәселелерді езу тартқыза отырып шешетін өзгеше жанрдың басты шығу көзіне айналды.

Ұлттық ойындарда байқалатын күлкілі көріністер: ат үстіндегі жігіттің қызды қууы (немесе қыздың жігітті қууы), қыз ұзату тойында орындалатын кәделі ойындардағы жеңгенің күйеу жігіттің қалтасын қарау, екі жақтың әрқайсысының қызды немесе жігітті дәріптеп мадақтаудағы айтыс-тартысы, ақындар мен шешендер өнеріндегі мимикалық құбылулар мен айтыскерлердің шығармашылығындағы ойнақы әуендер мен мінездер, т.с.с. қызыққа толы ойын үлгілері бірте-бірте дамып, ұлттық драматургия мен театрдың негізін қалады. Бұларды әсіресе, қазақ комедия жанрын қалыптастыру, дамыту функциясын жоғары деңгейде атқарған дәстүрлік көріністер деп айта аламыз. Бұған қоса бақсы мінезіндегі, оның атқаратын қызметіндегі тылсым күштің қуаты күлкі тудырады. Науқасты емдеу барысында ол бастан кешетін хал, яғни жын шақыруы (немесе оны қууы), оған қоса киіміне, бас киіміне және асатаяғына ілінген сылдырмақтарының шулы даусы, отты немесе ауру адамды айнала аласұрып билеуі барлығы қосылып, бір актердің комедиялық роліне сұранып тұрған әрекеттер болып табылады. Қулардың да тапқыр сөздерінде, адам бойындағы жағымсыз қылықтарды әжуалап, әшкерелеуінде комизм элементтері мол кездеседі. Олар жүрген жерлерінде үлкен құрметке ие болып отырады. Өйткені байлар мен болыстар аты шулы қулардың қуақы тіліне, әжуа-оспағына ілінуден сақтанатын болған. Өткір тілді, жолында кездескен келеңсіздікті дер кезінде күлкіге айналдырғыш қулардың қоғамдағы әлеуметтік орны сонысымен ерекше.

Сөздері де, киім үлгілері де, шығармашылығы да тек күлкіге бағытталған фольклорлық кейіпкерлердің бірі – сал-серілер. Бұларды қазақ дәстүріндегі мәрттіктің, жомарттықтың және шешендік, суырып салмалық өнердің бірегей өкілдері ретінде танимыз. Зерттеу нысанасына алынған олардың халықтың рухани өміріне, ұлт мәдениетіне қосқан үлесі салмақты. Әсіресе, театр өнері, оның ішінде комедия жанры дамуының бір бөлігін осы сал-серілер өнері құрайды. Халық еркесі саналатын бұл кейіпкерлердің барлық болмысы, табиғаты тек күлкімен байланысты. Олардың аттан әдейі құлап, қыздарға наздануы, қажет болса астындағы атын құрбан етуге дайын қылықтары, ән айту кезінде түрлі мимикалық құбылуларды бастан кешуі, т.с.с. қызықты әрекеттер сал-серілер өмірінің, өнерінің толық мағынасын ашып береді.

Сонымен, қазақтың салты мен дәстүрі, көшпенді елдің рухани-мәдени қайнар көзі болып қалыптасқан тұрмыс-тіршілігіне тән ғұрыптары тұтасымен кешеден бүгінге жетіп, ұлттық мәдениет пен халықтық мұралардың мол тізбегін құрап отыр. Осыны таразылай келе, біз бүгін қазақ тұрмысында комедияның әлеуметтік функциясының зор екендігіне көз жеткіздік. Бұл жаратылысынан, табиғатынан сөзге, сол сөздің астарына үлкен мән беретін қазақ халқының тіршілігімен, тұрмысымен біте қайнасқан және тікелей байланысты жанр болып табылады. Сонымен қатар мұны ақындық, шешендік, суырып салма тәрізді сан алуан өнер табиғатының бояуын қанықтырып көрсететін, рухани-моральдық сипатқа ие маңызды әрі мазмұнды жанр деп айта аламыз. Қазіргі уақытта қазақтың бай фольклоры бізге осыны дәлелдеп беріп отыр.

1 Хұсайынов Ш. *Өнер өрімдері*.// Мақалалар, әңгімелер, пьесалар, киноповестер, сценарийлер, аударма. – Алматы: Өнер, 1991. – 496 б.

2 Жақсылықова М.Б. *«Қазақ кәсіби актерлік өнерінің даму ерекшеліктері» атты өнертану ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған диссертацияның авторефераты.* – Алматы: Тарих тағылымы, 2010. – 28 б.

3 Әуезов М. *Жиырма томдық шығармалар жинағы*.// Мақалалар, зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1985. – т. 17. – 352 б.

4 Жұмат Ж. *Ауыз әдебиетіндегі әжуа және Әуезов* // Алматы ақшамы. – 1998, тамыз – 26.

5 *Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары: біртұтастығы және ерекшелігі*.// – Алматы: Арыс, 2005. – т. 1. – 328 б.

ӘОЖ 821.512.122 (574.54) (092)

С.Тайманова – ф.ғ.к., доцент

СӘНІМКҮЛ ЖЕЛДЕРБАЕВА ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ДӘСТҮР

Түйіндемe: Мақалада Сыр елінің ұстаз ақыны Сәнімкүл Желдербаеваның ұлттық дәстүрді суреттеудегі көркемдік ізденістері талданады. Ақын поэзиясының арқауы болған ұлттық салт-дәстүр, ұлттық мінез, ұлттық тәрбие мәселесі жан-жақты зерделенеді. Содай-ақ ұлттық құндылықтарымыздың бірі – ана тілі. Тіл ең алдымен кез келген

ұлттың белгісі, айырымы, символы. Сондықтан автор С.Желдербаеваның осы тақырыпта жазылған өлеңдерін де талдаған. Оның көркемдік, танымдық мәнін ашқан.

Тірек сөздері: ұлт, дәстүр, ана тілі, мінез, ақын, ұрпақ, Сыр елі.

Аннотация: В статье анализируются художественные описания национальной традиции поэта педагога земли Сыра Санимкул Желдербаевой. Тема, взятая основой поэзией, в национальной традиции, национальном воспитании и национальном характере подробно всесторонне излагается. Главное, одним из основ любой нации является язык. Язык, в первую очередь, является символом, святыней любого народа. По этой причине автор использовал и рассмотрел стихи С.Желдебаева и раскрыл художественную и познавательную сторону языка.

Ключевые слова: нация, традиции, Родной язык, характер, поэт, потомок, святая земля Сыра.

Abstract: The descriptions of national tradition of poet of Syra Sanimkul Zhelderbayeva is given in this article. The theme is taken by a poetry and national tradition, national education and national character is widely expounded in detail. One of the most important thing of nation is the language. Language is the symbol of people. That is why the author used the poems of S. Zheldebayeva.

Key words: nation, tradition, native language, character, poet, generation, native land of Syra.

Сыр елінің ұстаз әрі ақын қыздарының бірегейі – Сәнімкүл Желдербаева. Ол ұстаздық қызметімен бірге өзінің азаматтық келбетімен халқының жүрегінің төрінен орын алған, елін жыр жолдарымен, ұрпаққа ұлттық тәлім-тәрбие беруімен, асыл сөздің қадірін ұғындыруымен ел алдындағы перзенттік, азаматтық парызын түсінген сыршыл да ойлы ақын. Халықтың бай фольклорынан сусындап, жастайынан Сыр сүлейлерінің шығармаларын жаттап өскен ол елдің рухани құндылықтарын өз шығармаларының негізі етіп алды. Елбасы Н.Назарбаевтың «Тарих толқынында» кітабында: «...ұлттық сананың кейбір ерекшеліктері де қазақ болмысының құпиясы мен өміршең күштерін нұрландыра алады. Қазақтардың рухани әлемі негізінен ауызекі поэзия дәстүрінің ықпалымен қалыптасып отырған. Қазақтарды талай елін қайран қалдыратын осынау байтақ кеңістікті кернеген поэзиялық әлем тек қана сұлулық пен сезімнің шеңберінде шектелмеген. Ол жаңашылдықтың жалынын лаулата да білген. Содан да болар, қазақтың поэзиялық шығармашылығында мейлінше терең танымдық қасиеттер бар. Сондықтан да қазақтың дәстүрлі поэзиясы ұдайы философиямен шендесіп жатады.

Қазақ даласында поэзия тек ақын-жыраулардың ғана еншісі болып қоймаған, ол қазақ мәдениетінің барлық тамырына нәр берген», - деген болатын [1,28]. Бұл келелі пікір Сәнімкүл поэзиясынан да айқын аңғарылады.

Екі ғасырдың куәсі болған Сәнімкүл өлеңдерінде ұлттық сипат басым болып келеді. «Мен даланың қызымын» өлеңінде:

... Мен даланың қызымын, далада өстім,
Кеңістікке, ғарышқа қарап өстім.
Мұрындықтан тізгіндеп түйелерді,
Ақ боз үйді жүк қылып ала көштім...
Мен даланың қызымын еркелеген,
Ел жатқызып, таңымен ертелеген.
Ерін сыйлап жүрген соң, елін сыйлап,
Мына дала менімен көркем екен,-

деп, тебіренген ақын ата-баба, бүгінгі буынға бесік болған қасиетті атамекен, атажұртын қадір тұтады. Лирикалық қаһарман ауылдың баласы екенін түйелерді тізгіндеп, ақ боз үйді жүк қылып көшкенімен дәлелдей түседі. Елді танығың келсе алдымен ата –бабаңның алтын бесігі ауылды қадірле, өйткені ауыл ұрпағымен көрікті. Қазіргі жағдайда ел үдере көшіп қалалық жерге келіп, елде жұмыссыздық жайлаған уақытта бұл өлеңнің танымдық, тәрбиелік маңызы өте зор. Екінші аңғаратынымыз – ақын дүниетанымы көкжиегінің кеңдігі, оның да себебі бар, өйткені ол ауылда кеңістікке, ғарышқа қарап, еркін өсті. Онда ой еркіндігі бар. Қонағына алдымен ақ ұсынған ата баба дәстүрін, елдің елдігін, дәстүрін сақтап келе жатқанауыл адамының қазіргі жағдайына ақын қатты қынжылады.

Сөйткен, Дала, сен бүгін тарылдың да,
Қозғадың-ай намысым, арымды да!
Ұрпақтарың барады ұнтақталып,
Ұлыларың айналып қарындыға... -

деп, кеңдігін де, теңдігін де, дәстүрін десактаған даланың мұрагері ендігі ұрпақ – сен, «ие бол, Егемендік елдігіме!» дейді. Ақын үкімі жүректен шыққан үкім. Нағыз елін, ұлтын сүйген ақын – ана сөзі. Ол сөз қадірін түсінген адамның жүрегі тебіренпей қоймайды, өйткені өлең сыншыл да шыншыл. Лирикалық қаһарман батыл да өткір.

Ғұмырын ұстаздық жолға арнағанақын қазақ даласының иесі бүгінгі ұрпаққа халқымыздың салт-сана, дәстүр, ибалық, әдет-ғұрыптарын да жырларына арқау етіп, жастарғанақты өмір шындығы арқылы жеткізеді. Ақын өлеңдерінің өзегі – ана тілін құрметтеу, ел бірлігі мен ынтымағын сақтау және ұлттық тәрбие мен салт-дәстүрді дәріптеу, оны ұрпақ санасына сіңіру. Ғалым Б.Кәрбозұлы: «Сәнімкүл Желдербаева есімі Сыр еліне етене таныс. Ақынның «Ақ босағасы» қазақ ұғымындағы ең бір нәзік салтты, келін түсіру сәтінің мән-мағынасын терең бейнеленген күйінде Қазақстанға түгел тарап, талантты ақын апамыздың атын аңызға айналдырып жіберді», - дейді [2,3].

Татулықпен тамсантқан ауылымды,
Қадір тұтқан аға-іні бауырымды,
Ізеті мол қазақтың келіндері
Бағалаттың баршаға қадірінді.
Пай-пай, шіркін! Қазақтың келіндері,
Көл-дария секілді пейілдері.
Сол келіндер арқасы ақ босаға,
Құда-жекжат іргесі сөгілмеді.

Сонымен қатар С.Желдербаева қазақтың даласындай кең пейілділігін де, жомарттығын да, қонағын құдайындай сыйлайтын қонақжайлық дәстүрін де өзінің «Дастархан» деген өлеңінің негізгі арқауы етіп алады. Мысалы:

Бұл қазақтың әйтеуір жомарт жаны,
Дәм татпай аттанбаған қонақтары.
Қанша қиын кездерді өткерсе де,
Дастархан берекесін жоғалтпады.
Осы бір қонақжайлы қасиетімен
Халқымның мәртебесі қомақтанды, -

дейді. Ұлттық мінезіміздегі кеңдік, аңғалдық, қонақжайлылық, меймандостық, бауырмалдық қасиеттерді мақтан ете отырып ақын марқаяды. Сондай-ақ өлеңде сұлу табиғат аясында еркін өмір сүрген кең даланы керегінше пайдаланып көшіп-қонып жүрген ата-бабамыздың бойындағы әдет-ғұрып, салт-дәстүр де көркемдік шешімін тапқан. Академик Заки Ахметов: «Поэзияда, әдебиет шығармасында сөз, тіл жаңалығы деген жеке сөздерді қолданудағы жаңалық қана емес, ең алдымен белгілі бір ой-пікірді, сезімді жеткізудегі шеберлік, көркемдік», - деген еді [3,195]. Олай болса, С.Желдербаева да көркем ойын жеткізуде халықтың күнделікті қолданылып жүрген сөзіне жаңаша өң беріп, оны өлең өрнегіне шебер қиюластыра білген.

Қазақ үшін отбасына келген жолаушы да оның құрметті қонағы. Қонаққа ақ дастархан жаю – қазақы ұлттық дәстүріміздің біркөрінісі. Сондай-ақ ақын қазақтың ұлттық ойындарын да назардан тыс қалдырмайды. Мысалы: «Бәйге» деген өлеңінде:

Делебе қозып, дегбірсіз жұрттар қолпылдап,
«Сарыарқа» кетті, «Сарыарқа» кетті толқындап,
Дүбірлеп аттың тұяғыменен дүбірге,
Туған жер жатты аймалап құшып, солқылдап...
«Сарыарқа» менің, сар далам жатты дөңгелеп,
Даланың мендей қызына да сол керек!..

Бәйге – қазақтың ұлттық ойындарының бірі. Ат баптап, оны бәйгеге қосу – ұлттық салт-дәстүрлеріміздің, ұлттық өнеріміздің бірі. Өлеңде Бұланқарадан үміткер ақын:

Бабасы баптап, ат жаратқан
Қазақтың,
Қаршадай ұлы бәйгеден озып күліп кел! -

деп, бәйгеге қосқан тұлпар аттың үстіндегі жас ұланға игі тілек тілейді.

С.Желдербаева ұлттымызға жат мінезді де жыр қармағына іліп тастап отырады.

Ермегі – шашы,
Түнімен ширатады.
Ермегі – қасы,
Түбімен қиратады...

Немесе:

Істі жинап қояды әрі,
Түсте зорға оянады.

«Еркегүлдің ермегі» өлеңіндегі шолжаң мінез мұндай қыздардың өмірде аз да болса бар екені рас. Сонымен бірге ақын ащы суға құмарларды түйреп өтеді. Мысалы:

Түніменен карта ойнайды, арақ ішіп,
Азанда көздің алды қалады ісіп.
Жүз грамм бас жазуға бермеген соң,
От болып, денең жанып барады ысып.
Далаға мең-зең болып шығып едің,
Әйтеуір жаның қалды шала құсып.
Томсарып тұрып қалды балаларың,
Тек қана еркелеп жүр ала күшік...

Ақын араққа құмар әкелердің бала жүрегіне кірбің түсіретініне, мұның жастарға жақсы үлгі бермейтініне қынжылса, «Бастықтың әйелі» деген сықақ өлеңіндеерінің қызметіне мәз болып, өзінің қоғам алдындағы міндетіне ат үсті қарайтын шолжаң әйелді және оларға қарсы келе алмайтын директорды әжуалайды. «Бір педагог құрбыма» өлеңінде өзін-өзі мықтыға теңеген, өзін ғана ақылды да жақсымын деп мақтанып, үйінен енесін қуған құрбысынөткір сынайды. Сынапқана қоймай қатаң ескерту айтады:

Ізетін сақтап келіннің,
Ененді үйден қуасың.
Бәлкім өзің өмірі,
Қартаймайтын шығарсың? -

дейді. Сәнімкүлдің құрбысына айтары ақылы, ескертуі осы. Бұл арқылы ақын отбасындағы сыйлас-тық, ата-ананы сыйлау мәселесін ұлттық мінезіміздің құндылықтары деп түсенеді. Сол құндылықтарды сақтау – ұрпақ міндеті.

«Автобуста» өлеңінде де ибалылықтан, қазақылық әдет-ғұрыптан жүрдай жастарды сынға алады. Ал «Қайнаға келді қыдырып...» өлеңінде:

Қайнаға келді қыдырып,
Жанбастай жатып жығылып...

Келін бар тамақ түрін дастарханға қойып жайнатса да, оны місе тұтпаған қайнағаны:

Қайнаға күліп жөтелді,
Еңсесін енді көтерді:
Дастарханның шетіне
Қонжиган соң бөтелке, -

дейді. Бұрын дастарханның ең құрметті асы – нан болса, енді оның орнын арақ жеңіп алған. Бұл арқылы ұлттық дәстүріміздің бұзылуына үлкендеріміздің өзі де себепкер болып отырғанын меңзейді. Одан жиренген ақын «Тектілік» деген өлеңінде:

Күлімдеп кіріп, еп қылып,
Төріңе шықты ептілік, -

деп бастап, соңын:

Ащы су ішіп кептіріп,
Бұлбұл ұшты-ау көзімнен,
Қайда кеттің тектілік!, -

деп ұлттық сана, ата-баба дәстүрін берік ұстаған тектілікті іздеп, таба алмай қиналады. Жастарымызға қасиетті өнеге-үлгі көрсетерлік үлкендерді кездестіре қоймаған соң, арақ-шарап құмар қыздарға:

Қыздарға тән ізгілік, жарасымды ой,
Аяулы жар, болашақ анасың ғой! -

деп, «Ішкілік пен ізгілік» өлеңін арнап, қыз намысымен, оның болашағын ескертіп, ішкілігін ізгілікке ауыстыруға насихаттайды. Осыған орай өзінің студенттік өмірін қазіргілерге үлгі етеді.

... Бойымыздан бұрындау,
Ойымызды түзедік.
Білім қуып құныққан,
Бас алмаған біз едік,
Адамшылық дағдыдан,
Аса алмаған біз едік, -

дейді «Біз, біз едік, біз едік» өлеңінде. Сондай-ақ қыз баланың айрықша боянуы, еркекше киінуі мен қазақ қыздары мен келіншектеріне тән емес қылықтарды сын найзасына іледі.

С. Желдербаеваның тіл тағдыры, мемлекеттік тіл мәртебесі де қатты толғандырды. Өйткені ұлттық құндылықтарымыздың бірі – ана тілі. Тіл ең алдымен кез келген ұлттың белгісі, айырымы, символы. Сондықтан әрбір ұлт алғашқы қадамын ана тілінің тұғырын нықтап, мәртебесін биіктеуден бастайды. Мысалы, ақынның «Бабамның тілі – баламның тілі» деген өлеңдер циклінде:

Тіл деген не?
Өкпеліміз өз тілін білмегенге.
Тіл деген – сөз,
Әрбір сөз мағыналы,
Бір-біріне тіркесіп бағынады.
Сөз қадірін түсінген атам қазақ,
Сөз қадірін түсірсең не қылады?, -

- дей келіп, ана тілінің тазалығы үшін жан ұшыра күреседі. Бабалардан қалған асыл мұрамызды сақтамау, ұпақтың тарихын құртады, ділін бұзады. Ақ сүтімен келген ана тілін арашалап қалу – ұрпақ міндеті деген ой айтады. Ақын:

Бабалардың ақыл-ойы, бал тілі,
Болашаққа қазақ болыпқал тірі.
Өзегімнен жарып шыққан өз тілім,
Өзгелердің неге керек алтыны?
Тірлігім де, бірлігім де өзінде,
Салт-дәстүрдің бәрі-бәрі сөзімде, -

дей келіп, ана тілім бас қаруым, құралым, сен арқылы өзге тілді ұғамын деп ағынан жарылады. Тілді қадірін кетіріп, «отырық», «тұрық», бұрада» деп бұзатындарды өткір сынға алады. Сұлулық та, әуезділік те, тереңдік те ана тілімде, ана тіліңнен түңілу, өзіңнен түңілу деп ұғады. Ал «Ана тілім» деген өлеңінде ана тілім арқылы ақыл-ойым дамыды, өмірді танып білдім деп ұғындырады.

Қорыта айтқанда, көркемдік әсерлілігі, танымдық мәні, тәрбиелік қуаты жағынан да Сәнімкүл Желдербаева өлеңдерінің маңызы зор.

1 Назарбаев Н.Ә. *Тарих толқынында*. – Алматы: Атамұра, 2003. – 288 б.

2 Желдербаева С. *Шығармалары. Сырдария кітапханасы*. – Астана, 2009. – 188 б.

3 Ахметов З. *Өлең сөздің теориясы*. – Алматы, 1973. – 173 б.

4 Кәрбозұлы Б. *Сырлы сөз сипаты*. – Алматы: Қазақ университеті, 1997. – 281 б.

ӘОЖ811.411.21.04

Г.Б. Тоқшылықова – Абай атындағы ҚазҰПУ, қазақ әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы

КХМЕР ӘДЕБИЕТІНІҢ ЖАНРЛАРЫ

Түйіндеме: Мақалада Оңтүстік Шығыс Азия елдерінің біріне жататын кхмер әдебиетінің жанрлары сөз болады. Соның ішінде джатак, сатра лбаенг, тьбап секілді кхмер әдеби жанрларының өзіндік ерекшелігі жан-жақты талданады. Кхмер әдебиетінің анкорлық кезеңінен бүгінге дейін жеткен жанрлары жалаң түрде емес, «Риемке», «50 джатак» секілді халықтық әдеби ескерткіштер аясында талданады.

Кілт сөздер: кхмер, анкор, жанр, джатак, сатра, лбаенг, тьбап.

Аннотация: В статье рассматривается жанр кхмерской литературы народа Юго-Восточной Азии. В том числе глубоко излагается кхмерские литературные жанры как джатак, сатра лбаенг, тьбап. Литературные жанры дошедшие до наших дней с анкорского периода анализируются в контексте народных литературных произведениях «Риемке» и «Пятьдесят джатак».

Ключевые слова: кхмер, анкор, жанр, джатак, сатра, лбаенг, тьбап.

Abstract: The article considers the genre Khmer literature people of Southeast Asia. Including deep outlines Khmer literary genres as Jataka, satra lbaeng, tbaap. Literary genres have survived with Angkor period analyzed in the context of folk literary work "Riemke" and "Fifty Jataka."

Keywords: khmer, Angkor, genre, Jataka, satra, lbaeng, tbaap.

«Камбоджа елі» дегенде көп адамның ойына бірден «Тірі аруақтар мекені» деген атау түседі. Оңтүстік-Шығыс Азияда орналасқан, ешкімге соқтықпай өз бетінше өмір сүріп жатқан осы бір шағын мемлекеткемұндай қорқынышты атаудың жамалуы «билікқұмар» Пол Поттың есімімен тығыз байланысты. Сондықтан Пол Пот режиміне қысқаша тоқтала кеткенді жөн көрдік. Ортағасырлық кезеңді аңсап,

аграрлық қоғам орнатуға бар күшін салған, бастауыш білімді буддалық монастырдан алған, Үндіқытайдың коммунистік партиясына мүшелікке сайланған, 50-жылдары Парижде электрониканы оқып үйренген Пол Пот марксизм рухын бойына сіңіріп оралды. Жалпы кері кеткен қоғам билеушілері ғана оқу-білімге тыйым салатындығы белгілі. Еуропа әдебиеті мен мәдениеті тарихында «ортағасырлық» деген шартты ұғым болғанымен, бұл кезеңдегі Еуропа мәдениеті, әдебиеті тоқырап, феодалдардың сойылын соққан шіркеуліктердің антикалық асыл сөз маржандарын (Гомер поэмалары, Эсхил, Софокл туындылары, Цицерон трактаттары, Гораций одалары т.б.) оқуға тыйым салғаны ешкімге де жасырын емес. Сол сияқты Пол Пот та мектептерді жауып (оларды түрмеге айналдырды), кітаптар, кітапханаларды, ғылыми-зерттеу орталықтарын өртеді. Марксистік социализм құндылықтарын дәріптеген полпоттықтар үшін адам өмірі құнсыз болды. Алдыңғы қатардағы озық ойдың өкілдерін: зиялы қауымды, мұғалімдерді, балабақша тәрбиешілерін, жоғары оқу орындары профессорларын, студенттерді, яғни сауатты адамдарды қудалап, қинап, азаптап өлтірді. Елде тіпті көзілдірік таққан адамның күні қараң болды. Себебі оларды оқымысты деп қабылдады [1]. Онымен қоса өздеріне қауіпті деп санаған барлық мемлекеттік қызметкерлерді, әскери адамдарды, бір сөзбен айтқанда, ескі тәртіптің көзін жоюға күш салды. Олардың қолтығына су бүркіп, көмек беріп, қолдау көрсетіп отырған қытай билеушілері болды. Пол Пот өзінің билікке деген құмарлығын, өзінің қанішерлік саясатын американдық әскерлерді елден шығару деген ортақ мақсатпен орайластырып, бүркемелеп жіберді. Оның уысына тіпті король Нородом Сиануктың өзі (күні кеше ғана өмірден өткен) түсіп қалды. Осы мақсатты желеу етіп, Пол Пот өз жоспарын енгізіп, реформасын бастап та жіберді. Оның реформасы ерекше қарқынмен дамыды. Мұны өзі тіпті «бірнеше күннің ғана шаруасы» деп қана жоспарлаған еді [1]. Әрине, өзі ойлағандай мұның жеңіл, оңай біте қоятын шаруа еместігі Пол Поттың миына кіріп те шыққан жоқ. Ол ақша әкелетін, пайданың көзі – базар, банк, шіркеу, діни мекемелердің барлығын жапты.

Мао Цзэдунның идеяларымен рухтанған Пол Пот «аграрлық қоғам» орнату жолында бір ғана Пномпеннің өзінен 2 млн-нан астам халықты (оның ішінде ауруы, кәрісі, екіқабат әйелдер, жаңа туған балалар, кемтарлар, өлейін деп жатқан ауыр науқастар да бар) бір күннің ішінде ауылдарға, коммуналарға, таулы аймақтарға қуып тықты [2]. Бұл нәубет барлық адамның басына түсті, адам өмірінің бір тиындық құны қалмады. Халық бір күнде қаладан қуылды, өздерімен бірге тамақ, киім алуға рұқсат бермеді, қарсы болғандарды бірден атып тастады, олар жауған жаңбыр, ыстық күнге қарамай жаяу жүруге тиіс болды. Жолда не тамақ, не киім берілмеді. Меконг өзенінің жағалауына жеткенде 500 000 пномпендық көз жұмды. «Солдаттар балаларды бірінің артына бірін байлап, су толтырылған құдықтарға итеріп тастап, тірілей көмді» [2]. Полпоттықтар оқты үнемдегендіктен, адамдарды қазылған траншеяларға тақап қойып, қарақұстарынан күрек немесе кетпенмен ұрып, құлатты. Ал көп адамның көзін бірден жою керек болғанда ондаған адамның сыртынан сыммен орап, бульдозердің генераторынан тоқ жіберу арқылы есінен тандырып құлатты да, шұңқырға итеріп жинап, шала жансар күйінде үстіне топырақ тастап, көме салды. Ал тірі қалғандары адам төзгісіз жағдайда, аш құрсақ күйінде күніне 12-16 сағаттан жұмыс істеуге мәжбүр болды. Адам қолы тимей сыңсып тұрған джунглиді тазартып, жерді жыртып, күріш егуге тиіс болды. Жаңа өмірдің қолмен сызып берген шеңберіне сыймай, қатаң талаптарына көнбегендер жазаланды, қатты жазаланды. Пол Пот әсіресе, интеллигенция өкілдеріне қатты шүйлікті. Оны бір ғана пномпендік 643 дәрігерден 69-ның ғана тірі қалғандығынан көруге болады [2].

Пол Пот өрті Камбоджада өмір сүріп жатқан этникалық топтарды да шарпыды. Вьетнам, тай, қытай тілінде сөйлегендер өлім жазасына кесілді. Этникалық топтардың ішінде ең қатты зардап шеккендері – чан халқы болды. Чандар Вьетнамнан XVIII ғасырда Камбоджаға келіп қоныстанған, камбоджалық өзендер мен көлдерді жағалай қоныстанып, балық аулау кәсібімен айналысатын. Ислам дінін қабылдаған чан халқы өз тілін, ұлттық тағамдарын, киімдерін, діни дәстүрлерін таза қалпында сақтап отырған болатын. «Қызыл кхмерлер» олардың үйлерін өртеп, адамдарын батпаққа айдап тығып, тамақтарына шошқаның етін қосып жегізіп, әбден азаптады. Өлтіргені аз болғандай, үлкен орданың ішіне тастап, үстін топырақпен емес, әкпен көмеді [1]. «Қызыл кхмерлер» жазалаудың неше түрлі тәсілін қолданды: целлофан қалтамен қылғындыру, керіп қағып тастау, ең жаманы – сумен қинау болды. Лагерьлерде аштықтан аңға айналған тұтқындар қасындағы өлген адамдарды жегені үшін мойнына дейін жерге көміліп, аштықпен шөлдің азабын тартып, ұзақ өліммен өлуге тиіс болды; оның үстіне шыбын-шіркей мен құрт-құмырсқаға жем болатыны тағы бар. Өлгеннен кейін басын кесіп алып, деревняның сыртына іліп қояды да, мойнына: «Мен – төңкерістің сатқынымен» деген жазу ілінеді. Әбден құтырған «қызыл кхмерлер» 1977 жылдың қаңтарында камбоджа-вьетнам шекарасын бұзып, вьетнам тұрғындарын бауыз-дап тастайды. Ал өмір-бақи беріспей, француздармен де, американдықтармен де соғысып, жеңілмеген әрі соғысудың барлық тәсілін жетік меңгерген вьетнамдықтар «қызыл кхмерлердің» бұл әрекетін кешіре

алмайды. 1979 жылдың қаңтарында вьетнам әскерінің күшімен Пол Пот үкіметі құлайды. Пол Поттың 3 жылғы реформасынан кейін камбоджалықтар Вьетнам үкіметін қуана қарсы алады. Екіншідүниежүзілік соғыста Освенцим ұлтшылдар фабрикасының газ камераларында 3 млн жазықсыз адамның өлгені секілді Камбоджадағы Пол Пот дәуірінде 3 млн-ға жуық адам өлді [2]. Пол Пот режимі кезеңінде Оңтүстік-Шығыс Азиядағы осы бір кішкентай елге «Тірі Аруақтар мекені» деген қорқынышты ат жамалды.

Біз корей әдебиетін сөз еткенде әдеби мұраларының көпшілігі қытай тілінде жазылғандығын айтқан болатынбыз. Ал Камбоджа (Кампучия, кхмер) әдебиетіне көршілес үнді елінің ықпалы күшті болғаны байқалады. Олай дейтініміз, біріншіден, Вокан (қазіргі Вьетнам аумағында) және Тонле-Бати храмдарының қабырғаларына жазылған кхмер әдебиетінің алғашқы ескерткіштері санскрит тілінде жазылған. Негізі санскрит, пали тілдері Камбоджаға индуизм, буддизммен бірге келген. Екіншіден, бүгінгі кхмер әдебиетінің құнды мұралары саналатын «Риемке» («Рама даңқы») ұлттық эпосы да, ақын Во Баньнің (шамамен XVI ғ. өмір сүрген) «Риэл Кола» поэмасы да үнді эпосы «Рамаянаның» негізінде жазылған. Сондай-ақ, Ангкор дәуірінің заңнамасы мен кхмерлік заң трактаты «Патша заңдарының жинағы» («Пхра тхомасат», XVIII ғасырда жоғалған) да үндінің «Ману заңдарын» басшылыққа алғандығы онда көптеп кездесетін ұқсастықтары мен ортақтықтарынан айқын аңғарылады. Кхмердің космологиялық трактаты «Үш әлемде» («Трайпхет») әлем, дүниенің пайда болуы туралы үнді аңыздары жиі кездесіп отырады. Тіпті ел арасында кхмер мемлекетін әкесі үйінен қуып жіберген бір үнді ханзадасының Кампучияға келіп, осы елдің әміршісі – жылан патшаның қызына үйлену арқылы құрған деген де аңыз бар [3].

Кхмердің ежелгі әдеби мұралары дегенде тас плиталарға ойып жазылған жазбаларды атаймыз. Мәтіндер негізінен Ангкор дәуіріне жатады. Камбоджаның діни қасиетті жазбаларының көпшілігі жоғарыда айтылған ежелгі тілдерде (санскрит, пали) жазылған. Арнайы ережелер бойынша жазылып, құдайлардың құдіретін, монархтардың ұлылығы мен әскери ерліктерін дәріптейді. Өткен мыңжылдықтың ортасында бұл мәтіндер пальма жапырақтарына, күріштен жасалған қағаз – крангқа жазылған. Шығармалардың авторлары тек буддизм әдебиетін жақсы білетін жоғары білімді монахтар мен ақсүйектер болды [3]. Бірақ, қалыптасқан қағида бойынша олардың есімдері белгісіз күйінде қалды.

Ангкор дәуірінен қалған мүсін өнері мен сәулет өнерінің ұлы да айбынды, қайталанбас, әсем үлгілерімен ортағасырлық Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінің бірде-бір ескерткіштері теңесе алмайды. Ангкорлық кезең (802-1433) брахманизм мен махаян буддизмі идеологиясының ықпалымен дамыған кхмер мәдениетінің гүлдену дәуірі саналады. XIV ғ. ортасында Кампучияға тай тайпалары (XV ғ. ортасында Ангкор империясы сиам армиясының қол астына өтті) дендей енгенде, бұл жаулап алушылар керемет мәдениетке жолықты. Кейін бұл мәдениет тай әдебиеті мен өнерінің өзіне айтарлықтай әсер еткен. Дегенмен сан жылдарға созылған жаулап алушылық соғыстың салдарынан XVII ғасырға дейінгі Кампучияның барлық әдеби мұрасы жоғалып кеткен [3]. Зерттеушілер әдеби дамудың қалай жүргенін анықтау барысында табылған жанама дереккөздерін барынша мұқият пайдаланып, құрастыруына тура келді. Бұл мақсатқа ангкор кезеңінде оңтүстік үнді алфавитін пайдалана отырып жазылған санскрит және кхмер тіліндегі жазбалар да өз септігін тигізді. Санскриттік жазбалар – бұл негізінен құдайларға арналған гимндер, патшалар мен батырларға арналған көпірме мадақтаулар болып келеді. Олар әдеттегідей өлең түрінде, «кавья» риторикалық стилінде жазылған. Кейбірінің көлемді болғаны соншалық Ангкор Ваттан (XIV ғ.) табылған бір жазба – 163 жолдан тұрады [3]; мұны шағын поэма ретінде қабылдауға да болады. Кейбір кхмер жазбалары шағын проза үлгісінде келеді. Негізгі мазмұны ел басқарған билеушілер жөніндегі жалған немесе тарихи мәліметтерді қамтиды. Жазбаларда үнді ықпалының күшті болғандығы білінеді. Ең ерте кезеңге жататын кхмер тіліндегі (609 ж. шамасы) жазба кхмер храмына «Махабхарата» мен «Рамаянаның» қолжазбасын тапсырып, оны күнде оқып отыруды бекіткен бір брахман жөнінде айтылады. Үнді эпосының кхмер еліндегі танымалдылығын санскриттік поэма мотивтерін суреттеген Ангкор дәуірі барельефтері де растайды. Рама туралы оқиғаның Ангкордағы тас стелаға ойып жазылған алғашқы тарау үзінділері де сақталған. Соған қарап, үндінің «Рамаяна» жырының кхмерлік нұсқасы – «Риемке» осы кезеңде жазылуы ықтимал деген болжам жасалды. Бұл жыр кейіннен Кампучияда кхмердің ұлттық эпосы ретінде қабылданды. Вишну құдайдың жердегі бейнесі Раманың ерліктері, ұрланған әйелін қайтару жолындағы Раван екеуінің шайтандармен айқасы – кампучиялық нұсқасында жергілікті көптеген аңыздарды бойына сіңірді, ал оның кейіпкерлеріне кхмерлік халық батырларының сипаттары берілді. Кампучияның балетінде немесе рұқсатсыз, заңды тіркелмеген, «көлеңкелі» театрларында «Риемке» мәтіндері әлі күнге оқылады, ал жекелеген эпизодтары театрлық әйгілі пьесалар сюжетінің негізінде жатыр. Сатраға, яғни пальма жапырақтарына жазылған «Риемке» мәтіні сиамдықтар Ангкорды жаулап алғанда жоғалып кеткен, кейіннен XIX ғасырдың басында сиамдықтар оның кеңейтілген, толықтырылған нұсқасын кхмерлерге қайтарып берген деген де болжам бар.

XIV ғасырда Кампучияда буддизмнің хинаян тармағы (оған дейін кхмерлер будданың махаян тармағын білген) кең жайылды, біртіндеп религия ретінде орнығып, брахманизмді ығыстырып шығарды. Санскрит жазбалары жойылып, оның орнын пали тіліндегі жазбалар басады. Діни жоралғыларда пали мәтіндері мен оның кхмерлік аудармалары қолданылады. Кампучиялық пагодалар (пагода – Будда ғибадатханасы) жазбаларында буддалық «Типитаканың» барлық үш бөлімі мен джатак жинақтары (будданың туылуы жайындағы әңгімелер) қамтылған.

Кампучия мен барлық Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінде джатақтың ішінде «Вессантра патша бейнесінде туған Будданың өзінен сұрап жалбарынушыға рақымшылық жасап, алдымен мемлекеттің амандығын сақтайтын тамаша пілді, одан соң балаларын, тіпті әйеліне дейін беріп жіберетін оқиғасы баяндалады. Джатақтың негізінде кхмер әдебиетінде тамаша туындылар дүниеге келген. Соның ішінде – Во Баньның (шамамен XVI ғ.) бодхисаттва Риэл Кола туралы поэмасын атауға болады. Риэл Кола ханзада аспаннан жерге ат бейнесінде келіп түседі. Риэл сарайдағылардың интригасымен өз әйелінен айрылып қалады да, оған жету үшін шайтандармен айкасады. Мұнда да «Риэмкенің» жаңғырықтары бар.

Кампучия әдебиетін сөз еткенде ондағы фольклордың рөлін ескеру қажет. Үндістаннан келген «Панчатантра», «Ветал әңгімелері», «Баяндаулар мұхиты» повестері жинақтарының құрамына көптеген кхмер ертегілері, мысалдары, аңыздары енген. Олардан басқа да көптеген халық әңгімелері бар, олар тақырыптық тұрғыдан бір циклды құрайды. Олардың ішінде – сараң монах, парақор сот, айлакер шаруа туралы оқиғалар; адамдар мен аңдарға айналған рухтар туралы аңыздар; қалыңдық іздеген «төрт тақыр бастар» және тазға шыққан шаш туралы комикалық повесть; алып құс ұрлап әкеткен Ниенг Какей туралы әңгіме; жанры жағынан еуропалық «Түлкі туралы романға» ұқсас келетін сот-қоян жайындағы сатиралық кітап бар.

Кхмер фольклорында негізгі орынды басты тақырыбы махаббат пен табиғат болып келетін халық өлеңдері мен әндері, алды. Бұл өлеңдер кхмер лирикалық поэзиясының дамуы мен кейінгі ғасырдағы өлеңмен жазылған повестердің прологы іспеттес.

XVII ғасырдағы кхмер әдебиетінде жаңа жанрлар пайда болды. Атап айтқанда, афористік (афоризмге құрылған) поэзия, пейзаждық-махаббат лирикасы, өлеңмен жазылған роман. Ал ең танымалы – джатак жанры болды.

Джатак – Будданың өткен уақыттағы туылуы жайындағы әңгімелер. XVII ғасырда Оңтүстік-Шығыс Азияда буддалық ережелерге бағынбай, өз алдына «Елу джатак» («Паньяса джатак») жиғанына біріккен джатак өлеңдерінің тұтас сериясы қалыптасты. Бұл жинақтың бірнеше нұсқасы бүгінгі дәуірге дейін сақталған (соның ішінде пали тілінде жазылған кхмерлік нұсқасы да бар). Кхмерлік жинаққа 24 джатак кіреді[3]. Бұл джатактар дәстүрлі ережелер үлгісінде жазылғанымен, жергілікті фольклорлық дәстүрмен тығыз байланыстылығымен ерекшеленеді. «Дукамманике туралы джатакта» («Дукамманике-джатак») ірі жер иеленушінің отбасында дүниеге келген бодхисаттва жөнінде (болашақ будда) сөз болады. Әкесінің өлер алдында айтқан ғибратты ойларын құлағына да ілмей алаңсыз жүрген баласы күндердің бір күнінде жазықсыз жала жабылып түрмеге түседі. Патша оны өлім жазасына кескенімен, күзетшілердің асығыс шешім қабылдаудың тек өкінішке әкеп тірейтіні жөніндегі өзара әңгімелерін естігеннен кейін ойланып, баршындықты біліп, жігітті бостандыққа жібереді. Бұл джатақтың ерекшелігі – мұнда мәселе буддалық мораль тұрғысынан шешілмейді, патшаның мейірімі түсіп жігіт азат етіледі. Ал ереже бойынша бодхисаттваны ренжіткендер қатаң жазалануы тиіс болатын.

Джатак – будданың өткен уақытта дүниеге келуі жайындағы әңгімелер дедік. Джатактар бодхисаттваның идеалды образын нақты көрсеткен тхеравада буддизмінің құндылықтарын дәріптеді. «Елу джатак» адамдарды өз байлығына, қолындағы билігіне «дұрыс» қарай білуге, өзін-өзі бағалай білуге үйретті; олар барлық моральдық өсиет, парыздардың сақталуын талап етті, оны сақтай білген адамдар нирванаға қол жеткізеді деп сендірді.

Сатра лбаенг (XVII ғ.) – жартылай ақсүйектік, жартылай діни жанр – өлеңмен жазылған романдар туып, қалыптасты. Олар кең көлемді болып келді әрі авантюралық сипатта болды, нақтырақ айтқанда шытырман оқиғалы кең көлемді романдар секілді. Мұндай романдардың негізінде дәстүрлі үлгі аларлық, өнеге боларлық оқиғалар баяндалып, негізгі кейіпкер бодхисаттва болғанымен, дидактика екінші орынға ысырылып, жалпы мазмұнында буддалық моральдан аулақ болды. Дәстүрлі шеңберден шыға алмаса да, осындай өзіндік ерекшеліктері болды.

Лбаенг – кхмер тілінде «ойын», «көңіл көтеру» деген мағына береді. Мұнда бас кейіпкердің (соңы бақытпен, бір-біріне қосылуымен аяқталады) қызықты, басынан кешірген махаббат оқиғалары жөнінде болды. Сатра лбаенг фольклорлық дәстүрмен тығыз байланыста дамыды және қиял-ғажайып ертегілерінің композициясын сақтап отырады: бодхисаттва патшаның немесе ханзаданың отбасында, кейде кедей-

дің отбасында дүниеге келеді. Оның бұл туылуына алдын-ала ғажайып белгі беріледі. Біраз уақыт өткеннен кейін бір себептермен бодхисаттва үйінен кетіп қалады. Басынан түрлі қиындықтарды өткеріп барып, сүйгеніне қол жеткізеді де үйленеді және бодхисаттва таққа отырады. Бұл – бодхисаттваның тағы бір ерекшелігі. Кхмер әдебиетінде кейінірек туған «Кйонг Санге туралы» повестің мазмұны да осындай. Сатра лбаенгтің сюжеті «Паньясаджатака» мен «Риэмкеден» алынып отырады. Өлеңмен жазылған романның ерекше үлгісі ретінде ақын әрі Анг Тьян II патшаның төресі Окня Каосатхипадейдің «Кронг Сопхомыт» (1798) туындысын атауға болады. Романның сюжеті «Елу джатак» жинағындағы 9 джатактан алынған. Одан соң белгісіз автордың «Кхйонг Санг» (1729), монах Каоның «Тьей Тот» (1754) романдарын жатқызамыз. Аталған екі туындының да сюжеті атақты «Елу джатактан» алынған [4]. Көркем әдебиетте жаңа жанр – өлеңмен жазылған романның пайда болуы – оның діни және ғылыми әдебиеттен бөлініп, дербестенуіне алып келді.

Лбаенг жанрының туындылары көңіл көтерушілік қызметті атқарады және дәстүрлі жанрлармен салыстырғанда өзіндік көркем әдебиет ретінде саналды. Дәстүрлі жанрларға: діни туындылар – **лех** (сөзбе-сөз аударғанда діни уағыз деген мағынаны береді); ғылыми трактаттар – **кбуон** (сөзбе-сөз аударғанда заң, ережелер жинағы деген мағынаны береді) және будда мектептерінде өнеге ретінде тек жатталып оқылатын шағын дидактикалық өлеңдер – **кпап (срар)** жатты [4].

Ортағасырлық кхмер әдебиетінде бүгінгі заманға дейін құндылығын жоймаған поэзиялық жанрлар туып отырды. Соның бірі буддалық монахтар ортасында туып, дидактикалық сипатта қалыптасқан **тьбап** (заң, ереже) деп аталатын жанр. Поэтикалық формада жазылған ақыл-кеңес пен мораль ережелері жинағы қоғамның әртүрлі қабатына арналды. Мәселен, «Монахтарға арналған кеңес» («Тьбап преах сонг»), «Әйелдерге арналған кеңес» («Тьбап срей»), «Балаларға арналған кеңес» («Тьбап коун тьяу») деп аталатын тьбаптар бар. Өнеге, кеңес жанрдағы тьбаптардың ең көнесі – «Патшалық кеңестер» («Тьбап Риэть ке») болып табылады [3], авторы белгісіз. Өнегелік тьбаптардың көлемі әртүрлі, олар 30 бастап 500 шумаққа дейін жетеді. Тьбаптар буддалық моральдан бөлек, тұрмысқа, өмір сүруге қажетті ақыл-кеңестер де беріп отырады – үнемшіл бол, мүлкінді сақта т.б. фольклормен тығыз байланысты мәтіндерде көптеген мақал-мәтелдер бар.

XVIII ғасырдағы әдебиетте поэзия негізгі орынды иеленді. Көркем әдебиет қана емес, эпиграфика, заң, медициналық, философиялық және басқа да трактаттарда, яғни көркемдік туындыға жатпайтын шығармалар да ежелгіүнділік дәстүрге сәйкес өлең немесе ұйқасқа бағынған проза түрінде жазылды. Барлық поэтикалық мәтіндер (театрға арналған пьесалар мен әндерді айтпағанда) классикалық бес тармақты өлең өлшемімен жазылды.

XIX ғасырдың 30-40-жылдарында гуманистік бағытымен ерекшеленетін алғашқы романдар пайда болды: Ньок Тхаемның «Пайлиндік раушан гүлі» (1936), Рым Киннің «Сопхат» (1938), Ну Хаттың «Солған гүл» (1947) [4]. Ел тәуелсіздігін алғаннан кейін 1955 жылы кхмер әдебиетінің одағы құрылды. Камбоджа жазушылары Тиу Оль, Хэль Сумпха, Суон Сорэн, Ноп Саван т.б. шығармаларында әлеуметтік және қоғамдық-саяси маңызды мәселелер көтерді. Фольклорлық мұраларды жинау, жариялау жұмыстары бүгінге дейін жүргізілуде.

Түйіндей айтқанда, көпғасырлық тарихы бар кхмер әдебиеті пайда болу, даму, өсіп-өркендеуі барысында түрлі қиындықтарды басынан кешірді. Соған қарамастан, бүгінгі кхмер халқы өздері сақтап қалған бай ауыз әдебиеті және жазба әдебиетінің үлгілерімен, тамыры тереңде жатқан мәдениетімен мақтана алады. Кхмер халқының жаһандану үдерісіне ұлттық құндылықтарын ардақтап, ұстанымдарын ұлықтап қадам басып жатқаны үлгі-өнеге боларлық дүние.

1 Красные кхмеры и «геноцид в Камбодже». www.Tourweek.ru/guide/different/231668/.

2 "Геноцид народа Кампучии" во времена Пол Пота - циничный и наглый. www.cccp-2.ru/teory/249-q-q-kopia.

3 Шмелева А. Кхмерская литература. feb-web.ru/feb/ivl/vl4/vl4-4552.htm.

4 Кхмерская литература - ART-PEDIA.RU - энциклопедические статьи. art-pedia.ru/kkhmerskaia_literatura..

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ӘЙЕЛДЕРІНІҢ БЕЙНЕСІ МЕН С.ЕЛУБАЙДЫҢ «АҚ БОЗ ҮЙ» РОМАН-ТРИЛОГИЯСЫНДАҒЫ ХАНСҰЛУ БЕЙНЕСІ

Қазақ әдебиетіндегі аса ірі тұлға Мағжан Жұмабайұлы:

«Жаратты Тәңірі әйелді:

Бастасын деп бар ерді.

Туралық, шындық жолында.

Адаспассың, азбассың,

Тура жолдан жазбасың,

Ерсең мұның соңында!» – деп әйел затын ұлықтаса, сол сенім артқан, тура жолға бастайтын нәзік жандардың, біз білетін ақ кимешекті, ақ жаулықты, түн ұйқысын төрт бөліп бесік тербеткен қайран аналардың, қыздардың бейнесі айдан анық. Өмірдегі барлық даналық осы кісілерден таралған десек артық емес.

Қазақ әйелінің тағдыры ойлануға тұрарлық. Ол – орыстар мен Еуропа әйелдері сияқты «сезім бостандығы» деп аласұрмай, Шығыс әйелдері тәрізді жүгін көлегейлеп көнбістік білдірмей, өзіне тән ақыл-ойын, сырын ішіне түйген, бірақ қоғам тіршілігіне белсенді араласып үлес қосқан жан. Ер адамдармен тең тұрып, сыртқы жаудан елін қорғауға қатысқан, ақын болып айтысқа да түскен, ана болып жар күткен, ұрпағын өрбіткен әйелдер ел шежіресінде көптеп саналады. Эпос пен аңыздардың қаһармандардың (Жиреншенің Қарашашы, Алпамыстың Гүлбаршыны, Қобыландының Құртқасы, Қамбардың Назымы, Қыз Жібек, Баян сұлу, Айман-Шолпан және де т.б.) қоспағанның өзінде, қазақ тарихында есімі сақталған Қарқабат, Енен, Домалақ ана, Қызай, Аққыз, Айша бибі, Құнанбайдың анасы – Зере, Абайдың анасы – Ұлжан, Ұлпан сияқты халықтық тұлғалардың ісі мен өнегесі ауыздан ауызға аңыз болып тарап келеді. Олар жайында жазылып жатқан көркем шығармалар да баршылық.

Әлемдегі ең асыл жан ана десек, барлық ізгілік бастауы осы анадан бастау алатыны бәрімізге аян. Жалпы қазақ әдебиетінде әйел, ана, қыз тақырыбына қалам тартпаған ақын, жазушы жоқ десек те болады. Кез келген адам өзінің қолынан келетін жақсылығын осы кісілерге арнайды. Қазақ халқының «Ана – өмір себуші», «Қыз – елдің көркі» деген сөздері осыны аңғарса керек.

Өзі өсіп-өнген ортаның қазақ әйелдерінің небір асыл қасиеттері Ғ.Мүсіреповті де ертеден толғандырып, ойландырған сияқты. Ал қазақ елі өзі ел болып, халық болып қалыптасқан көне заманнан бері-ақ әйелді, ананы, қыз баласын қадірлеп, құрмет тұтуды дәстүрге айналдырған халықтың бірі. Қазақ әдебиетінде ана тақырыбына өте көп қалам тартқан жазушының бірі – Ғабит Мүсірепов. «Ананың анасы», «Ашынған ана», «Ер ана», «Адамның анасы», «Ақлима», «Ұлпан» және де т.б. шоқтығы биік шығармаларында ана бойындағы барлық қайталанбас асыл қасиеттер: мейірімділік, ізгілік, жанашырлық, достық, ерлік, батырлық, т.б. қасиеттер кеңінен ашылып көрсетіледі.

Біздің санамызда «Қазақ әйелі» деген қасиетті ұғымның қалыптасуына негіз болған, сусындап өскен әдеби қазынамызға үңілсек Бейімбет Майлиннің «Зейнештің серті», «Күлпаш», «Әже», «Раушан – коммунист», еңбектеріндегі әйел бейнелерінен, міржақып Дулатовтың «Ақбілегіндегі» Ақбілектің, «Бақытсыз Жамалындағы» Жамалдың, Сұлтанмахмұт Торайғыров «Қамар сұлуындағы» Қамардың, бейнелерінен қазақ әйелдерінің сол дәуірдегі шынайы бейнелерінен анық көруге болады.

Мен қазақ қыздарына қайран қалам,

Жанары, жаны жаздай жайрандаған.

«Қыз өссе елдің көркі!» деген сөзді,

Қапысыз қалай айтқан қайран бабам.

Қазақ әдебиетінде ерекше мол көтерілген тақырыптардың бірі көркімен талайды тамсандырған қазақ қыздарының бейнесі. Қаншама ақын-жазушылар бұл тақырыпқа қалам тартқан.

Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясында көп бейнеленген кейіпкерлер – әйелдер бейнесі. Қазақтың ұлттық салт-дәстүрі, әдет-ғұрыптармен қатар Зере мен Ұлжан секілді аналардың ел анасы ретіндегі даналығымен бірге Тоғжан, Әйгерім, Салтанаттар бейнесі арқылы қазақ қыздарының бойындағы ибалық, ізеттілік, адамгершілік, шешендік, әншілік, адалдық қасиеттері суреттелген.

Енді қазіргі қоғамымыздағы әйелдер бейнесіне көз салып көрейікші. «Ал, қазақ мешел болып қалам демесең, тағылымың, бесігіңді түзе! Оны түзеймін десең, әйелдің халін түзе», – деп кеменгер жазушы М.Әуезов айтқандай ұрпақ тәрбиесінде де тікелей әсер ететін әйел. Жалпы қазіргі әдебиет әлеміндегі әйелдер бейнесін сомдауға бағытталған көркем дүниелерді ерекшелегенде шығармашылығының денін

казак әйелдерінің бейнесіне арналған Шәрбану Бейсенованың «Ақбота», «Күлайхан мен кемпірлер», жазушы Е.Айхалиұлының, Қ.Түменбаевтың бір топ әңгімелері, Жазушылар одағы сыйлығының лауреаты Мақсат Рсалиннің «Түрмеден шыққан қыз», «Тағдыр тәлкегі», Ділдар Мамырбаевтың «Ызғар мен шуағы» сынды шығармаларды айтуға болады.

Қ.Түменбаевтың «Асығыс әйел», «Ұябасар» шығармаларында нарық заманында жұмыссыз қалып, бар қайғысы пәтер ақысын ардан бетер уайымдаған қыздардың тағдырына куә бола отырып, кейіпкерлермен бірге мына заманның әсіресе тәуелсіздік алғаннан кейінгі нәзік жандардың көрген қиыншылығына жүрегің ауырады.

Қай уақыт, қай заман болмасын әйел адамдардың басындағы ауыртпалықтар, сол заман ағымына сай ешкімге де өмір сүру оңайға түспегені айдан анық.

Белгілі жазушы С.Елубайдың «Ақ боз үй» роман-трилогиясында кеңестік кезеңдегі қазақ халқының жазылмаған шындығы, айтылмаған тарихы арқау болған. «Ақ боз үй» роман-трилогиясына өткен ғасырдың 30-жылдардың ашаршылық зардаптары, «Мінажат» романына қуғын-сүргін оқиғалары өзек болса, «Жалған дүние» 80-жылдардағы рухани тоқырау дәуірінен сыр шертеді. Романның көркемдік желісі, оқиғалардың өту барысы, ұлттық құндылықтар автор шеберлігінің айқын көрінісі. Аталған шығармада 1928-1933 жылдардағы нәубеттің, зобалаң әкелген жылдардың нақты көріністері арқау болған. Шеге мен Хансұлудың линиясы романның жүйелі сюжетін құрап, халықтың басынан өткен қасіретті жылдары мен ауыр күндерді жан-жақты суреттеген. Қаламгердің қайсар батылдығынан, керек десеңіз, батырлығынан туған шығарма адамды баурап, Хансұлудың қайғысы мен Пахрадиннің мұңдасына айналдырады. Егіліп отырып елінің басынан өткен оқиға мен жерініп отырып жем болған елінді аяп, әрі-сәрі күйге түсіріп, тарихтың еншісінде қалған нақты шындықтарды жайып салады.

Бүгінгі таңда «Ақ боз үй» роман-трилогиясы автордың ең үздік, шоқтығы биік туындысы болып табылады. Әрине бұл романда да әйел бейнелерін автор шебер суреттейді. Роман-трилогиядағы негізгі әйел бейнесі – Хансұлу. Романда Хансұлудың кішкентай кезінен бастап, яғни балалық шағынан басталып, қартайып, салмақты да салиқалы әже болған кезеңіне дейін автор шебер суреттейді. Шеге мен Ждақай қосылса болды, екеуінің айтатыны Хансұлу мен Балқия. «Шеге бұрылып, Ждақай нұсқаған жаққа қараса, құдықтың күншығыс қапталын орағытып, Қаракерін сылаң-сылаң желдіріп, Хансұлу өтіп барады екен. Басында үкісі, бұлғақтаған кәмшат бөрік, үстінде қырмызы қамзол. Аш белін түрмемен қынай байлаған. Күміс ер-тұрман батар күннің жалқын нұрына малынып жарқ-жарқ етеді. Астындағы сыйда бой кер құнан да иесінің мәпелі жас сұлу екенін білетіндей, аяғын лып-лып билеп басады». Бұл көрікті, әдемі Хансұлудың күнделікті тіршіліктегі бейнесі. Хансұлуды әдеміліктің символы ретінде қарастырып алсақ та, қателеспейміз.

Үш кітапты байланыстырып тұрғандықтан, негізгі бейне, сонымен қатар әйел образын сомдауда Хансұлу бейнесі болып табылады. Хансұлу Пахрадин мен Сырғаның жалғыз қызы. Романда Хансұлу балалық шағы, жастық шағы, орта жас шамасы, қартайған кезеңін автор қазақ қоғамындағы әйел образын үлкен шеберлікпен суреттеп, бейнелей білді. Әдемі, ақылы көркіне сай Хансұлу бой жетіп, ержүректі, мықты бәйбіше, ана болады. Әрине өмірі тек қуанышты күндерден ғана емес, заман өрісіне сай қиынқыстау күндер де кездесті. Күйеуі шегені Сібірге үш рет айдауға салады, «халық жауының» әйелі атанған Хансұлу, шопандық жұмыспен де айналысты, маскүнем ұлы, жесір қалған қызы – басынан кешкен қиындықтарға Хансұлу төтеп берді, қанша жерден қиналып тұрса да, адамгершілік қасиетін жоғалтпады. Жан дүниесі кіршіксіз таза. Хансұлу бейнесінің ұрпақ өсіріп, өрбітуінің өзінің астарында терең мән жатыр.

1. Елубай С. «Ақ боз үй» роман-трилогиясы. – Алматы: «Атамұра», 2008
2. Алтыбаева С. «Казахская проза периода независимости: традиция, новаторство, перспективы». – Алматы, 2009.
3. Қирабаев С. «Әдебиетті қайта оқыту». – Алматы: «Балауса», 2010.
4. ҚазҰУ Хабаршысы, 2011 жыл, сәуір айы. С.Алтыбаеваның «Особенности художественной стратегии в трилогии «Ақ боз үй» Смагула Елубая (образ, мотив, сюжет)» атты мақаласы.
5. Жұмалиев Қ. «Әдебиет теориясы». – Алматы: «Мектеп», 1969.

ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И МЕТОДИКИ

ӘОЖ 378.016:811.512.122'28

Н.А. Оразахынова – Абай атындағы ҚазҰПУ-дың профессоры, п.ғ.д.,
Г.М. Кенжебаева – Абай атындағы ҚазҰПУ-дың аға оқытушысы, п.ғ.к.

ӘДЕБИЕТ ПӘНІНЕН «САТЫЛАЙ КЕШЕНДІ ОҚЫТУ» ТЕХНОЛОГИЯСЫМЕН ОҚУШЫЛАРДЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚҚА БАУЛУ

Түйіндемe: Мақалада сатылай кешенді оқыту оқушылардың жас ерекшелігін ескере отырып, әр пәннің ғылыми мазмұны мен жүйесін талдап үйретумен қатар ойын дұрыс жеткізуге, әдеби тілде сөйлеп үйренуге, ана тілінің байлығын бағалай білуге баулитын ұлттық төл технология екендігі айтылады.

Кілт сөздер: сатылай кешенді оқыту, ұлттық төл технология

Аннотация: В статье рассматривается методика поуровневого комплексного обучения как национальная технология, которая учитывает возрастные особенности учеников и с помощью которой ученики учатся анализировать научное содержание и систему любой дисциплины, выражать свои мысли, говорить на литературном языке, оценивать все богатство родного языка.

Ключевые слова: поуровневого комплексного обучения, национальная технология

Abstract: The article deals with the highly effective types of teaching. Depending on the age of the children this type of teaching is considered as the national technology which helps to understand the scientific content and the system of the subject, to express opinion, to value the wealth of the native language.

Keywords: effective types of teaching, national technology

Әдебиет – өмір айнасы. Онда халқымыздың тарихы, ғасырлар бойы өлең-жырмен насихаттап келе жатқан салт-дәстүрі, ата-бабамыздың ізгі қасиеттері, терең ойы, ақыл-парасатты жинақтап айтқанда бүкіл өмір жолы суреттеледі. Сол құнды мұрамызды бүгінгі ұрпақ қалай оқып, қандай дәрежеде бағалап жүр деген мәселе қай-қайсымыздың да көкейімізде сайрап тұр десек болады. Өкінішке орай, халқымыздың сол жақұттарын бүгінгі таңда жылтыраған, көздің жауын алатын құнсыз дүниеге алмастырып алдық па деген ой мазалайды. Кенес үкіметінде қазақ халқы дүние-мүліктің орнына үйіне кітап жинаса, бүгінгі жаңа заманда дүние-мүліктің бәсекесіне тап болып отырғанымыз жасырын емес. Сондықтан әр қазақ азаматы өсіп келе жатқан ұрпағын ұлт жанды етіп тәрбиелеудегі басты құралы көркем әдебиет екендігін ұғына білулері қажет. Ана баласын бесік жырымен әлдилеп ұйықтатса, әке ауыз әдебиетімен үлгі-өнеге көрсетіп, мұғалім ана тіліміздің терең қатпарларын, сөз қадірін көркем шығарманың өн бойын талдап оқытса, онда балаларымыздың көркем әдебиетке деген қызығушылығы артатындығы сөзсіз.

Әдебиет пәнін мектептерімізде бірнеше жылдан бері бірінші сыныптан бастап «Сатылай кешенді оқыту» технологиясымен оқытып келе жатырмыз. «Сатылай кешенді оқыту» технологиясы дегеніміз – оқыту мақсаты, міндеттері, әдіс-тәсілдері, өзіндік ерекшелігі бар және оқушыларға білімді ғылыми негізде сатылай, жүйелі, кешенді меңгертіп, оларға ұлттық құндылықтарды бағалай, қолдана білуге машықтандыратын оқыту. Сатылай кешенді оқыту оқушылардың жас ерекшелігін ескере отырып, әр пәннің ғылыми мазмұны мен жүйесін талдап үйретумен қатар ойын дұрыс жеткізуге, әдеби тілде сөйлеп үйренуге, ана тілінің байлығын бағалай білуге баулитын ұлттық төл технология. Ұлттық төл технология дейтін себебіміз, қазақ тілін оқытудан бастау алып, халқымыздың әдебиетін, тарихын, жағрафиясын т.б. пәндердің жиынтығын құрап, оқушыларға жан-жақты білім беретін, оларды өз елінде, өз жерінде ұлтының биік тұлғалы азаматы етіп қалыптастыра алатын оқыту. Төл технологияны жасауға өзге елдің озық ой-пікірлерімен қатар алаш арыстарының психология-педагогика, әдістеме саласындағы құнды ғылыми тұжырымдарымен қатар қазақ халқының көрнекті ғалымдарының оқыту, тәрбие туралы жасаған ғылыми еңбектері мен әдістемелік кешендері негіз етіп алынды.

«Сатылай кешенді оқыту» технологиясы – тек қана білімді белгілі бір көлемде беріп, қажетті шеберлік пен дағдыны меңгертумен ғана шектелмейтін, сонымен қатар баланың жалпы жан-жақты дамуына, ойлау, есте сақтау, қиялдау, елестету сияқты басқа танымдық-психологиялық қасиеттерінің жақсы үйлесімді дамуына бағытталған, қазақ тілінде ойлайтын, өз тілінде дiтiн орындата алатын, қазақ мәдениетiн меңгерген тiлдiк-мәдени тұлға қалыптастыратын оқытудың түрi. «Сатылай кешендi оқыту» технологиясының басты қағидаларының бiрi – жоғары қиындықта оқыту.

Бұл жүйеге бүгінгі таңда оқушыларымыздың да, мұғалімдеріміздің де қызығушылығы жоғары.

Өйткені бұл технологияның әр пәнді оқытудағы алдына қойған мақсаты айқын. Әдебиет пәнінде көркем шығарманы сатылай талдатумен қатар, оқушымыздың өмір сүріп отырған қоғамға, ортаға деген өзіндік көзқарасын қалыптастыру, кейіпкерлердің халқымызға тән жақсы қасиеттерін бойларына сіңіру, өз ұлтын сүю, оның тамаша үлгі, өнегелерін бағалай білуге баулу. Сол арқылы оқушыны қиял әлеміне жетелеу. Бұл тұрғыда алаш арыстарының бірі М.Жұмабаевтың «Педагогика» атты еңбегіндегі мына бір пікірге жүгінсек: «Фантазиясыз өмір өңсіз, түссіз нәрсеге айналады. Мылқау өмірге үн беретін, сақау өмірге тіл беретін, жоқты бар қылатын, барды гүлді, көрікті қыла алатын, бізді арыға аяқ басқызып, тәңірмен тілдестіретін сол – фантазия». Шығарманы оқи отырып оқушы қиял әлеміне енеді. Олардың сезіміне әсер етеді, жүрегін тебіртеді, терең ойға бойлатады. Сондықтан да әр кез мұғалім өз қиялын оқушы фантазиясымен ұштастырып отыруы қажет. Сонда ғана оқушы мен мұғалім арасында бір-бірін түсіну, сыйлау, құрметтеу өз мәнінде жүзеге асады. Әдебиет пәнінде мұғалім оқушының қиялын дамытумен қатар сезім, эмоция, әсер, шабыттану, қиялдау, армандау, еліктеу сияқты түрлі психологиялық процестерді жүзеге асырады. Сол арқылы оқушының өз бетінше ойлау, пікірін жасқанбай айта білу, жинақтаған әдеби білім қорын орынды қолдана алуға дағдыландырады, танымдық болмысын қалыптастырады. Ол бірте-бірте шығармашылық ізденіс деңгейіне жетеді.

Шығармашылық – бұладамның өмір шындығын өзі тануға ұмтылуы, ізденуі. Өмірде дұрыс жол табу үшін адамдұрыс ой түйіп, өздігінен сапалы, дәлелді шешімдер қабылдай білуге үйренуі керек. Адам бойындағы қабілеттерін дамытып, адамның рухани күшін нығайтып, өзін-өзі табуына көмектеседі. Өйткені, адам туынды ғана емес, тудырушы, жаратушы да, ал өзін-өзі шынайы болмысында бастайтын жол іздеуі керек. Адам өзін-өзі жетілдіруге, сонымен қатар өзін-өзі жоюға да қабілетті болады. Адамның өз болмысын тануға ұмтылуға көмектесіп, тереңде жатқан талап-тілегін, қабілеттерін дамыту, сол арқылы оған толыққанды өмір сүру үшін жаңа рухани күш беру білімнің ең маңызды мақсаты болып табылады. Шығармашылық туралы ғылыми пікірлерге жүгінсек, оған берілетін анықтамалар мазмұндас келеді. Философиялық сөздікте шығармашылық ұғымына мынадай анықтама беріледі: «Шығармашылық» деген сөздің мәніне үңілсек, ол адамның мақсатты ісіне жету жолындағы талаптануы мен талпынысынан, жігері мен сабырынан, сұранысы мен ізденісінен түзіліп, ақыл ойы мен сезімінің, қиялының ерекше бітімінен көрінеді. Шығармашылық қызмет адамнан барынша табандылықты, білімді, қабілетті талап етеді [1, 492-б.]. Шығармашылық – адамның ойлауының және өз бетінше әрекетінің жоғарғы формасы. Дегенмен шығармашылықтың объективті және субъективті болатындығы белгілі. Оның алғашқысы ғылымда, зерттеулерде бұрын болмаған жаңалық деп танылса, соңғысы субъектінің өзі үшін жаңалық болып, оны әрі қарай жаңа бастамаларға шабыттандыратынымен сипатталады. Шығармашылық – проблемалық сипаты бар, барлық ішкі байланыстарды біріктіретін, нәтижеде жаңа материалдық және идеалдық құндылықтар алынатын адамның мақсатты әрекеті. Ал ғалым Б.А. Тұрғынбаева шығармашылық туралы былай дейді: «Шығармашылық – психологиялық еңбектерде еркін әрекет ретінде сипатталады. Өйткені адам өз таңдауында еркін болуға тиісті. Шығармашылық әрекет сонымен қатар интуицияның орын алып, қиялдың қанат қағуы, сезімнің жоғарылауы мен үздіксіз ізденіспен сипатталады. Бұл жолда ол жеңістің қуанышын, түңілудің кермек дәмін сезу, тоқтаусыз толғаныс пен жалындау, интеллектуалдық, эмоционалдық дарындылықтың қуанышына бөлену сияқты сезімдерді басынан кешеді [2, 18-б.]. Баланы шығармашылыққа баулу үшін мұғалімнің өзі шығармашыл тұлға болуы керек. Шығармашылықта мұғалімнің төмендегідей психологиялық жайлары дамиды: жалпы білімнің тереңдігі, сараланған арнайы білімдер, дамыған ақыл-ой қабілеттері мен оның икемділігі, өнертапқыштыққа және еңбектегі жаңалыққа қуана білу, мәселені терең түсіне білу және оны шешудің ең тиімді жолын таңдай білу, эмоциядағы қалыптатылық, шыдамдылық, жаңа бастаған істі аяғына дейін жеткізе алу, тәуекелге бел буа білу, саналылық, белсенді өмірлік позиция.

Бүгінгі таңда «Сатылай кешенді оқыту» технологиясымен жұмыс жасайтын көптеген мұғалімдеріміз нағыз шығармашылық тұлғаға айналып отырғандығына куәміз. Оны мақтан етеміз. Оның нәтижесін жылда аудандық, қалалық, облыстық, республикалық деңгейде өткізіліп тұратын шараларда мұғалімдеріміздің жүлделі орындарға ие болуынан және өз тараптарынан облыстық семинарлар мен конференциялардағы белсенді қызметтерінен көріп, саралап отырамыз. Сондықтан да бұл технологияны алып отырған мұғалімдеріміздің оның философиясын өте жақсы меңгеріп, әр деңгейде жүргізілетін жұмыстарды сауатты, мұқият орындап, оныншы деңгейге мақсатты түрде жететіндігіне көз жеткізіп келеміз. Оқушыларды шығармашылық жұмысқа баулуда технологияның оныншы – шығармашылық деңгейі басшылыққа алынады. Шығармашылық деңгейде оқушыларға берілетін тапсырманың мақсаты көрсетіліп, оны әрі қарай жетілдіріп орындау оқушыдан талап етіледі. Оқушы шығармашылық деңгейде алдына қойған мақсатына жету үшін өз бетінше іздене отырып, ой-қиялын дамытады, шығармашылық қабілетін

арттырады. Шығармашылық деңгей – оқушының интеллектуалдық ойлау дәрежесін дәлелдейтін деңгей. Шығармашылық деңгейде оқушының шығармашылық ойлауы, шығармашылық қабілеті оның тілден, әдебиеттен алған білімдеріне сүйене отырып дамытылады. Шығармашылық деңгейдің психологиялық өзіндік ерекшелігі – мұндағы тапсырмалар мен жаттығулар алдыңғы деңгейлерден гөрі кең, күрделі әрі таратылып беріледі. Шығармашылық деңгейдегі тапсырманы орындатуда мұғалім оқушыға мынаны ұғындыруы тиіс. Бұл деңгейде оқушы өзінің ойлау тұнығына бойлап, ойындағы бар мүмкіншілігін, қабілетін жан-жақты сыртқа шығаруға баса назар аударуы қажет. Шығармашылық дегенді бір жақты өнерге байланысты ғана түсінбеу керек. Оқушының сыртқы тілі мен ішкі тілінің дамуында шығармашылық тапсырмалар, жаттығулар үлкен орын алады. Ішкі тіл дегеніміз – дыбыссыз тіл, сөзсіз формада өтетін “жасырын тұрған” ойлау, өз-өзімен және өзі үшін ойлау. Шығармашылық деңгейдің маңыздылығы ішкі ғылыми тілдің қалыптасуына негіз салуында. Шығармашылық қабілеттің жетілдіріліп, шығармашылық ойлауы қалыптасуы үшін арнайы мақсаттар қойылып, сол бағытта әдістер түрлілігі мол болуы керек. Бүгінгі таңда білім саласының алдында дайын білімді, дағдыларды менгертіп, қайталайтын ғана емес, шығармашылық бағытта жұмыс істейтін, тың жаңалықтар ашатын, біртума ойлау қабілетімен ерекшеленетін жеке тұлға қалыптастыру міндеті тұр. Бұл, әрине, оқушылардың шығармашылық әрекетін дамытуда маңызды мәселе екендігін дәлелдейді. Жалпы білім беретін орта мектепте оқушының шығармашылығын қалыптастыруда жоғарыда айтқанымыздай мұғалімнің өзі жоғары деңгейдегі шығармашы ұстаз болуы керек. Ол үшін мұғалімдерді белгілі бір білім беру технологиясына бейімдеп, шығармашылық орта қалыптастырып, арнайы зерттеу тақырыптарын ұсынып, мақсатты түрде жұмыс жүргізу қажет. Мұғалімдермен тәжірибелік жұмыс жүргізу барысында мектептерде шығармашылық топтар құрылып, өздері алып отырған оқыту технологияларының ғылыми-әдістемелік жақтарын оқып, үйреніп, оның практикалық жағының толығына, мектеп тәжірибесіне енуіне ықпал етіп отыруы керек. Мұндай жұмыстар тәжірибе жүргізілген мектептерде ұйымдастырылып, әр топ өздеріне «Сатылай кешенді оқыту» технологиясы бойынша арнайы проблемалық тақырыптар алып, сол алған мәселелері бойынша семинар, конференцияларда баяндама жасап отырды. Практикалық жұмыстар ретінде ашық сабақтар, дөңгелек үстел, тренинг, пікір алысу сайыстары ұйымдастырып, атқарылған жұмыстардың кемшілігі мен жетістігі сарапталып отырды. «Сатылай кешенді оқыту» технологиясы арқылы мынадай шығармашылық жұмыс түрлері жүргізіледі. Олар: шығармашылық әрекеттегі ойындар: рөлге бөліп талдау, көріністер, сөзжұмбақ, ребус т.б.; халық ауыз әдебиеті мен ұлы дала ойшылдарының үлгісінде жазылатын шығармашылық жұмыстар: ертегі, аңыз-әңгіме, мақал-мәтел, жаңылтпаш, жұмбақ, нақыл сөз, өлірбаян, эссе; оқушының өнім иесі және қандайда бір әрекеттің авторы ретіндегі шығармашылық жұмыстары: «Сатылай кешенді оқыту» технологиясы негізінде жазылған қосымша әдеби туындылар, ҚР Кіші ғылым академиясының ғылыми-практикалық конференцияларында жасалған баяндамалар, «Ауыл мектебі» ведомствоаралық интеграциялық білім бағдарламасы. Сонымен қатар бұл аталған жұмыстардан басқа іскерлік ойындар да оқушыларды шығармашылық жұмыстарға баулудың бір жолы болып табылады.

Іскерлік ойын – бұл оқытуды ұйымдастыру формасы, ол мұғалімнің басқаруымен, оқушылардың максималды өзіндік ұйымдастырушылығымен жоспарланған ойын сценарий арқылы мақсатты бағыттың негізінде жүзеге асырылады. Білім беру практикасында оқытудың ойын формасы оқытудың тәжірибелік бағыттылығын мақсат тұтатын іскерлік ойындар арқылы игерген білімдерін шығармашылықта қолданады және бекітеді. Іскерлік ойындары – кейбір педагогикалық жағдайдың, сабақ фрагментінің модельденген түрі. Іскерлік ойынға алдын ала дайындалады: сценарий құрылады, мақсаты көрсетіледі, рөлдер бөлініп, оған кеңес беріледі. Құрал-жабдықтар, көрнекіліктер әзірленеді. Іскерлік ойындардың педагогикалық мәні мынада: оқушылардың ойлау қабілетін арттыру, танымдық белсенділігін қалыптастыру, шығармашылыққа баулу. Іскерлік ойындар күрделі шешімдер қабылдай білуге үйретіп, ұжымдағы өзара қарым-қатынасты айқындап, оқушылардың білім, білігі мен жеке қасиеттерін тексеру мүмкіндігін жасайды. Іскерлік ойын олардың жеке қасиеттерін: мақсаткерлік, белсенділік, жауапкершілік, іскерлік, шыншылдық, шешім қабылдауға икемділік сияқты қасиеттерін дамытады.

Іскерлік ойынның тиімді жақтары:

- оқушылардың танымдық белсенділігін қалыптастырады;
- қызығушылығын оятады;
- білімі мен білігі қалыптасады, өз білімін қолдануға үйренеді;
- ойын соңындағы талқылау арқылы білімін бекітеді;
- оқушылардың өзін-өзі тануы, өз мүмкіндігін анықтау үрдісі кеңиді, тереңдей түседі.

Іскерлік ойындарының негізгі міндеттері мынадай:

- а) оқылған материалды еске сақтау және терең ұғынуға жағдай жасау;

- ә) дұрыс шешім қабылдау және дұрыс баға беру білігін қалыптастыру;
- б) қабылданған шешімді жүзеге асыру дағдыларын қалыптастыру;
- в) шығармашылығын дамыту.

Іскерлік ойынды өткізудің кезеңдері:

1-кезеңде: мұғалімнің тақырыпты таңдауы, мақсаттар мен міндеттерді белгілеп, күтілетін нәтижені болжауы:

- құрылымын анықтау;
- сыныптағы ойынға қатысушылардың рөлдік қызметіндегі қасиеттерін ескеру;
- ойын барысындағы әсер етуші жағдайларды зерттеу.

2-кезеңде: соңғы оқу материалын талдау, мәселені шешудің әдістемесін анықтау:

- тиімді әдістемені таңдап алу және оны ойша қолдануда шығармашылық өңдеу;
- сценарийді дайындау, рөлдерге бөлу.

3-кезеңде: іскерлік ойын сценарийімен, мақсатымен, мазмұнымен мұғалімнің оқушыларды таныстыруы:

- ойынды ұйымдастыру;
- оқушылардың рөлдік қызметтерін орындауы;
- мұғалімнің, оқушының ойынды басқаруы;
- ойын барысын, нәтижесін талдау, мұғалімнің қорытынды жасауы.

Іскерлік ойынға қатысушылардың міндеттері мен құқықтары бар:

Міндеттеріне:

- тақырып бойынша оқу материалын және өзінің рөлін терең білу;
- ойынға қатысушылардың бір-бірімен сыйластық қарым-қатынаста болуы;
- ойындағы рөлдік қызметтеріне қарамастан, шындыққа жетуде қызығушылық, белсенділік көрсету және қызықты ой-пікірлерді дамыту;
- нәтижеге жетуге ұмтылу;
- өзінің бағытын дәлелдеп шығу, бірақ кемшіліктерін мойындай білу.

Құқықтарына:

– өзінің рөлдік әрекетін арттыруда рұқсат етілетін барлық құқық нормалары мен құралдарды пайдалану;

- ойынға қатысушылардың рөлдік бағытын анықтау үшін сұрақтар беру;
- ойынның барлық сұрақтарына, пікірталасқа белсене қатысу;
- кез келген анықтама және әдебиеттерді қолдану, пікір айту.

Іскерлік ойындарды талдауда басшылыққа алынатын жүйе:

- ойын сабағының барысы мен нәтижесін бағалауға бағытталған мұғалімнің сұрақтары;
- талдау әдісін анықтау;
- оқушылардың ойын әрекетін бағалауға қажетті критерийлерді талдау;
- іскерлік ойынның өтуі мен нәтижесін талдау;
- ойынның жетістіктері мен кемшіліктері туралы пікірталас ұйымдастыру;
- қорытынды шығару.

Іскерлік ойын нәтижелерін қорытындылауда мұғалім мынадай қағидаларды басшылыққа алады:

– өтілген сабақтың мазмұны мен формасы туралы әр оқушының пікір айтуына мүмкіндік жасау (өзінің әрекеті мен басқалардың, мұғалімнің әрекетін талдауы);

- әр оқушыға көңіл бөлу, кейбір жағдайларды жазып алу;
- әр оқушының жауабын белгілеп отыру;
- бағалауда оқушының баяндауының мазмұны мен сөз саптауын ескеру;
- оқушылардың негізгі ойды көрсетуін талап ету;
- талдауда кемшіліктерден гөрі жетістіктеріне көңіл бөлу.

Қорыта айтқанда, «Сатылай кешенді талдау» технологиясымен жүргізілетін шығармашылық пен іскерлік ойындарға қойылатын негізгі талаптардың бірі – оның нақтылығы, жинақылығы, қарапайымдылығы және оқушылардың іскерлік икемділіктері. Оқытушы оқушылардың әрқайсысының тұлғалық артықшылығын ескере отырып, шығармашылыққа баулиды. Осындай нәтижелі жүргізілген жұмыстар мен іскерлік ойындар оқушылардың шығармашылық шабытын тудырады.

1 *Философиялық сөздік.* – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1996. – 525 б.

2 *Тұрғынбаева Б.А. Біліктілікті арттыру жүйесінде мұғалімдердің шығармашылық әлеуетін дамыту. п.ғ.д.дисс...автореф. 13.00.01.* – Алматы: ҚазҰПУ, 2006. – 50 б.

УДК 811.161.1(07)

Г.А. Кажигалиева –

доктор педагогических наук, профессор кафедры практических языков КазНПУ им. Абая

О ТЕКСТОЦЕНТРИЧЕСКОМ ПОДХОДЕ К ПРЕПОДАВАНИЮ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК НЕРОДНОГО В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ВУЗЕ

Аннотация. Настоящая статья посвящена представлению лингводидактических возможностей учебного текста. Анализируя потенциал учебных художественных текстов, автор рассматривает мотивационные возможности художественных текстов и далее – основные критерии отбора мотивационно ценных художественных текстов для эффективного использования их в языковом образовательном процессе. Рассматривая возможности учебных научных текстов, автор приводит примеры эффективных интерактивных форм работы с этим типом учебных текстов.

Ключевые слова. Языковой образовательный процесс, текстоцентрический подход, учебный художественный текст, учебный научный текст, интерактивные упражнения.

Андатпа. Осы мақала оқу мәтіннің лингводидактикалық мүмкіндігінің сипаттауына арналған. Оқу көркем мәтіннің әлуегін саралай, авторкөркем мәтіннің уәжді мүмкіндіктерін қарайды және бұдан әрі – тілдік оқу үдерісінде ең тиімді уәжді құнды көркем мәтіндерінің сұрыптың негізгі өлшемдерің қарастырады. Оқу ғылыми мәтіннің мүмкіндіктерін қарай, автор оқу мәтіннің осы үлгісімен тиімді интерактивті жұмыс түрлерінің мысалдарын келтіреді.

Тірек сөздер. Тілдік оқу үдерісі, мәтінді орталықтандырылған тәсіл, оқу көркем мәтіні, оқу ғылыми мәтіні, интерактивті жаттығулар.

Abstract. This article is devoted to presenting the linguodidactic opportunities educational text. Analyzing the potential educational literary texts, the author examines the motivational possibilities of literary texts and then - the main criteria for the selection of motivational literary texts for the effective use of the language learning process. Considering the possibility of training of scientific texts, the author gives examples of effective interactive forms with this type of educational texts.

Keywords. Language learning process, tekstocentral approach, educational literary text, educational scientific text, interactive exercises.

Как известно, конкретным материалом познавательной деятельности, в том числе и в образовательном процессе, выступает текст, используемый в различных его аспектах, и непрерывно изменяющийся при прохождении по всему "пути" восприятия и обработки информации. К тому же в условиях преподавания русского языка как неродного, в нашем случае на гуманитарных и неязыковых факультетах педагогического вуза, текст является основной единицей обучения, иначе учебный процесс строится на текстоцентрическом подходе, под которым понимается обучение на основе текста [1]. Текстоцентрический подход предполагает осмысливание текста как речевого произведения; основной принцип текстоцентризма в обучении – это единство языковой, речевой и правописной компетенции. В последнее время в рамках текстоцентрического подхода сформировалось понимание урока (занятия) как особого текста, в этом случае текстоцентрический подход обеспечивает целостность системы обучения русскому языку и целостность подходов к образованию. Кроме того, текстоцентрический подход обеспечивает целостность процесса формирования языковой, лингвистической и коммуникативной компетенции обучающихся. И если учесть, что основной целью преподавания русского языка как неродного в вузе является становление коммуникативной компетенции (знания, умения и навыки, необходимые для понимания чужих и порождения собственных программ речевого поведения, адекватных целям, сферам, ситуациям общения [2, с. 27]), которая может быть сформирована лишь на уровне текста, то актуальность обучения на основе текста в сфере русского языка как неродного очевидна и не может вызывать сомнений. К тому же сам текст как понятие, как феноменологическое явление обладает такими свойствами и характеристиками, которые позволяют определить его в качестве основы методики обучения языкам.

Термин *текст* лингвометодистами интерпретируется как «продукт, результат речевой деятельности, произведение речи – устное или письменное. Текст по объему больше одного предложения. Текст – синоним термина *высказывание*, а также термина *связная речь* (продукт РД). Текст, как правило, обладает единством темы и замысла, относительной законченностью, внутренней структурой – синтаксической (на уровне сложного синтаксического целого и предложений), композиционной и логической. В тексте реализуются функциональные возможности языка, закономерности его синтаксиса, лексики, стилистики. Текст всегда характеризуется отнесенностью к тому или иному стилю – научному, публицистическому, разговорно-бытовому и пр.» [3]. От себя здесь добавим, что среди прочих стилей числится и художественный стиль, соответственно и художественный текст (ХТ).

В рамках языкового обучения, в нашем случае в вузовской практике преподавания русского языка как неродного для гуманитарных и неязыковых факультетов педагогического вуза учебный художественный текст используется регулярно и предстает в языковом образовательном процессе полифункциональной категорией и характеризуется многоцелевым использованием.

Но прежде мы хотели бы определиться с толкованием методического термина *учебный текст*: в его толковании мы придерживаемся трактовки У.А. Жанпейсовой, которая характеризует *учебный текст* как «обладающий образовательной, воспитательной, информативной ценностью, доступностью и методической целесообразностью. Его (учебного текста) содержание должно соответствовать интеллектуальному и культурному уровню развития обучаемых, их интересам, способностям и склонностям» [4, с. 110].

Итак, художественный текст, в том числе учебный художественный текст, обладающий сущностными характеристиками рече-языковой универсалии, интегрирует в себе языковые элементы всех функциональных стилей и сфер использования общенационального языка; общие текстовые категории в художественном тексте получают осложненное и специфическое выражение, которое обусловлено художественно-эстетической функцией ХТ, подчиняющей себе все другие функции; указанная специфика обуславливает роль художественного текста как речевой системы, в которой происходит развертывание и реализация системы языка. Многолетний практический опыт подтверждает, что художественный текст являет собой уникальный материал при обучении языку в силу того, что в языке художественной литературы находит отражение одновременно и живая речь, и литературная норма. Поэтому, к примеру, использование ХТ в практическом курсе русского языка (ПКРЯ) (и не только) позволяет успешно решать две наиболее существенные коммуникативно-познавательные цели: 1) формирование и закрепление языковых знаний и навыков употребления языковых единиц; 2) обучение устной и письменной связной речи, обучение речевому общению.

Для достижения первой цели считаем оптимальным использование микротекстов (коммуникативно-целостных блоков), на примере которых обучаемым демонстрируется функционирование в речи различных грамматических форм или лексических групп слов, презентуются различные типы интонационных конструкций, характерных для разговорной речи, своеобразие синтаксических конструкций и т.д., словом, главным здесь является освоение соответствующей языковой темы курса.

Во втором случае обучения устной и письменной связной речи, то есть различным формам речевого общения художественный текст также может быть определен в качестве универсального средства благодаря тому, что в нем представлены оригинальные образцы, модели и стратегии русского общения. Кроме того, художественный текст воплощает собой реальную единицу связной речи, смысловое и формально-языковое единство, выполняющее коммуникативную функцию. Языковая структура художественного текста может быть представлена в виде функционально-смысловой подсистемы, состоящей из монологической речи (описание, повествование, рассуждение и комбинированные формы) и диалогической (вопрос, побуждение, повествовательные реплики). Все это в итоге позволяет определить художественный текст в качестве оптимального средства обучения устной и письменной связной речи.

Художественный текст, как показывает опыт, это также эффективное средство для решения речемыслительных задач в процессе языкового обучения, так как имплицитность выражения авторской коммуникативной цели, необходимость ее поиска и анализа выражения с помощью эксплицитно данного создают условия для целенаправленной, поэтапно организованной мыслительной деятельности обучаемых.

Другой вывод, сделанный на основе работы с ХТ, связан с воспитательным аспектом. Воспитательная учебная цель занятий по практическому курсу русского языка с использованием художественного текста воплощается посредством двоякого воспитательного воздействия: нравственного и эстетического по линии в первую очередь: текст—читатель. Нравственным потенциалом художественный текст обладает уже потому, что в нем эксплицитно и имплицитно присутствует «нравственный идеал, с позиций которого изображается жизнь» (Ю.Трифонов). Выявление национального нравственного идеала, осознание нравственных устоев другого народа, норм и правил; узнавание и определение с каких моральных позиций изображаются автором герои, нравственная атмосфера их жизни, этические нормы и правила, безусловно, обогащают духовный и душевный мир человека. Эстетическое воспитательное воздействие художественным текстом обусловлено самой природой художественной литературы как одного из видов художественной культуры и искусства в том числе. Психолог И.О. Никифорова подчеркивает, что весь процесс чтения художественного текста носит эстетический, оценочный характер, ибо он представляет собой «... или непосредственное эмоциональное переживание эстетической ценности воспринимаемого предмета (эстетическая эмоция), или суждение о его эстетической ценности, основанное на эстетической эмоции» [5, с. 90].

Еще один вывод, вынесенный из работы над ХТ в вузовском учебно-языковом процессе, касается синхронизации целей обучения русскому языку как неродному студентов гуманитарных и неязыковых факультетов педагогического вуза на материале художественного текста (коммуникативно-познавательные, профессионально-филологические и воспитательные цели) с группами учебных мотивов: коммуникационными, интеллектуально-познавательными, профессионально-ценностными, эмоционально-эстетическими и морально-этическими. *Коммуникационные* учебные мотивы предопределяются наличием в учении, в учебной работе свойств активной коммуникативности; *интеллектуально-познавательные* мотивы связаны с удовлетворением духовных запросов, потребности человека чувствовать себя компетентным, независимым и стоящим; *профессионально-ценностные* мотивы продуцируют собой осознание обучающимися значимости учения, учебной работы для будущей профессионально-практической деятельности; *эмоционально-эстетические* мотивы воплощают собой потребность знать, понимать, ценить и создавать прекрасное; *морально-этические* мотивы связаны с актуализацией таких личностных качеств, как: нравственность, ответственность, воля, чувство собственного достоинства и т.д.

Синхронизация целей использования ХТ на учебных занятиях по практическому курсу русского языка и учебных мотивов обучающихся, предопределяясь полисемантической, многомерной и феноменологической сущностью художественного текста, обуславливает в свою очередь мотивационно-деятельностную направленность преподавания ПКРЯ, его осмысленность и динамичность. Обеспечить такую синхронизацию могут, на наш взгляд, мотивационно ценные художественные тексты (МЦХТ) при условии оптимального и последовательного использования мотивационного потенциала данных ХТ в учебном языковом процессе. Выявление и исчерпывающее проявление мотивационных возможностей художественного текста происходит тогда, когда в максимальной степени учитываются имеющиеся и возникающие потребности обучающихся. Мотивационные возможности (МВ) – это потенциально заложенные в художественном тексте условия, способные регулировать учебную активность обучаемого, определить его учебное поведение, позволяющие поддерживать проявления с его стороны положительных учебных мотивов. Такое свойство МВ как потенциальность способствует тому, что они либо выявляются и реализуются в процессе работы с художественным текстом, либо остаются незамеченными и потому неиспользованными на учебном занятии. В этой связи еще раз отмечаем, что художественный текст, наделенный мотивационными возможностями, мы определяем в качестве мотивационно ценного художественного текста. Критерием выявления МВ художественных текстов и соответственно рассмотрение последних как мотивационно ценного художественного текста служит признак наличия или отсутствия одного из мотивационных признаков в содержании художественного текста: информативности, проблемности, дискуссионности, эмоциональности, лингвокультурологической выразительности. Безусловно, учитывается формальная (учебная) сторона текстового материала, связанная с соответствующей темой предметного курса.

Между тем анализ содержания текстов учебников по практическому курсу русского языка, предназначенных для казахских отделений вузов, показал недостаточное наличие художественного текста с содержательно-подтекстовой и содержательно-концептуальной информацией, определяемых нами в качестве мотивационно ценного художественного текста и, напротив, - большую частотность художественного текста, отрывков из отдельных литературных произведений с упрощенной (нередко адаптированной) содержательно-фактуальной информацией, которые значительно уступают первым двум видам художественного текста по своим мотивационным возможностям. В целом, как показывает опыт, в том числе и наш личный многолетний опыт преподавания практического курса русского языка на казахском отделении, необходимо на учебных занятиях использовать такие художественные тексты, содержание которых представляет лично значимые для обучаемых явления, факты, отношения, ценности и смыслы.

В этом случае определенно актуализируется проблема отбора художественного текста, точнее, отбора мотивационно ценных художественных текстов. В качестве основных критериев отбора мотивационно ценных художественных текстов нами выделяются: 1) актуальность идейно-художественного и лингвокультурологического аспектов; 2) репрезентативность художественного текста (отбор произведений или отрывков из них, представляющих интерес в художественном отношении); 3) методическая целесообразность: соответствие языковых, структурно-композиционных, жанровых и стилевых особенностей художественного текста уровню владения студентами русским языком, этапу обучения; 4) отрывок из литературного произведения должен быть центральным в содержательном отношении и относительно законченным в композиционно-смысловом отношении.

Наконец, отобранные по данным критериям художественные тексты должны быть мотивированными

в плане: 1) интеллектуально-познавательных потребностей и интересов обучающихся; 2) коммуникативно-прагматических потребностей и интересов обучаемых; 3) эстетических и эмоциональных потребностей и интересов студентов; 4) профессионально-ценностных потребностей и интересов обучающихся, что в большей степени обеспечивается соответствием художественного текста первому из указанных выше критериев отбора.

Нами на занятиях по практическому курсу русского языка целенаправленно и системно не один год используются отобранные по указанным выше критериям МЦХТ, представляющие собой произведения (или законченные отрывки из них) И.Тургенева и И.Гончарова, Л.Толстого и Ф.Достоевского, А.Чехова и М.Горького, В.Арсеньева и А.Куприна, М.Шолохова и Ф.Гладкова, Б.Лавреньева и М.Пришвина, Ч.Айтматова и О.Сулейменова, И.Бунина и Ю.Домбровского, Ф.Абрамова и В.Астафьева и др. и являющиеся лучшими образцами русского художественного слова, образцами яркого, красивого, выразительного русского языка.

Наравне с учебными МЦХТ, в профессионально ориентированном обучении русскому языку как неродному, безусловно, нами используются и учебные научные тексты [6].

Как правило, на учебных занятиях высока частотность использования таких типов учебных научных текстов как «инструктивные» (тексты-инструкции по специальности, например: «Как смешивать краски в живописи», «Работа с акварелью», «Выбор палитры в живописи» и др.); информационные (статьи из специальных, терминологических словарей, учебников, энциклопедий и т.д., например, «Композиционные принципы в живописи», «Световая перспектива в живописи», «Цветовые рефлексы» и др.), авторские (статьи из научных журналов, законченные фрагменты из научных монографий, диссертационных работ и т.д., например, «О высотах маринизма в русском романтическом пейзаже», «Размышления о современном изобразительном искусстве», «О контрастах современного графического дизайна» и др.). (Здесь приведены темы учебных научных текстов, используемых нами в процессе преподавания русского языка как неродного студентам искусствоведческих специальностей института искусств, культуры и спорта педагогического университета).

Работа с учебным научным текстом строится, главным образом, на текстовых упражнениях, которые «в отличие от фонетических, лексических, грамматических упражнений опираются не на отдельные языковые единицы, а на текст как на результат речевой деятельности. Лингвистической основой текстовых упражнений (Т.у.) служат современная теория текста, теория речевой деятельности, синтаксис текста (сложного синтаксического целого). Т.у. подразделяются на: а) работы учащихся с готовым текстом; б) составление текста самими учащимися. Т.у. обладают тем преимуществом, что в них изучаемая языковая единица выступает в своей функциональной роли, текст помогает полнее понять ее значение и назначение, учащиеся получают образец для развития собственной речи. Виды упражнений с готовым текстом: различные виды языкового анализа текста, выделение из текста сложных синтаксических целых и работа с ними, обнаружение в тексте изучаемых единиц языка и объяснение их значений и целесообразности употребления, перестройка текста, его пересказ и письменное изложение, составление плана и т.п. Виды упражнений в создании собственного текста: определение темы, замысла сочинения, сбор материала на выбранную тему, его отбор в соответствии с замыслом, составление плана сочинения, отработка микротем, составление сложных синтаксических целых, и отработка внутренних связей в них, написание текста сочинения, совершенствование (редактирование) написанного текста и т.п. Упражнения в сочинении подразделяются по видам текста (описание, повествование, рассуждение), по стилям и жанрам; могут быть устными и письменными, аудиторными и домашними, коллективными и индивидуальными» [7]. К списку текстовых упражнений М.Р. Львова, который нами активно используется на занятиях по русскому языку, мы добавляем упражнения и задания, также часто используемые нами в учебном процессе, как-то: коммуникативные тренинги, различные задания интерактивного характера, задания-рефлексии и др. Хотелось бы сейчас, насколько позволяет это сделать объем научной статьи, на них остановиться.

1. Интерактивные (групповые) задания.

А) Методика работы с текстом в парах. Студентам предлагается текст и контрольный лист:

Фамилия, имя.

Поработайте в паре:

1. Прочтите текст абзаца.

2. Определите главную мысль абзаца, обоснуйте, аргументируйте.

5. Озаглавьте абзац; заголовки вписывайте поочередно с партнером.

7. Приступайте к следующему абзацу.

8. Подберите собственное название ко всему тексту.

9. Оцените работу друг друга.

Б) «Не рядом, а вместе!». Пара обучающихся получает тексты, они читают их и выполняют задания к ним. Затем студенты попарно проверяют друг у друга выполнение заданий. Затем преподаватель предлагает желающему из этой пары рассказать что-то интересное по своему тексту. Затем преподаватель передает слово следующему, желающему что-либо добавить к выступлению, либо высказать собственную точку зрения.

В) Методика работы с текстом в группах из трех человек. Каждая группа получает свои карточки с учебным научным текстом, на оборотной стороне которой можно вести записи. Студенты, прочитав текст, должны выразить кратко свои мысли по проблеме (понимание или непонимание, согласие или несогласие, догадки и вопросы и т.д.) на обороте. Затем студенты обмениваются текстами, и следующий читатель выражает свое отношение уже не только к тексту, но и к высказыванию предыдущего читателя. Когда оборотная сторона карточки заполнится, преподаватель предлагает третьему студенту из группы кратко описать весь ход дискуссии и подвести ее итоги, подготовив отдельное письменное сообщение.

Г) Работа с текстом в группах. «Актуальная научная информация». Каждая из малых групп студентов (3-4 человека) получает одинаковый пакет из учебных научных текстов собственно научного, учебно-научного и научно-популярного характера по своей будущей специальности. Ознакомившись с материалами, участники каждой из групп выбирают одну из проблем, освещаемую в данных им материалах. Задание: за 25 минут выбрать информацию по интересующей группе проблеме, обработать ее (распределить в группе материал, обязанности, роли, выстроить композицию своего публичного выступления) и выйти с передачей. По итогам работы участниками заполняется *рефлексивная* табличка (по каждой группе отдельно):

№ группы	Качества оратора на трибуне	Актуальность и новизна содержания выбранного материала	Качество сценических находок в подаче материала
----------	-----------------------------	--	---

Также можно использовать интерактивные задания с игровыми элементами, например, такие: 1. Студентам предлагается прочитать учебный научный текст, затем передать его содержание в виде рисунков, знаков, символов, схем. Победитель тот, кто составит свое выступление более подробно, успешно защитит его, представит лучшее наглядное пособие. 2. Студенты быстро и внимательно читают текст, затем составляют список вопросов. У кого этот список будет самым длинным и подробным, тот и выигрывает. Время на выполнение дается ограниченное – 6-7 минут.

Таким образом, оперирование учебным художественным/учебным научным текстом в процессе языкового обучения, как показывает обзор современных научно-методических исследований и наша собственная практика преподавания, цементирует всю работу по усвоению языковых и речевых тем курса русского языка [8], придает ей коммуникативную и комплексную направленность, углубляет и расширяет систему языковых и коммуникативно-речевых знаний и умений у обучающихся, создает у них лично значимую учебную мотивацию в ходе освоения русского языка как неродного.

1 Лопатухина Т.А. *Текстоцентрический подход в образовательном пространстве высшей военной школы (на материале иноязычного образования): Дис. ... докт. пед. наук. - Ставрополь, 2003. - 426с.*

2 Быстрова Е.А., Львова С.И., Капинос В.И. и др. *Обучение русскому языку в школе: учеб. пособие для студентов педагогических вузов / Под ред. Е.А. Быстровой. - М.: Дрофа, 2004. - 237с.*

3 Руднев, В.П. *Словарь культуры XX века. - М.: Аграф, 1999. - 384с.*

4 Жанпейсова У.А. *Теоретические основы обучения русскому языку в казахской школе (лексический аспект): Дис. ... докт. пед. наук. - Алматы, 1999. - 323 с.*

5 Никифорова О.И. *Психология восприятия художественной литературы. - М.: Книга, 1972. - 152с.*

6 Сафарғалиева А.Ы. *Научный текст как объект методики // Вестник КазНПУ им. Абая. Серия «Филологические науки». - 2013. - №1(43). - С.50-54.*

7 Львов М.Р. *Словарь-справочник по методике преподавания русского языка. - М.: Издательский центр «Академия»; Высшая школа, 1999. - 272 с.*

8 Ахмедьяров К.К., Мухамадиев Х.С. *Типовая учебная программа. Русский язык. - Алматы: Казак университеті, 2012. - 16с.*

Ж. Тойбаева – PhD докторанты

ЖУРНАЛИСТІК БІЛІМ БЕРУДІҢ ЗАМАНАУИ ТАЛАПТАРЫ

Түйіндеме: Бұл мақалада заманалы журналистің жан жақтылығы, БАҚ-тағы кәсіби мамандардың деңгейі, олардың бүгінгі таңда интернет технологияларды қаншалықты меңгергені жайлы ақпараттар менуісіністарды қамтылған. Сонымен қатар жаңа медиа құралдарын үйрену журналист маманға не бермек деген сауалға тұщымды жауап берілген. Журналистік білім беруді дамыту жолдары, жаңа медианың мүмкіндіктері жайлы ұсыныстар мен зерттеулер қарастырылған.

Кілт сөздер: заманалы журналист, БАҚ, ЮНЕСКО, білім беру моделі

Аннотация: В данной статье описывается возможности мультимедийного журналиста, профессиональный уровень специалистов СМИ и насколько хорошо они должны владеть интернет технологиями. Приведены предложения по обучению мультимедийных журналистов. В работе описываются новые возможности и структуры для обучения мультимедийных журналистов.

Ключевые слова: мультимедийный журналист, СМИ, ЮНЕСКО, модель преподавания

Abstract: This article describes the possibility of multi-media journalist, media professional level and how well they should own Internet technologies. Offers on learning multi-media journalists. The paper describes the new features and framework for learning multi-media journalists.

Key words: multi-media journalist, media, UNESCO, the model of teaching

Еліміз егемендік алған соңғы жиырма жыл көлемінде қоғам өмірінің барлық саласында қалыптасқан стереотиптер бұзылып, көптеген өзгерістер орын алғаны мәлім. Осындай өзгерістер жаңалық жаршысы болып табылатын бұқаралық ақпарат құралдарында ерекше көрініс тапты.

Журналист – ашық қоғамның, әділеттіліктің салтанат құруының тілеулесі, әрі халық мүддесінің жанашыры. Сондықтан да олар қоғамдық ортада ерекше ілтипат пен зор құрметке лайық. Публицистің абырой атағын жоғары ұстау, оған кір келтірмеу әрбір журналистің кәсіби парызы.

Журналист сөзімен де, өзімен өзгеге үлгі боларлықтай ғылыми-теориялық білімі терең, батыл да принципшіл адам болуы міндетті. Сонымен қатар оған жазу мәдениетін толық игерген жоғары сауаттылық пен тума таланттылық, асқан дарындылық та өте қажет.

Ал заманалы журналист қандай болу керек? БАҚ-тағы кәсіби мамандардың деңгейі қандай? Олар бүгінгі таңда интернет технологияларды қаншалықты меңгерген? Жаңа медиа құралдарын үйрену журналистке не бермек? Осы және журналистік білім берудің өзге де өзекті мәселелері жуырда ЕЫҚҰ-ның Астанадағы орталығының қаржылық қолдауымен, ЮНЕСКО-ның Алматыдағы кластерлік бюросы, «Мінбер» қоғамдық қорының және әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың журналистика факультетімен бірлесе өткен «Журналистік білім беруді дамыту жолдары: жаңа медианың мүмкіндіктері» атты дөңгелек үстелде кеңінен сөз болды.

Бүгінгі мультимедиялық қоғамда журналист жан-жақты болуы керек. Ол тек бір ғана қызмет түрінде шектеліп қалмай, өз саласының ұстасына айналу үшін әрдайым ізденіс үстінде жүруі тиіс. Себебі, бүгінгі таңдатілдесу құралдарының, коммуникацияның ілгерілеп кетуіне байланысты, журналист мамандығы тез арада ақпарат жеткізу үшін бейімделуді талап етеді.

2015-жылға дейін Қазақстан телеарналары толыққанды сандық жүйеге көшуі тиіс. Яғни, бұл үдерістер журналистен жылдамдықты, жан-жақтылықты, бір мезетте өз видеоға түсіріп, мәтінін жазып, монтаждап, эфирге дейінгі процесстердің басы қасында өзі жүруі тиіс. Ақпараттық қоғамның талабы да сол. Мультимедиялық қоғамға мультимедиялы маман қажет. Осыдан келіп заманауи журналистке деген талап жоғарылай бермек.

Заманауи журналист – бұл бұрын журналистиканың әр саласына тән болған машық пен қабылеттерді қатар меңгерген адам. Қазіргі кезде редакцияға жеке фотограф, жеке жаңалық жазушы, жеке сарапшыны жалдамай-ақ, бір маман осы ызметтерді атқара алса ғана құнды болады. Әрдайым ақпарат кеңістігінің алғы шебінде жүреді. Сол үшін қазіргі журналист мәтін немесе сценарий, мақала жазумен қатар жаңа технологияларды, фото бағдарламаларды, монтаж үлгілерін үйренгені абзал. Сондықтан, ЮНЕСКО білім беру бағдарламалары озық тәжірибені басшылыққа алады. Оның ішінде демократия, диалог пен дамуға негіз болатын БАҚ жүйесі үшін де кәсіби журналистік стандарттың маңызы зор екені анық. ЮНЕСКО 2007 жылы дайындалған бағдарламалардың бірегей моделін тірек еткен болатын. ЮНЕСКО 2007 моделі әлемнің 60 елінде тәжірибеге енгізілген. Ал 2013 жылы «Журналистика бойынша оқу бағдарламасының моделі: жаңа оқу бағдарламалар жиынтығы» жарыққа шыққан. Оған журналистика

бойынша арнайы мамандандырылған 10 жаңа оқу бағдарламасы енген. 2012 жылы ЮНЕСКО-ның ұйымдастыруымен өткен Алма-Ата+20 конференциясының қорытындысына сүйенсек, еліміздегі жоғары білім беру жүйесіндегі қиындықтар да аз емес. Атап өтсек:

- ғылыми қоғам басымдықтары мен БАҚ индустриясы басымдықтарының шиеленісі;
- аймақтық университеттерді мамандармен қамту;
- Болон үдерісі аясында құзыреттілікке негізделген білім беру жүйесіне бейімделу;
- жоғары білім беру және кәсіби оқытудағы медиаиндустрияның рөлі;
- оқулықтар және т.б. ресурстар;
- БАҚ конвергенциясының әсері;
- студенттік БАҚ тәуелсіздігі.

Нәтижесінде журналистік білім беру бағдарламасының әлеуетін көтеру мақсатында 8 ұсыныс жасалған. Оның ең маңыздысы – ЮНЕСКО-ның «Журналистика бойынша білім беру бағдарламасы моделін» журналистика факультеттеріне және журналистік біліктілікті арттыру курстарына енгізу және қолдану болып табылады.

Аталмыш бағдарлама мынадай ұсыныстарды жүзеге асыруды көздейді:

- «Журналистік оқыту бағдарламасы моделінің» дамуы мен қолданысқа енгізу процесін қолдау;
- журналистика мамандығын оқытуға бағытталған жоғарғы оқу орындарында БАҚ-ты жалпылама оқытудан алшақтап, жекелеп оқытуға көшу;
- журналистика және коммуникация саласы бойынша білім беретін ғалымдар мен ұстаздардың жауапкершілігін арттыру;
- Жоғарғы оқу орындарында теориямен қатар тәжірибелік жұмыстардың да жүзеге асуын қамтамасыз ету, мәселен зерттеулер жүргізу, сараптама жасау, мультимедиялық жобаларды жасау;
- Журналистикаға қатысты заманауи деректерді Азия елдерінің тілінде оқуға мүмкіндік жасау;
- Онлайн курстар мен семинарларды журналистика пәні бойынша беретін ұстаздармен бөлісу.

«Журналист қоғам үнінің жаршысы болғандықтан, өз білімі мен біліктілігін заман талабына сай үнемі арттырып отыруы шарт. Еліміздегі «Мінбер» қоғамдық қоры жанындағы жаңа медианы зерттеу тобы 2009 жылдан бастап интернет технологияларды журналистерге үйретумен айналысып келе жатқан орталық.

Қазіргі таңда республикамызда журналистика саласы бойынша білім беретін 11 өңірлік кафедра және екі ғана факультет бар, оның біріншісі 80 жылдық тарихы бар әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың журналистика факультеті және екіншісі Л.Гумилев атындағы ЕҰУ-дегі журналистика және саясаттану факультеті.

ӘОЖ 378:016:811.111:004

Е.Нәсіпқазы – Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Шығыс тілдер кафедрасының аға оқытушысы,

Қ.Ж. Жұмабеков – Шет тілі: екі шет тілі мамандығының 2 курс магистранты

МУЛЬТИМЕДИЯЛЫҚ ҚҰРАЛДЫ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС АРҚЫЛЫ БІЛІКТІЛІКТІ ДАМУ ЖОЛДАРЫНЫҢ КӨЗДЕРІ

Түйіндеме: Мақалада мультимедиялық құралдар және мәдениетаралық қарым-қатынас құралдары арқылы біліктілікті жетілдіру жолдары қарастырылады. Атап айтқанда, қазіргі таңда шетел тілін жаңа технологиялармен оқыту, мультимедиялық құралдарды қолдану ерекшеліктері, тапқырлық дағдыларының дамуы, теориялық негіздеме-лер, оқытудың әдістемесін тәжірибелік жүзінде тексеру.

Тірек сөздер: компьютер, интернет, телекоммуникациялық байланыс құралдары, интерактивті бағдарлама, суреттер, слайдтар, сызбалар.

Аннотация: В статье рассматриваются инструменты мультимедийного и межкультурного отношений, источники и пути повышения квалификации. Обучение иностранному языку при помощи современной информационной технологии. Особенности использования мультимедийных средств в развитии навыков сообразительности. Теоретическое обоснование, разработка и экспериментальная проверка методики обучения иностранному языку с помощью мультимедийных средств обучения.

Ключевые слова: компьютер, интернет, телекоммуникационные связи, интерактивная программа, рисунки, слайды, чертежи.

Abstract: The article discusses the multimedia tools and intercultural relations, sources and routes training. Learning a foreign language with the help of modern information technology. Features of the use of multimedia in the development of

skillsacumen. The theoreticalrationale, development and experimental testingmethods of teachinga foreign languagewiththe help of multimedialearning tools.

Keywords: *computer, internet, telecommunications links, interactive programresunki, slides, drawings.*

Қазақстан Республикасының президенті Н.Ә. Назарбаев «Инновациялар мен оқу-білімді жетілдіру арқылы білім экономикасына» деген тақырыпта оқыған лекциясында: «Осы заманғы әлем жаһандану кезеңін – адамзаттың біртұтас ақпарат және коммуникациялар кеңістігінде жан-жақты бірігу, бүкіл планетаның біртұтас экономикалық рынокқа айналуы дәуірін бастан кешіруде» деп көрсеткен болатын. Бүгінгі күні Қазақстан Республикасының білім беру реформасы бойынша білімді, ойлы және өнерлі тұлғаны қалыптастыруға бағытталған және қазіргі білім беру жүйесі негізінде оқушылардың танымдық белсенділігін дамытатын оқытудың дәстүрлі емес, жаңа белсендіжәне инновациялық әдістерді енгізу шетел тілін оқытудың негізгі мәселелерінің бірі болып табылады. Білім берудің дәстүрлі әдісінен оқу процесінде оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыратын білім берудің жаңа белсенді әдісіне көшу керек. Бұл тапсырманы оқыту үдерісінде тек жаңа технологияларды қолдану арқылы жүзеге асыруға болады.

Адам іс-әрекетінің әртүрлі салаларында, сонымен қатар білім беру саласында ақпараттық технологиялардың жаңа құралдарын қолдану бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі болып отыр. Отандық және шетелдік оқулықтарда білім беру үрдісін компьютерлендіру ең маңызды мәселелердің бірі ретінде қарастырылады.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында белгіленгендей, білім беру жүйесін ақпараттандыру, мемлекеттік білім беру саясатының негізгі қағидаларын жүзеге асырудың маңызды бір механизмі болып табылады Ақпараттық ортаны құруға негізделген білім берудің жаңа жүйесін қалыптастыру және педагогикалық практикаға жаңа ақпараттық құралдарды, сонымен қатар технологияларды енгізу білім жүйесін дамытудағы стратегиялық тапсырма болып саналады.

Қазіргі кезде жаңа білім беру жүйесінің заманауи технологиялар мен интернеттің пайда болуының арқасында дамығанын барлығы мойындайды. Көптеген әдіскерлер мультимедиялық презентация, видеофильм, электрондық пошта, анимациялық суреттер және т.б. көмегімен шетел тілінде монолог және диалог түрінде сөйлеу қабілетін қалыптастыратын жаттығуларды құрастырумен айналысып жатыр. Шетел тілдік ортада болмай-ақ, сол елдің тілінде сөйлей алу қабілетіне ие болу оңай емес. Сондықтан, мұғалімнің басты мақсатының бірі шетел тілі сабағында жаңа технологиялардың түрлі амалдарын қолдана отырып, сөйлеудің шын ситуацияларын құру болып табылады. Шетел тілін оқыту барысында компьютер технологияларын қолдану сабақты қызықты етіп өткізуге көмектеседі.

XXI ғасырды қоғамдық ақпараттандыру ғасыры деп бекерге атамаған. Компьютер адам әрекетінің барлық салаларында қолданылады. Дүниежүзілік қоғамдастықта әлеуметтік өмірдің барлық саласын жаппай ақпараттандыру үдерісі қолға алынуда. Елдің экономикалық жағдайы, адам өмірінің сапасы, ұлттық қауіпсіздік және мемлекеттік, дүниежүзілік қоғамдастықтағы рөлі оның ақпараттық технологиялық даму дәрежесіне байланысты болатыны белгілі. Экономикалық тұрғыдан дамыған елдерде және көптеген дамушы елдерде білім беру жүйесін ақпараттандырудың қарқынды үдерісі жүріп жатыр. Жалпы білім сапасын жақсарту жолдары жасалып жатыр және оқыту процесіне жаңа ақпараттық технологияларды енгізуге көп қаражат бөлінуде. Дегенмен, оқыту үдерісінде компьютерлік технологиялардың қарқынды енгізілуіне қарамастан, арнайы мультимедиялық оқулықтар мен оларды қолдану техникасы туралы әдістеменің болмауы себепті шет тілін үйрету процесінде компьютерлендіру жеткілікті дамымаған.

Соңғы жылдары көз алдымызда адамдардың әлеуметтік, мәдени, ғылыми және өндірістік қызмет аясына тікелей әсер еткен компьютерлік революция бола алады. Компьютердің оқу үдерісіне де тигізетін өзіндік әсерін жоққа шығаруға болмайды. Жаңа ақпараттық технологияны адамзат қызметінің барлық саласында енгізу ақпараттық қоғамның басты көрінісі болып табылады. Компьютерлік техниканы үздіксіз білім беру жүйесінде пайдалану оқытудың педагогикалық технологиясы, оқытудың ақпараттық технологиясы, оқытудың компьютерлік технологиясының пайда болуына себеп болды. Сонымен біз осы ұғымдарға тоқталып өтуді жөн көрдік. Оқытудың компьютерлік технологиясы деп оқушының өз бетімен танымдық іс-әрекетін дамытуға, оқыту мен оқуды басқаруға, сондай-ақ оқу мен практикалық есептерді ойындық, адам-машиналы тұрғыдан шешуге бағытталған әдіснамалық, психологиялық-педагогикалық, бағдарламалық-техникалық және ұйымдастыру құралдарының кешенін айтады.

Кез-келген педагогикалық технология – ақпараттық технология болып табылады. Оқу-тәрбие үдерісінде білім беруді ақпараттандыру үшін жаңа ақпараттық технолгияны пайдалану қажет. Білім берудегі жаңа ақпараттық технология деп оқу мен оқу-тәрбие материалдарының, есептегіш техника мен аспаптық

құралдарының жиынтығы, есептегіш техника құралдардың оқу үрдісіндегі рөлі мен орнын, мұғалімдер мен оқушылардың еңбегін жетілдіруде оларды пайдаланудың түрі мен әдістері туралы ғылыми білімнің жүйесін айтады.

Білім беруде компьютерлік технологияларды пайдалану оқыту үдерісін толық өзгертуге, оқытудың жеке тұлғаға бағытталған моделін жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Қазіргі жаңа оқыту құралдары, яғни компьютерлер, телекоммуникациялық байланыс құралдары, қажетті интерактивті бағдарламалық және әдістемелік жабдықтар әр түрлі оқыту формаларын жетілдіруге мүмкіндік береді, оған қоса оқушылардың өзіндік жұмыстарын орындататын әдістемелік құралдар ретінде атқаратын жұмысының маңызы зор.

Білім беруді ақпараттандыру кезінде түрлі бағдарламаларды, жүйелер мен орталарды кең қолдану кезінде оқытудың формалары мен әдіс-тәсілдері, сонымен қатар білім беру үдерістерінің мазмұны да маңызды өзгерістерге ұшырайды. Сондықтан мектеп алдында тұрған жаңа мәселелерді жүзеге асыруға бағытталған оқыту тиімділігін арттыруға компьютерлік технологияны қолдану оны жүзеге асыру мен оңтайландыруға тікелей әсерін тигізеді:

- оқушылардың өзіндік жұмысын арттыру;
- ақпараттың түрлі көздерімен жұмыс істеу біліктілігін қалыптастыру;
- ақпаратты беру, өңдеу, сақтаудың қазіргі заманғы әдіс-тәсілдеріне оқушыны үйрету;
- олардың интеллектуалдық және шығармашылық қабілетін дамыту;
- өмірге икемдеуге себеп болатын әлеуметтік қызмет дағдыларын қалыптастыру.

Ю.К. Бабанскийдің теориясын қолданушылар оқытудың тиімділігін көтеруге келесі тәсілдермен жетуге болады деп есептейді:

- оқыту мен оқушылардың еңбегін ғылыми түрде ұйымдастыру формасын жетілдіру жолымен;
- оқытудың интенсификация тәсілін қолдану арқылы;
- оқытудың қазіргі заманғы технологиялық құралдарын жасап, қолдану арқылы.

Ал, мұндай өзгеріс оқушының білімге деген ынтасын арттырып, сабақтың, нәтижелік бақылаудың жаңа модельдерін (баяндама, есеп беру, жұрт алдында жобаларды топ болып бірге отырып қорғау) ізденуге итереді, оқытудың жеке оқушыға бағытталған қызықты түрлерін енгізуге көмектеседі. Біз компьютерді кең көлемде ақпарат құралы ғана емес, сонымен қатар адамның қоғамда өзін-өзі басқаруына, өзіндік танымына жаңа жол ашатын және қуатын жаңа жағдайға жаңаша көзқараспен пайдалануға мүмкіндік беретін қуатты құрал деп есептейтін философтардың пікіріне біз де қосыламыз.

Ақпараттық құралдарды қолдану барысында оқытушы мен оқушының өзара әрекетінде компьютерлік даярлықтары байқалды. Мультимедиадағы бейнелер мен графикада шетел тілін сазды кескіндемелік анимациялық иллюстрациялар арқылы бере отырып, шетел тілін оқытуда үлкен маңызға ие болатындығын аңғардық. Бұл кездегі ұсынылған формалар, құралдар, политра, дизайн, лингвистикалық, көркемдік және т.б. шешімдердің үйлесім табуы шетел тілін үйрену үдерісіндегі оның мазмұнын толықтырады. Олар оқушының барлық сезім мүшелеріне әсер ете отырып, оның ойлау қабілетін арттырып, аналитикалық ойлау мен бейнелік қабылдауының, есте сақтауының барлық түрлеріне қозғау салып, оқу ақпаратын толыққанды қабылдауына және тануына негіз салатындығын байқадық.

Мультимедиа оқушылардың оқу ақпаратын қабылдаудағы көру және есту бейнелерін өзара үйлестіреді. Мультимедиялық бағдарламалар оқушының ақпарат алмасу жағдайында мультимедиялық жүйемен интерактивті диалог орнату сияқты көптеген жаңа мүмкіндіктерге жол ашады. Шетел тілін оқыту үдерісінде компьютер, мультимедиа, мультимедиялық оқу бағдарламаларын қолдану ағылшын тілін оқытудағы сән салтанат көрінісі емес, өткен материалдарды қайталану мен жаңа ақпараттарды қабылдаудың аса қажетті құралы болып табылады. Шетел тілін меңгеруде оқушының танымдық, әдеби-көркем және әлеуметтік ақпараттарды игеруінде компьютер, мультимедиа мен интернеттің рөлі артып, оқу материалы және қосымша тақырыптық материалдарды мәнгерлеп, көрнекілеп беруде иллюстративті құрал ретіндегі маңызы ұлғайды. Мультимедиа, презентациялар, видеофильмдер сонымен қатар оқушының оқу мазмұнын анықтап, жақсы меңгеру үшін, шетел тіліндегі экстралингвистикалық ақпаратты игеруге көмегін тигізеді. Бұл ақпарат шетел тіліндегі грамматикалық ерекшеліктер мен лингвистикалық ақпараттарды айқын да дәл қабылдауға ықпал етеді. Грамматикалық категориялар кеңестік дәуірдегі оқыту әрекетінде басты назарда, оқушылар грамматикалық ережелер мен сөз жаттады. Ақпараттық технологиялар арқылы сабақта табиғи орта жасалатын, сөйлесудің үлгілері беріліп, оқушыларға сөйлеу дағдысының пайда болғаны тәжірибе барысында байқалды. Оқу-танымдық ақпараттардың формалары (суреттер, слайдтар, сызбалар), көрсету формаларының дизайны (анимация, түрлі эффекттер), сөз және дыбыспен сүйемелдеу формалары жобаның басты мақсатына сай келіп, ең түйінді мәселеден оқшауланбауы керек. Оқытушы өз кезегінде бақылап, кеңес беріп, іс-әрекетін оқушының да бақылауына мүмкіндік жасайды. Ол қажетті

технологиялардың функциялары мен жұмыстарына сәйкес тактиканы түсініп, видеофильмдер немесе презентациялар элементтерін жобалау және безендіру мәселелерінде дұрыс бағыт ұстанып жобаның әдістемелік сипатын жасайды. Бұл оқушының мультимедиялық жоба барысындағы орнын ығыстырмайды, олар жобаның өздеріне тиісті бағыттарын орындауды жоспарлауды үйреніп, даярлық шаралары, тақырыптық және кескіндемелік ақпарат нәтижелері болып табылатын презентациялар, видеофильмдер, тақырыптық нәтиже және дыбыстық сүйемелдеуде белсенді бола алады. Жұмыста ақпараттық ортамен тығыз қарым-қатынаста бола отырып, оған шын беріліп, бастапқы үйрену зерттеу пәні – тіл және оның лингвистикалық түрлерін оқып үйренуге айтарлықтай қызығушылықтарын көрсетеді [8. 79].

Ж.А. Қараевтың пікірінше "компьютерлік оқыту технологиясы өзіндік танымдық іс-әрекетті дамытуға арналған методологиялық, психо-лингвистикалық, бағдарламалы-техникалық, ұйымдастырушылық құралдардың жиынтығы" болып табылады.

Қорыта айтқанда, білім беру саласында көтерілетін өзекті мәселелердің бірі – жаңа ақпараттық технологияларды орта мектептерде қолдану тиімділігі. Бұл шетел тілін оқытудың жаңа техникалық құралы ғана емес, сонымен қатар тілді үйретудің жаңа форма мен әдісі ретінде қарастырылып отыр. Шетел тілін оқытудың негізгі мақсаты оқушының коммуникативті мәдениетін қалыптастыру және дамыту, оның шетел тілін практикалық қолданыста пайдалану қабілетін дамыту.

Мемлекетте білім жүйесін жаңарту үдерісі жүріп жатқан қазіргі таңда мұғалімнің кәсіби қызметіне қойылатын негізгі талап ақпараттық таным болып табылады. Ал, мультимедиялық құралдарды қолдану оқу барысын жеңілдету, одан әрі дамыту мен оқушыларға оқу материалдарын жеткізу мақсатын көздеуі тиіс.

1 Қазақстан Республикасының білім беру жүйесін 2015 жылға дейін дамыту тұжырымдамасы. //Астана, - 2004.

2 Қазақстан Республикасының "Білім туралы" Заңы. //Алматы, – 2010. - 75б.

3 Қараев Ж.А. Активизация познавательной деятельности учащихся в условиях применения компьютерной технологии обучения: дисс. док. пед. наук. - Алматы, 1995.

4 Нұрғалиева Г.К., Тілеуова С.С. Ақпараттандыру – білім беруді реформаландырудың негізгі механизмі// Гуманитарлық ғылымдар сериясы. – Алматы, 2006. - №1.

5 Дацюк Г.И. Психолого-педагогические особенности применения информационных-коммуникативных технологий в учреждениях общего среднего образования: дисс. канд. пед. наук. - М., 2001.

6 Бабанский Ю.К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса: Методические основы – М.: Педагогика, 1982.

ӘОЖ 378.016: 821.512.122.

А.Д. Ибраева –

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың қазақ әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы, филол.ғ.к.

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІН ОҚЫТУДЫҢ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйіндеме: Мақалада жоғары оқу орындарында қазақ әдебиетін оқытудың кейбір ерекшеліктері қарастырылған. ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетін пәні, соның ішінде С.Торайғыровтың әдеби мұрасын студенттерге оқытудың жолдары айқындалған. Ақынның поэзиялық, прозалық туындыларындағы тақырыптық бағыттар, публицистикалық мұраларын дәрістік, семинар сабақтарында талдаудың үлгілері берілген.

Тірек сөздер: ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиеті, ақын, шығармалар, тақырып, көркемдік ерекшелі, оқытудың жолдары

Аннотация: В статье рассмотрены некоторые особенности преподавания казахской литературы в высших учебных заведениях. Выявлены методы обучения предмета казахской литературы начала XX века, в том числе литературного наследия С.Торайғырова. Даны примеры анализа тематических направлений, публицистических наследий произведений поэта в лекционных, практических занятиях.

Ключевые слова: казахская литература начала XX века, поэт, произведения, тема, художественная особенность, виды обучения

Abstract: The paper considers some features of teaching Kazakh literature in higher educational institutions. Identified methods of learning of the subject of the Kazakh literature of the beginning of the twentieth century, including the literary heritage of linguistics. examples are given to analysis of the thematic direction, publicistic heritage of work of the poet in lectures, practical занятия.

Keywords: Kazakh literature of the beginning of the twentieth century, the poet, works, theme, artistic feature kinds of training

Жоғары оқу орындарында қазақ әдебиетін оқытуда өзіндік қалыптасқан ерекшеліктер бар. Бұл қойылған мәселенің белгілі бір ақын не жазушының әдеби мұрасымен таныстыру, шығармаларының тақырыптық, идеялық, көркемдік ерекшеліктерін терең меңгертумен тығыз байланысты. «XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті» пәні бойынша 1 семестрге 2 кредит бөлінген. Дегенмен сағаттың саны белгілі бір ақын мәселен, С.Торағыровтың шығармашылығын түгелдей қамтуға аздық етеді. Мәселенің шешімін табудың жолы бір ақынға қатысты өмір белестері, шығармашылық жолы, туындыларының жариялануы, зерттелуінде дәрістік сабақтарда қарастырсақ, шығармаларының тақырыбы, идеясы, көркемдік ерекшелігі семинар сабақтарында меңгертуге күш салу қажет. Себебі барлығын бірдей дәрістік сабақтарда шығармашылығын түгел меңгеру мүмкін емес. Мәселенің тағы бір жағы материалды студенттер тарапынан меңгерілуі олардың жауапкершілігін арттырып қана қоймай, өзіндік ізденістерге алып келері хақ. Сондай-ақ, кредиттік жүйенің талаптарына сәйкес, алдын-ала дайындалған оқытушы тұжырымдарына ғана негізделмей, қорытынды пікірге тыңдаушының өзі қол жеткізгені абзал. Мысал ретінде сабақтың мына үлгісін ұсынып отырмыз. Дәріс С.Торайғыровтың әдеби мұрасына арналған.

Ақынның шығармашылық жолын мына бағытта қарастыруға болады: 1. Өмір белестері. Шығармашылық жолы. Жариялануы, зерттелуі. Шығармашылық мұралары. Ерекшеліктері. Лирикасы: тақырыбы, идеясы, көркемдік ерекшелігі. 2. Поэмалары: "Адасқан өмір", "Кедей". Романдары: "Қамар сұлу", "Кім жазықты?" белгілі себептермен бұрын айтылмай келген шығармалары: "Қайғы", "Таныстыру" поэмалары.

Сұлтанмахмұт шығармаларын жинау, бастыру, зерттеу ісінің де ұзақ тарихын наты деректер арқылы беру керек. 1933 жылы Жүсіпбек Аймауытов жазған алғы сөзбен, түсініктерсіз жарық көрді. Одан бергі дәуірде Сұлтанмахмұт шығармалары бірнеше рет басылғандығына, оны зерттеу саласында Б.Кенжебаев, Ы.Дүйсенбаев, Д.Әбілев, С.Мұқанов, Қ.Жұмалиев, Е.Ысмайылов, Т.Әбдрахманов, Қ.Шәменов, А.Еспенбетов сияқты әдебиетшілердің еңбектеріне шолу жасалады.

Сұлтанмахмұттың лирикалық өлеңдерінің сипаты әр алуандығы, оларда ақынның қайғы-мұңы да, өкініш-наласы да, халықтың басындағы ауыр халге жүрегі сыздаған аяныш пен жанашырлық сезім де, болашаққа сенген, сол үшін күрескен азаматтық перзенттік патриотизмі бар екендігі талдаулар арқылы беріледі. Бірақ ақын өлеңдеріндегі мұң-зар жігерсіз, жасық қайғы емес. Ақын алдағы өміріне зор үмітпен қарайтындығы оның 1911-12 ж. «Оқып жүрген жастарға», «Галиптарға», «Оқуда мақсат не?», «Анау-мынау» сияқты өлеңдері негізінде түсіндіріледі. Бұл өлеңдерінде Сұлтанмахмұттың жастар алдына оқып білім алып, елге қызмет ету идеясын, осы салада бірігіп, күш қосу қажеттігін ұсынғандығына баса назар аударылады.

1913-14 ж. «Қанды басшы», «Түсімде», «Бұлар кім?», «Қымыз», «Енігі беталыс» өлеңдерінде саяси-қоғамдық тақырып қамтылатындығы, «Сарыарқаның жаңбыры» өлеңіндегі жаңбыр төңкерістің символы ретінде алынғанын, «Дауылдағы әбігер» бақытты өмірге кенелетініне сенімділік басым екендігі қарастырылады. Осы сияқты талдаулардың дәрістік сабаққа тән болса, семинар сабағына Сұлтанмахмұттың "Қамар сұлу" романының мәтінімен қатар, роман жайындағы зерттеушілер еңбегі беріледі. Мәтінді меңгеру арқылы студент сол шығарма жайындағы зерттеушілер еңбегімен де танысады. Көркем прозаның туу, қалыптасу кезеңінің бастауында дүниеге келген бұл романдарда өз заманының ащы шындығы бейнеленуі, сол дәуірдегі әйелдердің бас бостандығы, бүкіл қазақ қоғамының тіршілігін, ұғым-нанымын терең суреттеуі, ескі ауылды құрт аурудай жайлап есеңгіреткен, тоздырып бара жатқан әдет-ғұрыптың кертартпа жақтарын әшкерелеуіне назар аударылады. "Кім жазықты?" романының толық нұсқасы сақталмауы, жасынан тәрбиесіз өскен бай баласы Әжібайдың жеке өмірі де, қоғамдық-болыстық қызметі де халық көңілінен шыға алмауы, ол зорлық-зомбылықты, қара күшті жақтап, өзі тектес әлділермен байланыс жасап, іргесі шайқалған шаруасын реттеуге, ауылға кіре бастаған жаңалықтарды өршітпеуге (Әнуар бейнесі) күш салуына талдау жасалады. Жазушының Әжібайды жеке адам ғана емес, қазақ қоғамын салмағымен басып қорғап, жаңаруына бөгет болып отырған ауыртпалықтың жиынтық бейгесіне (әжібайшылдыққа) көтеруін, әжібайшылдықтың әлеуметтік тегін іздеуі тәрізді сауалдарға студенттер жауап негізінде іздейді.

Сонымен қатар, Сұлтанмахмұт "Зарландым", "Ауырмай есімнен жаңылғаным" атты шағын көлемді прозалық шығармалар, "Қазақ тіліндегі өлең кітаптары жайынан", "Қазақ ішінде оқу жайы қалай?", "Өлеңмен жазылмақ драманың материалдары", "Өлең мен айтушылары", "Социализм" тәрізді бірқатар мақалалар талданады. Тұтас алғанда ақынның шығармашылық мұрасына қатысты мәселелердің түгелдей дерлігі талданып, оқытушының міндеті студенттерге бағыт-бағдар берумен ерекшеленсе, жас ізденушілер тақырыпқа қатысты сауалдарға жауапты өз ізденімпаздығының негізінде табуы қажет. Өздігінен іздену материалды есте сақтауға, көркем мәтінді меңгеруге алып келеді.

Б.К. Стамғалиева –

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық Университетінің магистранты

МЕКТЕПАЛДЫ ДАЯРЛЫҒЫНДА БАЛАЛАРДЫҢ ТІЛДІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ КӨРКЕМ ШЫҒАРМАНЫҢ РӨЛІ

Түйіндеме: Мақалада мектепалды даярлығында балалардың тілдік құзыреттілігін қалыптастырудағы көркем шығарманың рөлі туралы сөз болады. Автор мектеп жасына дейінгі педагогика саласында көркем әдебиеттің бала тәрбиесіндегі рөлі туралы жүргізілген зеттеу жұмыстарына теориялық талдау жасап, мектепалды даярлығында балалардың тілдік құзыреттілігін қалыптастыруда басшылыққа алынатын ойларды тұжырымдап ұсынған.

Кілт сөздер: мектепалды даярлығы, көркем шығарма, тілдік құзыреттілік, мектеп жасына дейінгі балалар

Аннотация: В статье рассмотрена роль художественного произведения в формировании речевой компетентности детей в дошкольной подготовки. Автором сделан теоретический анализ трудов ученых в сфере дошкольной педагогики о роли художественного произведения в воспитании ребенка, на основе этого анализа сделаны выводы, которыми можно руководствоваться в процессе формирования речевой компетентности в дошкольных учреждениях.

Ключевые слова: дошкольная подготовка, художественная литература, коммуникативная компетентность, дети дошкольного возраста

Annotation: In the article were written the role of art work for forming communicative competence of pre – school children. Conducting theoretical analyses in her work, author fixed the role of art literature on upbringing pre – school children and suggested the main thoughts of forming communicative competence.

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында: мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мәнін арттыру жалпы әлемдік үрдістер қатарына жатады. Балабақшаға баратын балалар білім берудің барлық деңгейлерінде білімді тез қабылдайды және жалпы өмірде табысты болып келеді, – деп көрсетілуі бүгінде мектепке дейінгі ұйымдарға жүктелетін міндет пен жауапкершіліктің маңызды екенін айқындайды [1].

Көркем шығарма арқылы мектепалды даярлығында балалардың тілдік құзыреттілігін қалыптастыруды бүгінгі күнгі жағдайында зерделетін болсақ, Қазақстан Республикасы мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартында балалар көркем әдебиетімен танысу жөніндегі базалық минимумында ересектер тобының міндеттері көрсетілген. Онда:

- мектепке дейінгі ересек балалардың көркем әдебиетке, оның авторлық және жанрлық көп түрлілігіне қызығушылығын қалыптастыру;

- көркем шығарманың негізгі құрамдарын: тіл, композиция, кейіпкерлер, авторлық қатынас, негізгі ойды қоса алғанда, оны талдай білуді;

- әдеби шығармаға эмоциялық үн қосуды дамыту, шығарманың тілінің, композициясының ерекшеліктерін ескеріп, баяндау сипатын сезіне білу;

- баланың шығармашылық әлеуетін, оның көркемдік талғамын, кейіпкерлердің іс-әрекеттерін адамгершілік тұрғысынан бағалауға (“шын”, “жалған”, “қорқақтық”, “батылдық”, “жақсы”, “жаман” т.б.) ұмтылуын дамыту, - деп көрсетілген.

Ал, мазмұнында ауыз әдебиеті үлгілері жанрларының жүйесі, ерекшеліктері, әңгіме және ертегі жанрлары, оларды салыстырмалы талдау процесінде көрінетін айыру ерекшеліктері тіл, композиция, кейіпкерлер, кара сөздер және өлең мәтіні т.б. ажырата білу міндеттеледі.

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің «Қазақстан Республикасы мектепке дейінгі білім беру ұйымдарында 2009-2010 оқу жылының басталуы туралы» әдістемелік нұсқау хатында мектепалды тобында сабақтарды ұйымдастыру және өткізу базистік оқу жоспарының негізінде 22 сағат көлемінде «Балбөбек» бағдарламасы бойынша жүзеге асырылады, - деп көрсетілген. Осы тұрғыдан мектепалды даярлығында көркем шығарма арқылы балалардың тілдік құзыреттілігін қалыптастыру мәселесінің қазіргі жағдайына тоқталсақ, “Балбөбек” бағдарламасы бойынша ұйымдастырылатын тәрбие жұмысында арнайы “Көркем әдебиет”, “Тіл дамыту”, “Имандылық-инабаттылық” бөлімдері бойынша іске асырылады [2].

Көркем әдебиеттің алдына қоятын мақсаты: ересектер тобындағы балалардың көркем әдебиетке деген қызығушылығын дамыту, шығармаларды мұқият тыңдауға, оларды қабылдауда мәнерлік құралдарды және әдеби жанрларды ажырата білуге баулу.

Көркем әдебиет оқу іс-әрекеті төмендегідей міндеттерді шешуді көздейді:

- балалардың көркем шығарма жанрларын ажырата білуін меңгерту;
- балалардың көркем шығармаларды тыңдауға деген қызығушылығын ояту және оның мазмұнын түсінуге, кейіпкердің көңіл-күйін түсінуін;
- балаларды көркем шығарманы әңгімелеуде өз ойын қиялымен ұштастыра білуге баулу;
- балалардың шығарманы өзінің шығармашылығымен аяқтауға, өзінің пікірін дәлелдей білуге үйрету;
- көркем шығарма мазмұнын жете түсіндіріп, үлкендер еңбегін құрметтеуге, өзінің туған жерін, елін, Отанын сүюге, адамгершілік сапаларды меңгеруге, қоршаған ортаға қамқорлық сезімін, көркемдік талғамын, достарымен, үлкендермен оң қарым-қатынас жасай білуге және мінез-құлық нормаларын қалыптастыру;
- балалардың көркем шығарма мазмұнын өмірмен байланыстыруы және оны күнделікті тұрмыста қажетіне қарай пайдалана білуге баулу.

Көркем шығарманың бір түрі жазба әдебиеті десек, оның тәрбие берудегі орны туралы З.Қабдолов: Көркем шығарма – өмір мектебі. Көркем туындыда халықтың тарихи жүріп өткен жолдары, өмір белестері, елдік- ерлік дәстүрлері, тұрмыс-салты, өзіндік тілі, діні жинақталған, табиғаты кескінделген, адамгершілік ұғым түсінігі көрініс табады. Көркем шығарманы оқу арқылы оқушының дүниетанымы артады, жазушының идеясы, көңіл-күйі шығарманың мазмұны арқылы оқушыға беріледі, сөйтіп оларда алуан түрлі сезім, ой туғызады, дүниеге көзқарасын қалыптастырады, - деп қорытынды жасаған [3,55б.].

Т.Ақшолақов шынайы өнер туындысында ізгілік, жақсылық, сұлулық – егіз дүниелер. Соның бәрі бір тамырдан өрілгендей, сол шығарманың бүкіл қан тамырынан жаралғандай. Адалдық, асылдық, адамгершілік, арлылық сияқты абзал қасиеттер болмаған жерде, шынайы өнер жоқ. Шынайы көркем туындыдағы бүкіл элемент бірмақсатқа – жазушының адамгершілік-эстетикалық идеясын ашып беруге қызмет етеді, - деген тұжырым жасаған [4,10 б.]. Қазақ халқының экономикалық және қоғамдық құрылысы, сондай-ақ тұрмыс-тіршілігі мен адамгершілік эстетикалық көзқарастары ауыз әдебиеті шығармаларында көрініс тапқан. Сол себепті көркем шығармалар адамгершілікке тәрбиелеудің негізі болып табылады.

Сондай-ақ мектеп жасындағы балалардың тәрбие мәселесіне әр қырынан зерттеу жұмыстары жүргізілгені белгілі. Атап айтсақ: М.С. Сәтімбекова ақыл-ой тәрбиесі, М.Т. Тұрыскельдина дене тәрбиесі, Ф.Н. Жұмабекова эстетикалық тәрбие, А.Манкеш экологиялық тәрбие, А.Ж. Салиева экологиялық тәрбие, С.Н. Жиенбаева еңбек тәрбиесі, Н.С. Сайлауова экологиялық тәрбие, Р.Ә. Нұрмұхаметова эстетикалық тәрбие, К.М. Метербаева байланыстырып сөйлеу, Ш.Сапарбаева еңбек тәрбие және Х.Қожахметова мәнерлеп оқу атты еңбек жазған.

Ал, мектепке дейінгі педагогика тарихын зерттеу нысаны еткен ғалымдар: К.М. Мендаяқова, Г.Менлібекова, С.Г. Бәгібаева.

Мектеп жасына дейінгі балаларды көркем шығармалар арқылы адамгершілікке тәрбиелеу мәселесін зерттеу жұмыстарына арқау еткен отандық ғалымдарымыздан Н.Құлжанова, Б.Б. Баймұратова, А.К. Меңжанова, Р.Жұмағожина, К.Сейсембаев, Н.Оршыбеков, А.С. Амирова, Ұ.Т. Төленова, Т.И. Иманбеков, Ғ.З.Таубаева, Р.Ә. Нұрмұхметовалардың еңбектеріне талдау жасауды жөн көрдік.

Н.Құлжанова мектептен бұрынғы тәрбие деген еңбегінде алғашқы ашылған яслилер мен балабақшалардағы тәрбие жұмысын ұйымдастыру ісіне теориялық көмек беру мақсатында балаға тәрбие не үшін керек, мектеп жасына толмаған бала не үйренбек, мектеп жасына толмаған баланы үлкендердің таныған түрі, балабақша деген не, еңбекшілер баласының тұрмыс жайы және т.б. мәселелерді дер кезінде көтерген алғашқы еңбектердің бірі екенін атап өткеніміз жөн [5,45-57б.].

Б.Б. Баймұратова мектеп жасына дейінгі балалардың тілін дамыту мәселесін қарастыра отырып, балаларды тәрбиелеудегі көркем шығармалардың рөлін көрсеткен. Көркем шығармаларды ауыз әдебиеті және жазба әдебиеті үлгілері тұрғысынан қарастыра отырып, оларды балалардың жас ерекшеліктеріне саймазмұнды қамтитын шығармаларды кеңінен пайдалану қажеттігін және оның тәрбиелік мәнін ашуға баса назар аударуды ұсынады [6,45-60 б.].

А.К. Меңжанова көркем шығарма арқылы мектеп жасына дейінгі балаларды еңбекке және адамгершілікке тәрбиелеу мәселесін естиялар тобы бойынша зерттеген. Осы жастағы балалардың бойында қалыптастыратын адами қасиеттерге еңбек адамдарын, үлкенді сыйлау, кішіге қамқорлық, мақсаттылық, әдептілік, тәртіптілік, сыпайылықты жатқызады. Ғалым еңбек әрекеті кезінде әдеби шығармаларды пайдалану арқылы балалардың адамгершілік қасиеттерін орнықтыру мәселесіне баса назар аударып, оның дербестігін жетілдіру үшін оны еңбек әрекетімен байланыстыра қарастырған. Балабақшадағы тәрбие бағдарламасында берілген еңбектің төрт түрін: өзіне-өзі қызмет ету; тұрмыстық-шаруашылық

еңбек; табиғаттағы еңбек; қол еңбегі. Еңбек арқылы баланың дербестікке баулу үшін оларды үлкендердің еңбегімен таныстыру, еңбек құралдарының, еңбек әрекеттерінің аттарын атай білу, қарапайым еңбек тапсырмаларын орындауға үйрету мақсаттарын көздеген. Автор көркем шығармаларды балаларға моральдық ережелер мен адамгершілік қасиеттерді қалыптастыру құралы болады деген тұжырым жасаған [7, 56 б.].

А.С. Амирова қазақ балалар әдебиеті арқылы ересектер тобындағы балаларды адамгершілікке тәрбиелеу мәселесін зерттеген. Атор балалар әдебиетінің тәрбиелік рөлін көрсете отырып, еліміздегі тұңғыш төл қазақ балабақшаларына арналған “Балбөбек” бағдарламасының көркем әдебиет бөлімін жетілдіріп, “Имандылық-инабаттылық” бөлімін алғаш рет енгізді. Аталған бөлімнің мектеп жасына дейінгі балаларды адамгершілікке тәрбиелеудегі маңызы өте зор. Өйткені, ұлттық салт-дәстүр, әдеп-ғұрып негізінде тәрбиелеуді мақсат еткен автор халық ауыз әдебиеті үлгілерін балалардың жас ерекшеліктеріне сай жүйелеп, аптаның бір күнінде ұйымдастыруды ұсынған. Халық педагогикасы құралы ретінде ауыз әдебиетінің үлгілерін тиімді пайдаланудың жолдарын көрсеткен [8,35-56 б.].

Ғ.З. Таубаева қазақ балалар әдебиеті арқылы баланы мектепке дайындау мәселесін зерттей отырып, әдебиеттің тәрбиенің барлық саласы бойынша баланың тәрбиесіне ықпалын ашып көрсеткен. Мазмұны тәрбиенің барлық салаларын қамтитын шығармаларды соның ішінде адамгершілік тәрбиесінде саралап, оны тәрбие процесінде пайдаланудың әдіс-тәсілдерін ұсынған [9,15-63 б.].

Мектепалды даярлығында балалардың тілдік құзыреттілігін қалыптастыруда көркем әдебиетті пайдаланудың маңызы зор. Мектепке дейінгі ұйымдарда оқу іс-әрекетін ұйымдастыруда көркем шығарманы тәрбиешінің баяндауы немесе мәнерлеп оқуы арқылы жүзеге асырылады.

Сонымен қатар мектепке барғанға дейін бала оқылған әрбір шығарма бойынша өзінің ойын толық баяндап айтуға, сол шығарманың оқиғасына деген пікірін айта білуге дағдылану қажет. Жалпы баланың көркем шығармамен таныстығы тақпақтар, шағын ертегілермен танысудан басталады. Көркем әдебиет балаларға педагогикалық ықпал берудің де ең тиімді құралы болып табылады.

Сонымен қорыта келгенде, көркем шығарма арқылы мектепалды даярлығында балалардың тілдік құзыреттілігін қалыптастыру ұйымдастырылатын оқу іс-әрекетінде шығарма кейіпкерлерін салыстыра отырып, оны өмірмен байланыстыруға, өзінің пікірін дәлелдеуге, қорытынды жасай білуге үйрету, – деп түсінеміз.

1 Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2010.

2 Қазақстан Республикасы мектепке дейінгі білім беру ұйымдарында 2009-2010 оқу жылының басталуы туралы әдістемелік нұсқау хаты. – Астана, 2009.

3 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. -150 б.

4 Ақшиолақов Т. Көркем шығарманың эстетикалық табиғатын таныту. – Алматы: Мектеп, 1975. - 184 б.

5 Құлжанова Н. Халқыма деп іс қылдым. – Алматы, 1993. -146 б.

6 Баймұратова Б.Б.Тіл дамыту методикасы. – Алматы, 1993. -160 б.

7 Меңжанова А.К. Балаларды көркем шығарма туындылары арқылы адамгершілікке және еңбекке тәрбиелеу. – Алматы, 1991. -176 б.

8 Әмірова Ә.С. Балаларды әдебиет арқылы адамгершілікке тәрбиелеу. – Алматы: Рауан, 1998. - 80 б.

9 Таубаева Ғ.З. Мектепалды дайындығының оқу-тәрбие үрдісінде қазақ балалар әдебиетін пайдалану. канд. дисс. ... – Алматы, 2005. – 163 б.

ӘОЖ 373.016:82

А.Т. Сахова – магистрант

ОҚУШЫЛАРДЫ ШЫҒАРМА ЖАЗДЫРУҒА ҮЙРЕТУ АРҚЫЛЫ ТАБЫСТЫ ОҚЫТУҒА ҚОЛ ЖЕТКІЗУ

Аңдатпа. Мақалада шығарма жаздыру әдістемесін зерттеген ғалымдар мен олардың еңбектері, ой-тұжырымдары, пікірлері қарастырылды. Тақырып бүгінгі күннің өзектілігі тұрғысынан талданды және шығарма жазуға қойылатын талаптар мен міндеттер көрсетілді. Оқушыларға шығарма жаздырудың әдістері мен тәсілдері, жолдары ұсынылды. Табысты оқытуға қол жеткізуде оқушыларды шығарма жаздыруға үйретудің маңыздылығы расталды.

Тірек сөздер. Оқыту, оқытудағы тәсілдер, шығарма, рефлексия, сындарлы оқыту, талдау, уәж, ынтымақтастық, сыни ойлау.

Аннотация. В статье рассматривается актуальность темы и требования к написанию сочинений. Анализируются заключения и мнения научных работ ученых, которые исследовали методологию написания сочинений. Предлагаются методы, приемы и пути написания сочинений. Утверждается значимость обучения учащихся к написанию сочинений для достижения успешности преподавания.

Ключевые слова. Преподавание, подход в обучении, сочинение, рефлексия, преподавание конструктивистское, анализ, мотивация, коллаборативный, критическое мышление.

Abstract. Examined labours scientists and their, idea-conclusions, opinions, that investigated methodology compelling to write of composition in the article. Theme came into question today's approach actuality of day and requirements and duties, that is put to write composition, appeared. To composition given Students methods of methods, lines inoculating skill. Profitable to teach on to arrive at students to compel to write composition importance teacher turned out.

Keywords: Teaching, educational approach, composition, reflection, constructivist teaching, analysis, motivation, collaborative, critical thinking.

Қарқынды дамып жатқан өзгермелі өмірде ақпараттың қолжетімділігі жоғары деңгейде екендігі баршамызға аян. Әрине, мұның ұтымды тұстары көп. Дегенмен, оқушылардың шығарма жазуға деген сұранысының төмендеуіне әкелуі мүмкін деген күдік тағы бар. Сол себепті оқушының ойланғанын қағаз бетіне түсіре алуы үшін жазба жұмыстарына бейімдеуді қажет етуде. Оқушыларға шығарма жаздыру олардың тақырыпқа сай білімі мен түсінігінің барлығын, оны талдай, жинақтай алатындығы мен рефлексия жасай отырып құндылығын бағалауға мүмкіндік береді. Бүгінгі күнде оқушыларды оқытудағы басты мақсаттардың бірі, алған білімін болашақта қажетінше пайдалана алуында болып отыр. Яғни, сындарлы (конструктивті) оқытуға негізделгені анық. Аталмыш оқытудың басты мақсаты білім іздену, тану және ой толғау секілді оқушылардың өзіндік белсенді әрекеттері негізінде игеріледі. Білім игеруде олар дайын күйде берілген ақпаратты есте сақтау үшін қабылдамай, оларды «игеру» сөзінің шын мағынасы бойынша жан-жақты қарастырады, әрекеттер арқылы зерттейді. Сонымен қатар тұлғаның өзін-өзі көрсете білуі мен дамуына, еркін түрде әрекеттесуіне, тәжірибе арқылы үйренуіне, өмірде қажетті мақсаттарға жету үшін біліктер мен дағдыларды игеруге, мүмкіндіктерін мейлінше пайдалануға, әлемнің өзгерістерге толы динамикасына дайын болуға мүмкіндік береді. Басты нәтиже оқушының жетістіктері, даму қарқыны және оның қалыптасуы мен дамуына септігін тигізетін даму бағыттары бойынша бағдар беру болып табылады. Білім беру үдерісінің нәтижелі болуы оқушының өздігінен меңгеріп, таныта білген білім дағдылары мен амал, көзқарастарын зейін қойып, зерделей білген білім модельдері аясында жүзеге асырылады. Оқушы оқу үдерісіне белсенді қатысқанда ғана толық ақпаратты меңгереді.

Қай тараптан қарастырсақ та, білім саласындағы негізгі мәселелер үш арнаға түйісері анық. Олар:

1. Мазмұн (Не нәрсеге үйрету керек?)
2. Әдістеме (Қалай үйрету керек?)
3. Нәтиже (Не үшін үйрету керек? Үйретудің нәтижесі қандай болуы керек?) [5.14 б.]

Осы ретте басты мақсатымыз оқушыларды «жазба жұмыстарына (шығарма жаздыруға) қалай үйрету керек?» деген сұрақ төңірегінде ой тұжырым жасау болып табылады. Сондықтан жазба жұмыстарын ұтымды және тиімді ұйымдастыру әдістемесіне назар салуды талап етуде. Себебі оқушының өз ізденісі құрастырылған білімнің арнасында жатқаны сөзсіз. Сындарлы білімнің басты қағидасы білімнің балаға дайын күйде берілуі мүмкін еместігімен және әр адамның қоршаған әлем туралы өмір бойы өзіндік түсінік құрастыруымен байланысты, яғни оқушылардың жеке басында болған ойлары, идеялары, түсініктері, көзқарастары, дүниетанымы, пікірі, сұрақтары мен жауаптары, дәлелдері, ұстанымдары, уәждері мен ұстанған құндылықтары деп түсініледі. Соның ішінде оқушының өзіндік ізденісі ретінде шығарма жаздыру әдістемесіне тоқталар болсақ.

XVIII ғасырдан бастап оқушылардың жазба жұмыстарын зерттеу, әдіс-тәсілдерін қарастыру орыс тіл білімінен бастау алды. Әдіскер В.П. Рыбаков мектепте шығарма жаздыру ісінің әдебиетті пән ретінде оқытудағы басты міндеттердің бірі екендігін анықтай келе, шығарма мазмұнының оның түріне сәйкес келуі қажеттігін және шығарманы жазып-үйретуде оның мазмұны мен жолдарын көрсетуге тырысты. Ал әдіскерлер К.Б. Бархин, М.А. Тюкалов, И.К. Грунскийдің көрсетулерінше шығарма жазу барысында жоспар құру, оның кіріспе, негізгі, қорытынды бөлімдері болу керектігін көрсетіп анықтама берді.

В.В. Голубков өзінің ғылыми еңбектерінде оқушыларды шығарма жаздыруға төселдірудің келесі әдістерін ұсынады:

- көркем шығарманың мазмұнын қысқа әңгімемен түсіндіріп, оның бас жағын класта оқыту;
- сұраққа жауап боларлық маңызы бар эпизодтарға көңіл бөлу;
- туындының басты проблемаларын оқушыларға алдын ала таныту;
- шығарманың кейіпкерлерін топтау. (О преподавание литературы в школе III ступени. «Вестник просвещения». №7. 1925).

Шығарма жазудың жүйесі туралы ойын әдіскер-ғалым М.А. Рыбникова: «Жүйені әрбір жұмыс түрінің қажеттілігін түсінген, оларды белгілі бір қиыншылығына қарай тәртіпке әкеле білген мұғалім ғана құра алады. Әр шығарманың нақтылығы мен белгілі бір мақсатқа бағытталуы бұл – уақыт жағынан ұту, бұл – оқушы күшін үнемдеу, бұл – жүйе» деп көрсетеді. Ғалым Б.А. Орлов мектепте оқушыларға мектепте белгілі бір тақырыпты ұсынғанмен, шығарма жазуда шәкірттердің өзіне ұнаған жанрдың біреуін қалаған яғни, ғылыми, көркем, публицистикалық т.б. таңдап алуын дұрыс деп санайды. Және мұғалімдер шығарма жазуға үйретуде көркем туындыны талдаудың теориясы мен практикасына сүйенуі керектігін көрсетеді. Әдіскер В.Н. Колокольцев шығарма жазуда мәтінмен жұмыс жасау арқылы оқушы эмоциясы мен өзіндік пікірін қалыптастыру жолдарын іздестіреді [4.9-13 бб].

Шығарма жазу жұмысы мәселелерін С.Жиенбаев, Ш.Кәрібаев, Ә.Қоңыратбаев, А.Көшімбаев, Е.Дайрабаев, Т.Ақшұлақов, Ә.Дайырова, Ғ.Бегалиев, Қ.Басымов, Ш.Сарыбаев, Қ.Жұбанов, А.Ысқақов әдебиетті зерттеу әдістемесінде қарастырғанын көреміз. Шығарма жазу жөніндегі мәселені алғаш рет Ш.Сарыбайұлы «Жаздырып үйрету әдістері», «Күнделікті керектер» еңбектерінде сөз етеді. Бірақ мұнда сауаттылық мәселелеріне назар аударады.

Педагог-ғалым Н.Оралбаева қазақ тілін оқыту әдістемесіне байланысты түйінді идеяларын көруге болады. Ал ғалым Ә.Қоңыратбаев жазба жұмыстарын пән бойынша жүргізу оқушылардың тілін дамытуға, көркем тексті жинақтап-саралауға және оларға өздігінен жұмыс жасатуға көмектеседі деген пікірді білдіреді және әдеби-творчестволық шығарманың көркем стильде жазылуына, бейнелі түрде суреттелуіне мән береді. Педагог-ғалым шығарма жазу алдындағы төмендегідей алғышартқа 1) мәтіндегі белгілі бір эпизодты оқушының өзінше суреттеуі, 2) өлең мазмұнын қара сөзге айналдыру, 3) тыңнан сюжет ойлап шығаруға тоқталып, оқушылардың осы мәселелерді практика жүзінде іске асыруын мақсат етеді.

Әдіскер ғалым А.Көшімбаев шығарма жұмысын «оқушының қиял дүниесінің қазынасы, ойлау жұмысының жемісі, ойдан шығару өнерінің нәтижесі» деп бағалайды және оқушыларды шығарма жаза білу дағдысына төселдіру мақсатында келесі жұмыстардан тұратындығына тоқталады:

- ✓ Шығармаға керекті материалды таңдап ала білу;
- ✓ Ойын тақырып бойынша да, тақырыпқа жасалған жоспар бойынша да реттеп жаза білу;
- ✓ Ойына қорытынды жасай білу;
- ✓ Керекті цитаталарды тауып, оларды орнымен пайдалана білу.

Сонымен қатар ғалым орта мектепте әдебиет пәні арқылы жүргізілетін жазу жұмысының алдына қойылған міндеттердің ең бастысы – оқушының өз бетімен іздене алуға, кітаппен жұмыс істей білуге, өмірден көрген, тұшынған мәселелеріне байланысты пікір түйіп, ой тұжырымдауға үйрете келіп, шығарма жазуға үйретудің кейбір жолдарын ұсынады:

- ✓ тиісті мағлұматты оқушы үндемей отырып ойлап, іштей қайталап, кейін өзінше мазмұндап шығу, бұл – ой еңбегіне жаттықтыру;
- ✓ өмірмен байланысты жазу, оқушының мектептегі, жиналыстағы сөзі, баяндау хаты, іс қағаздарын жазу, экскурсия, саяхат туралы есебі;
- ✓ кітапқа аннотация жазу.

Оқушылармен жүргізілетін осы сипаттағы дайындық кезеңі сөз жоқ, өзінің тиімді нәтижесін берері анық.

Шығарма – оқушының жеке тұлға ретінде өзін көрсете алуының белгісі, дағдылы жұмыстың көрінісі. Оқушының ауызша сөз саптауын қалыптастыруды біз қиын дейміз, ал ойын жазбаша түсіруге қалыптастыру одан да қиын. Олай болса, бұл – жүйелі түрде жүріп отыратын ұзақ үдерістің түпкі нәтижесі. Нәтиже қай жұмыста да нәтижелілігімен бағалы екендігі шындық.

Шығарма жазуда міндетті түрде жоспар болуы керек. Себебі, жоспар – өзінің структуралық құрылымы бар, көлемі анықталған, оқушыны шығарма жазуда ойлы жолға бағыттайтын, тақырыптың дамуын қалыптастырып, кейде үлкен тақырыпты шағын тақырыпшаға бөлшектейтін, оны біріктіріп тұратын жүйе. Жоспар логикалық үш бөліктен: кіріспе, негізгі және қорытындыдан тұрады. Кіріспе бөлім шығарманың орталық проблемасын ашудың басқышы, мұнда кейде оқушы алға қойылған мәселелердің тарихи жағдайы мен байланысын көрсетсе, кейде жазушының ойын, көзқарасын не ол туралы өзгенің пікірін аңғартады. Бірақ бұл бөлім бүкіл жұмыстың мазмұнымен байланысты жазылады. Кейбір сәтте кіріспені оқушыны келесі бөлімге психологиялық жағынан дайындап өткізудің көпірі деп санауға болады. Бұл бөлімде тақырыпты таңдау, оқушының, автордың мақсаты, пікірі жинақталады. Ал негізгі бөлім тезис пен аргументтердің жүйесі, логикалық талдаудың өзі, ой қорытындысының тізбегі болып есептеледі. Бұл бөлімде шығарманың негізгі мазмұны, тақырыбы ашылуы керек, көлемі жағынан да өзге бөлімдерден қомақты болады. Қорытынды бөлімде айтылған ой жинақталып, қорытындыланады. Бұл бөлімде жұмыс

аяқталып, сонымен бірге мазмұны алдыңғы жазылғандармен байланыста болуы қажет. Оқушы ойдың аяқталғандығын қорытынды бөлімнен бірден түсінулері керек.[4.17-22 бб]

Жоспар ойды жүйелі жазуға көмектеседі, сондықтан мұғалімдер оқушылардың жоспар құру дағдысын дамыта түсу мақсатында арнаулы жаттығулар жүргізуде сабақ тәжірибесіне батыл енгізуі қажет. Мұғалім жұмысты тексеруден алдыноқушының шығарманы тағы бір рет қарап шығуына мүмкіндік беруі қажет. Осы арқылы шығарма артық сөз, сөйлемдерден арылып, стильдік қатемен жұмыс жүргізіледі, грамматикалық қателер жөнделеді, сөздікпен жұмыс жасалады, шығарма тақырыбы ашылып, идеясы анық байқалады және өзіндік пікірі танылады. Бұл шығарманы қайта жазу деген сөз емес, жазылғанды сараптай отырып, мазмұн, құрылым жағынан өңдеп және сауаттылығын жетілдіріп толықтыру деген сөз. Мектепте оқушыларды шығарма жазуға төселдірудің және күрделі шығарма жазуға бағыттаудың оңтайлы жолының бірі – мінездеме-шығарма, салыстырмалы мінездеме-шығарма, жинақтық мінездеме-шығарма, әдеби-сыни шығарма жаздыру болып табылады. Және де көркем туындыны талдау барысында шығарма жазудың оқушылар үшін алғышарты кейіпкерлерге мінездеме беруден басталады. Шығарма кейіпкерлеріне мінездеме беруінің немесе оқушы шығармасында адам бейнесін жасаудың көптеген тәсілдері бар. Ол сөздегі суретпен ғана шектелмей, әдеби образ жасайтын өмірлік тәжірибе мен көркем туынды бойынша жинақталған материалдар негізінде жасалмақ. Оқушы шығармасында кейіпкерлерді жинақтау арқылы мінездемеге әкеліп, өз жұмысында образды осылай тудырады. Кейіпкерлерді жасауда оқушылар оны берудің жан-жақты амалдарын іздейді. Біреуі қанатты қиял арқылы, екіншісі кейіпкер әрекетін ойдан шығару арқылы өз қаһарманына түрлі қасиет дарытады, үшіншілер көркем туынды арқылы оқиғаны опонай өрістете алады. Кейіпкерлерді әсерлі суреттеу тәсілінің бірі – көркем шығармадағы ерекше деталь, штрихты қолдана білу. Деталь шығармадағы жадағай сөздерді көркем суретке айналдырып, сол арқылы бейнелеп отырған кейіпкерлерге не оқиғаларға эстетикалық серпін, ерекше әсер туғызады, болашақ шығарманы мазмұнды жазуға қызмет жасайды.

Сонымен қатар тиімді әдістердің бірі – кейіпкерлерге салыстырмалы мінездеме жасату, салыстыру және оқушының өз шығармасында сүйікті кейіпкерлерін өмірге әкелу тәсілдерінің бірі – ойдан шығару болып табылады. Бұл – шәкірттің өз кейіпкерін толық суреттеуге қадам басар алғашқы сатысы, өзінің оқыған, естіген, көрген әсерлерін іштей өңдеп, ой елегінен өткізіп, қорытып, жинақтаудың әдісі. Ғалым З.Қабдолов: «Ойдан шығару – ...шындықты сұрыптау, саралау тәсілі, шындыққа суарылған адам тұлғасын әрі жинақтау, әрі даралау тәсілі» деген пікірін білдіреді. Біз жұмысымыздың қорытындысында оқушыларды осы әрекеттерге түсіру мен ойлау туралы ойлануға мүмкіндік, шығармашылық еркіндік берген жағдайда жоғары нәтижеге қол жеткізеріміз анық. Бұдан біз табысты оқытуға қол жеткізу үшін оқушыларды шығарма жаздыруға үйрету қажеттігін көріп отырмыз.

Қорыта айтқанда, қазіргі заманда білім адамды бұрынғыдай табиғатты өзіне бағындырып, дүниені игеру немесе өзгерту үшін қажетті ұғымдармен «қаруландырмай», керісінше оның болмыс пен жаратылыс заңдылықтарын біліп, дүниеге бейімделіп, «кірпіш» секілді «қалануына» әкелуі керек. Білім әр тұлғаға өз әлемін айқындап, оның құндылықтары мен қағидаларын белгілеуге, ең бастысы өмір сүруге көмек беруі керек. Француз жазушысы әрі философы Жан Жак Руссо «баланы өмір сүруге үйрету керек» деп жазған болатын, өйткені өмір сүру дегеніміз өмірдің әрбір басты мақсаты мен міндеті, өмірдің әрбір мезетін, көрінісін толыққанды, бар мүмкіншіліктерімен сезіну болып табылады.

1. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. – Алматы, 2002.
2. Лекеров Қ. Оқушыларды творчестволық жұмыс жазуға дағдыландыру. – Алматы, Қазақстан мектебі, 1962, №10. - 37-45 бб.
3. Мақпыров С. Қазақ әдебиетінен шығарма жұмыстары. –А.: Рауан, 1996. – 72-73 бб.
4. Мұхтарова Э. Орта мектепте шығарма жаздырудың әдістемесі. Кандидаттық диссертация. – Алматы, 2002.
5. Әлімов А. Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану. Оқу құралы. –Алматы, 2009.

А.Қ. Талдыбаева – Абай атындағы ҚазҰПУ-дың аға оқытушысы

ТӘРБИЕ НЕГІЗІ – ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТА

Түйіндеме: Мақалада ұлттық тәрбиенің негізі қарастырылады. Ұлттық тәрбиенің пайдалы жақтары жан-жақты пайымдалады. Жоғарғы оқу орындарында болашақ ұстаздарға педагогикалық процесті ұйымдастыруға қажетті жаңа педагогикалық технологияларды қолданудың ролі қарастырылады. Қазіргі білім беру технологиялары бойынша жүйелі білім беру, оқу процесінде осы технологияларды қолдану, тәжірибе жинақтау және болашақ мамандарды алдағы кәсіби-педагогикалық қызметке қазіргі заман талабына сай жоғары сапалы білім беріп тәрбиелеу мәселелері қарастырылады.

Тірек сөздер: жаһандану, ұлттық құндылық, ұлттық тәрбие, құндылық тұғырнамасы, белсенді қарым-қатынас, индивидтік қарым-қатынас, ұлттық рух.

Аннотация: В этой статье рассматриваются основа национального воспитания. Широко раскрывается полезность применения основ национального воспитания. В статье рассматривается роль педагогических технологий в профессиональной подготовке учителя. Использование педагогических технологий в учебном процессе вуза способствует четкому определению конечной цели, разработке объективных методов контроля, проект учебного процесса, определению структуры и содержанию учебно-познавательной деятельности учащихся.

Ключевые слова: глобализация, национальная ценность, национальное воспитание, платформа, активные ценности связь индивид связь, национальный дух.

Abstract. Basis of National Education is considered in this article. Widely expanded the usefulness of the foundations of national education. The article considers the role of of educational technology in teacher training. The use of educational technology in teaching university facilitates a clear definition of the ultimate goal, the development of objective methods of monitoring, the project is the training process, defining the structure and content of educational-cognitive activity of students.

Keywords: globalization, national value, national education, platform, active values connection individual connection, national spirit.

Бүгінгі күнде жас ұрпаққа әлемдік деңгейдегі білім беру мен ұлттық құндылықтарды бойларына сіңіре отырып тәрбиелеу баршамызға ортақ іс. Қазіргі қоғам адам тәрбиесінің мазмұнына мән беруді талап етіп отыр. Демек, ұстаздардың алдында оқушыны жан-жақты дамыған, білімді де, тәрбиелі тұлға етіп шығару міндеті тұр. Жаһандану үрдісінде ұлттық құндылықтарды, ұлттық болмысты, ізгі дәстүрлерді сақтау дегеніміз ұлттық тәрбие мен сананы сақтау деген сөз. Ал, ұлттық тәрбие дегеніміз жеке тұлғаның ұлттық сана-сезімі мен мінез құлқының ана тілін, тарихын, төл мәдениетін және ұлттық салт-дәстүрлерді меңгеруі (1).

Ұлттық құндылық дегеніміз белгілі бір ұлтқа тән адами қадір-қасиет, яғни халықтың ғасырлар бойы жинаған ұлттық рухани және материалдық құндылықтары.

Рухани құндылықтарға адамдардың бойында қалыптасқан имандылық қадір-қасиеттер жатса, материалдық құндылықтарға адамдардың қолымен жасалған тұтыну заттары мен кәсібі жатады. Ұлттық құндылықтарды бойына сіңіру арқылы бүкіл адамзаттың құндылық тұғырнамасында қалыптасқан тәні мен жаны сұлу, өзіне-өзі сенімді, ғылыми-теориялық білімділігі мен тәжірибелік қабілеттері ұштасқан, күрделі әлемдік өмірге, әлеуметтік кеңістікке еркін самғай алатын қасиеттерге ие және әлемдік бәсекеге қабілетті тұлғаны қалыптастыруда тәлімгерлер мен сынып жетекшісінің ролі өте зор.

Тәлімгер немесе сынып жетекшісінің міндеттері

жас ұрпақтың бойына ұлттық сана-сезімді қалыптастыр, мақтаныш сезімдерін ұялату, ұлттық рухты дамыту	ана тілі мен дінін, оның тарихын, мәдениетін, өнерін, салт-дәстүрі мен рухани-мәдени мұраларды қастерлеу	жанашырлық, сенімділік, намысшылдық, ұлттық мінездерді қалыптастыру, мұражай материалдарын пайдаланып, елжандылыққа тәрбиелеу	тәрбие ісін ұтымды да қызықты ұйымдастыру, тәрбиенің бағыттарын айқындап беру	ұлттық мәдениетті меңгерте отырып, әлемдік мәдениетті меңгерту
--	--	---	---	--

Тәрбие мәселесіне зор мән беріліп, ұлттық құндылықтарды іріктеп, оқыту үрдісіне енгізу арқылы ұлттық байлығымызды игеріп, ұлттық сананы дамыта аламыз. Отбасында, мектепте, жоғарғы оқу орындарында ұлттық санамен сусындатуарқылы ұлттың тұнып тұрған асыл қазынасы рухани байлықты жас ұрпақтың бойына сіңіре отырып, болашақта ел билейтін, ұлтжанды, Отанына берілген, өз халқын, өз мемлекетін көздің қарашығындай сақтап, қорғай білетін патриот тұлғаларды тәрбиелеп шығаруға болады. Демек, ұлттық құндылықтармен тәрбиеленген ұрпақ өзін-өзі бағалай білетін ұрпақ болады. Жас ұрпақ бойына ұлттық құндылықтарды баланың бесіктегі кезінен бесік жырын айту арқылы, өсе келе эпостық жырлар мен ертегілерді оқыту арқылы, одан кейін тарихтағы ұлы тұлғалардың айтқан қасиетті сөздері мен өлеңдерін айту арқылы сіңіруге болады. Мысалы: Ж.Аймауытов: «Мен халыққа кіндігіммен байланып қалғанмын. Оны үзе алмаймын. Ұзу қолымнан келмейді» - дейді. Сырым Датұлы: «Мен ағайынды екумін: бірі-өзім, екіншісі-халқым» - дейді. Қазақ халқының осындай дәріптеуге, қастерлеуге тұрарлық ұлттық рухани және материалдық құндылықтары туралы ұлағатты ойлары мен құнды сөздерін, мақал-мәтелдерін келешек ұрпақ бойына сіңіре отырып, болашақтан зор үміт күтуге болады.

Жеке тұлғаны ұлттық тәрбие арқылы дамытатын құндылықтар

белсенді қарым-қатынас

индивидтік қарым-қатынас

өзіндік тәртіп

шыдамдылық

Белсенді қарым-қатынаста оқушы мен мұғалім әрбір мәселеде өз көзқарастарын білдіріп отырады; индивидтік қарым-қатынаста жеке оқушының ерешеліктерін дамытудағы мұғалімнің жауапкершілігінің болуы; өзіндік тәртіпте өзін-өзі бақылау мен бағалауды, шешім қабылдауды үйрене отырып дамиды; шыдамдылық кезінде әр түрлі пікірлерді қабылдау арқылы, бір-бірінің пікірлеріне құрметпен қарап, қабылдайды (2). Әрбір елін сүйген адам сол елдің салт-санасын, мәдени мұрасын қастерлеп, өнеге тұта білуі керек.

Еліміздің болашағы жарқын болуы үшін жастарымыздың білімді де рухани бай ұлтжанды елін, жерін сүйетін ұрпақ болуы шарт. Қорыта келе, ата-бабаларымыздың сан ғасырлар бойы ұрпағына азық болған ақыл-кеңес, өсиеттері, асыл мұрасы ұлттық рух, ұлттық мақтаныш, ұлттық намыс, ана тілі мен ұлттық мәдениетін қалыптастыру сезімін ояту – баршамыздың парызымыз. Сонда ғана ұлттық сана-сезімі толыққанды жетілген, туған тілін еркін білетін, ұлттық сипаты мен ұлттық рухын жоғалтпаған ұрпақ тәрбиелей аламыз.

1 Ізбасарова Ж.Ж. «Жек тұлғаны ұлттық құндылықтарға бағыттап оқыту». – Тараз, 2004. - 98 б.

2 Тәжібаева С.Ф. Тәрбие жұмысын ұйымдастыру тұжырымдамасы. – Алматы: «Қазақстан мектебі» №3, 2007

ӘОЖ 378:016:811.111:004

Е.Нәсіпқазы – Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Шығыс тілдер кафедрасының аға оқытушысы

Қ.Ж. Жұмабеков – Шет тілі: екі шет тілі мамандығының 2 курс магистранты

МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ КОММУНИКАТИВТІК БІЛІКТІЛІКТІ ДАМУДА МУЛЬТИМЕДИЯЛЫҚ ҚҰРАЛДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ӘДІС-ТӘСІЛІ

Аңдатпа: Мақалада шет тілін оқыту барысында мультимедиялық құралдарды қолдану, олардың эксперименттік іске асырудағы теориялық негіздемелері қаралады. Қазіргі замандағы оқытушының негізгі мақсаты – шет тілін үйрету үрдісіндегі оқушылардың танымдық қабілетін арттыру. Қазіргі заманауи жобалау әдісі, мультимедиялық презентациялар т.б. секілді педагогикалық технологиялар және интернет оқытудың тұлғалық бағыттағы әдісінің іске асыруға көмектеседі, балалардың қабілеті мен ой-өрісінің дамуын арттырады.

Тірек сөздер: технология, компьютер, интернет, (e-mail), халықаралық байланыс, видеофильм, мультимедия, анимация.

Аннотация: В статье рассматривается теоретическое обоснование, разработка и экспериментальная проверка методики обучения иностранному языку с помощью мультимедийных средств обучения. Задача современного учителя – активизировать познавательную деятельность учащегося в процессе обучения иностранным языкам. Современные педагогические технологии такие, как мультимедийные презентации, проектная методика, использование новых информационных технологий, электронные учебники и Интернет ресурсы помогают реализовать личностно-ориентированный подход в обучении, обеспечивают индивидуализацию и дифференциацию обучения с учетом способностей детей, их уровня обученности.

Ключевые слова: технология, компьютер, интернет, (e-mail), международные связи, видеофильм, мультимедия, анимация.

Abstract: The article examines the theoretical rationale, development and experimental verification of the technique of teaching a foreign language with the help of multimedia teaching. The task of the modern teacher-student intensify cognitive activity in learning foreign languages. Modern educational technologies such as multimedia presentations, project methodology, the use of new information technologies, electronic books and Internet resources to help implement student-centered approach to learning, provide personalization and differentiation of learning abilities of children, taking into account their level of training.

Keywords: technology, computer, internet, (e-mail), international links, video, multimedia, animation.

Қазіргі заманғы ғылым мен техниканың даму кезеңі оқу-ағарту саласында технологиялық жаңа әдістерді кең қолдануды қажет етеді. Еліміздегі әлеуметтік-экономикалық өзгерістер мен бүкіл өркениетті әлемдегі ақпараттық даму – білім берудің дәстүрлі қалыптасқан жүйесін, әдістері мен технологиясын қайта қарауды талап етуде.

Білім беру үрдісінде жаңа ақпараттық технологияларды қолдану мәселесі өзекті мәселелердің қатарынан орын алуда. Шетел тілін оқытудың мақсаты субъектінің мәдениетаралық қарым-қатынас біліктілігін қалыптастыру десек, онда сол шетел тілін оқытуда жаңа ақпараттық технологияларды қолдану шетел тілін оқытудың мақсатынан туындап отырған қажеттілік болмақ.

Білім беру крдісін ақпараттандыруда төмендегідей әдістемелік педагогикалық міндеттерді шешуге болады:

- білім беруде көлемді ақпаратқа қол жеткізе алу (білім алуға мотивацияның жоғарылауы, өз бетінше жұмыс істеу, өзін-өзі бақылау және т.б.)

- жеке тұлғаны жетілдіру (тұлғаның ой-өрісі, эстетикалық тәрбие, зерттеу жұмысымен шұғылдану, іскерлігін дамыту, ақпараттық мәдениетін қалыптастыру т.б.)

- әлеуметтік тапсырысты жүзеге асыру (компьютерлік біліктілікті қалыптастыру, белгілі бір сала бойынша маман дайындау т.б.)

- оқу тәрбие жұмысын жетілдіру (білім берудің сапасын мен тиімділігін арттыру, белгілі бір сала бойынша маман дайындау, танымдық әрекеттің мотивін қамтамасыз ету, пәнаралық байланысты тереңдету т.б.).

Сөз арқауы компьютерлік технологияларды пайдалана отырып, шетел тілі сабағында интернет жүйесін қолдану мәселесі болмақ. Жаһанданған интернет жүйесін қолдану негізінде, тіл үйренушілердің сөз әрекетінің төрт түрінде де біліктілігін қолдануға болады, жүйе материалдарын қолдану арқылы олардың оқу, жазу іскерлігі мен дағдыларын қалыптастыруға, сөздік қорын байытуға мүмкіндік туады. Интернет жүйесін пайдалана отырып, тілін үйренуші елдің өкілдерімен байланысқа түсе алады.

Студенттің шетел тілін үйренуге деген ынтасын арттыру олардың төмендегі шараларға қатысуы

негізінде жасалынады: диспуттар, байқаулар, олимпиадалар т.б. «Интернет» деген термин ағылшынның «international net» деген сөзінен, аудармасында «халықаралық байланыс» деген ұғымды береді. Интернет жүйесі арқылы, тіл үйренушітіл өкілімен тұра, тікелей байланысқа түсе алады, шетел тілі сабағында Интернетке қосылу арқылы шынайы қарым-қатынас үлгісін жасауға болады. Табиғи тілдік ортада тілді қарым-қатынас құралы ретінде қолдана отырып, тіл үйренушілер айтылымдарға спонтанды түрде, түрлі тілдік формулаларды қолдана отырып, жылдам жауап беруге дағдыланады.

Шетел тілі сабағында компьютермен жұмыс жасай отырып, оқушылар психикалық тұрғыдан да жеңілдіктерге ие болады. Атап айтқанда, оқушының жасаған әрбір жұмысына берілетін бағаның, олардың жасаған қатесін қайталаулар негізінде көрсете отырып, яғни жұмыс нәтижесін мақұлдап немесе белгілі бір дәрежеде қоштамай, өз пікірін білдіріп отыратын оқытушының тікелей қатыспауы, оқушыларға өз бетінше жұмыс жасап, өзіне сенімділік болуын қамтамасыз етеді.

Бұдан оқытушының шетел тілі сабағында орнын жоққа шығару деген түсінік туындамауы керек. Керісінше, оқытушы тіл үйренушінің жеке тұлға ретінде өз тапсырмасын орындап, жұмыс қорытындысын белгілейтін әлеуметтік-психикалық жағдай туындата алатын, олардың жұмысына бағыт-бағдар беретін бірден-бір субъект.

Қазіргі кезде жаңа білім жүйесі интернеттің пайда болуының арқасында дамығанын барлығы мойындайды. Көптеген әдіскерлер видеофильм, электрондық почта. (e-mail), мультимедиялық презентация, анимациялық суреттер т.б. көмегімен шетел тілінде монолог және диалог түрінде сөйлеу қабілетін қалыптастыратын жаттығуларды құрастырумен айналысып жатыр. Ал шетелде болмай-ақ, сол елдің тілінде сөйлей алу қабілетіне ие болу оңай емес. Сондықтан мұғалімдердің маңызды тапсырмасының бірі шетел тілі сабағында жаңа технологиялардың түрлі амалдарын қолдана отырып, сөйлеудің шын ситуацияларын құру болып табылады. Шет тілін үйрету процессінде компьютер технологияларын қолдану сабақты қызықты жолмен өткізуге көмектеседі. Мысалы, анимациялық суреттер, видео-көрністер, презентациялар т.б. әртүрлі дыбыстар арқылы көрсетіледі. Компьютер мониторындағы көріністер оқушының іс-қимылы арқасында өзгеріп отырады. Бұл динамикалық және оқушының бар ойын өзіне бағыттайды, сонымен қатар, оқу процессінде оқушының белсенділігі оянады. Нәтижесінде, ақпаратты оңай әрі тез қабылдайды және оқушының ынтасы мен қызығушылығы жоғарылайды.

Шетел тілінде сөйлеу және сол тілді түсіну дағдысын қалыптастыруда оқытуды компьютерлік технологиялар арқылы, соның ішінде мультимедиялық презентациялар мен интернет ресурстар арқылы ұйымдастыру жолдарын жүзеге асыру жолдарын қарастыру. Соның ішінде ағылшын тілін білу қазіргі таңда үлкен сұранысқа ие екені бәрімізге айдан анық. Сондықтан қазіргі таңда ағылшын тілі сабақтары бастауыш сыныптап бастап оқытылуда.

Қазіргі кезде Қазақстан Республикасында білім беруді ақпараттандыру мәселесі бойынша төмендегідей негізгі ғылыми мектептер қалыптасып, кешенді зерттеулер жүргізілуде:

- профессор С.С. Құнанбаеваның мектебі шет тілін оқытудың теориясы мен әдістемесін ақпараттандыру мәселелерін зерттейді: мәдениетаралық-қатынастық біліктілігін қалыптастыру Ә.Т. Чакликова, елтанымдық біліктілігін қалыптастыру Ж.А. Түселбаева; студенттерді АҚТ-ды пайдалануға әдістемелік даярлау Д.Е. Сағымбаева; шетел тілін оқытуда телекоммуникациялық технологияларды пайдалану А.Б.Нұрова, ағылшын тілін электрондық оқулықтар арқылы оқыту әдістемесі Ұ.Т. Нұрманалиева;

- профессор Б.Б. Баймұхановтың мектебі оқу үдерісіне компьютерлік технологияларды енгізу мәселелерін, әртүрлі бағдарламалық құралдарды қолданудың әдістемесін жасау мәселелерін зерттейді Б.Д. Сыдықов, Р.С. Шуақбаева, І.Ж. Есенғабылов, Г.А. Мадьярова және т.б.;

- профессор Ж.А. Қараев және М.Б. Есбосынов, С.В. Рах, К.З. Халикова, Ж.С. Сардарова, С.Т. Мұхамбетжанова, Б.К. Төлбасова, Б.Абыканова, О.К.Ахметова және т.б ғалымдар ақпараттық-қатынастық технологияны жалпы орта білім беретін мектептің оқу үдерісінде, кәсіби дайындықта және жоғары оқу орындарында информатиканы оқытуда қолдану мәселесін қарастырған.

Ағылшын тілі пәнінің білім саласын арттырудағы ақпараттық-коммуникативтік технологиясының рөлі зор.

Еліміз жылдар бойы аңсаған тәуелсіздікке жеткізісімен, шет тілі де мемлекетаралық тіл мәртебесіне ие болды. Ендігі кезекте шет тілінің қолданылу аясын кеңейту кезек күттірмес мәселенің бірі болды. Осы орайда мектептерде ағылшан пәніне көңіл де, ықылас та жылдан жалға артып, оны оқытудың тиімді әдіс-тәсілдері, технологиялары бойынша зерттеу жұмыстары, оларды тәжірибеге енгізу шаралары қолға алынды.

Білім беру саласында түрлі технологиялар енгізілуде, бірақ олардың ішінен қажеттісін таңдап, сабақтың әр кезеңінде тиімді қолданубасты талап.

Мәселе технологияларды кеңінен пайдалану емес, мәселе-тұлғаны нәтижеге бағыттап білім беруде. Қазіргі таңда айтар болсақ, көрнекілік әдісі мен техникалық құралдарды қолдану әдісін ақпараттық-коммуникативтік технологияның бірі өзі атқара алады.

Оқытудың компьютерлік технологиясы оқытушы мен оқушының арасындағы қатынас формасын өзгертеді. Бұл өз кезегінде оқу мотивациясын күшейтеді, оқытудың қарқындылығын арттырады. Оқу мотивациясы дегеніміз – танып білуге ұмтылдыратын қозғаушы күштерді дамытудың әдістері, құралдары мен тәсілдері.

Оқытудың ақпараттық технологиялары – компьютерлік техниканың, телекоммуникациялық байланыс құралдарының, инструментальды бағдарламалық жабдықтардың жиынтығы.

Ал, мультимедиаға зерттеушілер түрліше анықтама береді:

Мультимедиа – әртүрлі типті ақпараттарды компьютердің ұсыну мүмкіндігін дамытатын және адамның мультисенсорлық табиғатына негізделген технология.

Мультимедиа – екі не онан да көп типті ақпараттарды интерактивті формада біріктіру.

Мультимедиа – әртүрлі формада ұсынылған ақпараттарды біріктіруге мүмкіндік беретін компьютердің аппараттық және бағдарламалық құралдары кешені.

Шетел тілі сабағында білім беру траекторияларын жүзеге асырумен байланысты мәселелерді шешудің айқындалған жолдардың бірі – интернет болып табылады. Интернет технологиясы жағдайында білім алудың дамуы, шетел тілін оқыту үдерісі мазмұнына да елеулі өзгерістер енгізді. Интернет мүмкіндіктерін тіл үйренуде пайдалана білу, интернет арқылы құнды және ақпараттарды тиімді іздеп, таба білу аса маңызды. Сонымен қатар ғаламдық гипермәтінді ақпараттық жүйе (www), электронды кітапханалар, телеконференциялар, журналдардың электронды версиялары, виртуалды музейлер, электронды хабарландыру тақталары, электронды пошта жүйесінің шетел тілін үйренудегі ықпалы мен орны ерекше.

Интернет жүйесіндегі CD-ROM интерактивті дискілер, хабарландырудың электрондық тақталары, мультимедиа, гипермәтіндер сияқты жаңа электрондық технологиялар Mosaic және www интерфейстің көмегімен оқушыларды оқу үдерісінде белсенді түрде тартуға мүмкіндік беріп қана қоймайды, дәстүрлі оқыту әдістерінің көпшілігінен айырмашылығы, оқыту үдерісін басқаруды да жүзеге асырады.

Қазіргі таңда мұғалімдердің алдында заманауи технологияларды пайдалану негізінде, оқу мазмұнын одан әрі жетілдіру үшін Әлемдік желіні қолдану мәселесі туындап отыр. Ғаламтор шетел тілін үйренуде бұрын белгісіз болған жаңа мүмкіндіктерді ұсынады. Оларға: сабақ мазмұнына желідегі материалдарды енгізу; жоба жұмысы бойынша оқушылардың жеке ізденістерін жүргізуге көмектесу; әр түрлі деңгейдегі желі материалдарын пайдалана отырып, оқушылардың оқуға деген икемділіктерін дамыту және жетілдіру; өзара хат алмасу нәтижесінде білім алушылардың жазу дағдысын дамыту; шет тілінің заманауи сөздіктерімен сөз қорын қалыптастыру; желі арқылы басқа елдердің мәдениеті, әлеметтік және экономикалық жағдайы туралы мәліметтер табу, оларды талдауды үйрену және т.б. жатады.

Электрондық пошта – мұғалімдер мен алыстағы оқушылар арасындағы ақпарат алмасудың тиімді тәсілі. Электрондық почта экономикалық және технологиялық жағынан тиімді технология болып табылады және оқу үдерісі кезінде оқу курстарының мазмұндық жағын жеткізу және оқытушының оқушымен кері байланыс қамтамасыз ету үшін қолданылады. Бұл уақытта дәстүрлі оқыту кезінде мұғалім мен оқушы арасындағы "диалог" шектеулі болады. Алайда оқушылар модельдік және телефондық каналы бар жеке компьютерді пайдалана алады, электрондық почта консультацияның интенсивті үдерісін іске асырады. Бөлінетін ақпараттық ресурстарға жол табу белгілі бір нәнді игеруде кітапхаларға, ақпараттық-анықтамалық жүйелерге интерактивті түрде қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Шетел тілін оқытуға әртүрлі жолмен жетуге болады. Әрбір амал өзінің пікірлесі мен қарсыластарын табады. Жоғарыда айтылғандай жаңа материалды жеткізудің жиі кездесетін түрі осы электрондық оқулықтар болып табылады. Электронды оқулықтар бір мезгілде жаттығуларды, лабораториялық жұмыстары мен тестерді, яғни бір мезгілде білім беру мен бақылау жасауды да құрайды. Жүргізілген тәжірибелер көрсеткендей, жаңа технологиялық оқыту кезіндегі сабақ сапасы мен оқу курстарының құрылымы дәстүрлі әдістерінен әлдеқайда жоғары болады.

Электрондық оқулықтар оқушылардың шығармашылықпен жұмыс жасауына, яғни танымдық белсенділігін арттыруға мүмкіндік береді. Электрондық оқулықтың ішкі мазмұны үнемі интернет желісі және басқа да электрондық кітапханаларымен толықтырылып отырады. Сөйтіп, әр оқушы өз мүмкіндігінше, даярлығына сәйкес ақпарат, мәліметтер алып, танымдық өрісін кеңейтіп, белсенді жұмыс жасай алады. Оқытудың компьютерлік технологиясының оқу үдерісіне кеңінен енуі оқушының танымдық белсенділігін таныта отырып, электрондық оқулық көмегімен оқушыларды өзіндік жұмыс түрлерін орындауға баулиды.

Қазіргі уақытта дәстүрлі оқулықтармен салыстарғанда электронды оқулықтың артықшылықтары туралы көп айтылуда.

Электрондық оқулықтардың ерекшелігі мынада:

- тілге үйрету кезеңдерінде табиғи тілдік ортаны қалыптастыру;
- оқыту үдерісінде көрнекіліктің дидактикалық принциптері жүзеге асырылады;
- оқытуда оқушының жеке ерекшелігі ескеріледі;
- оқушылардың барлығы толық қамтылады;
- оқушылардың өз мүмкіншілігін жоғары деңгейде пайдалана алады;
- тыңдау, сөйлеу, оқу, жазу әрекеттері оқытуда сатылай ұйымдастырылады;
- өз білімдерін өздері бақылай алады;
- репетитор қызметін атқарады;
- нақты ақпарат таратушы;
- оқушының көңіл-күйіне әсер қалдырушы;
- нақты білім қалыптастырушы.

Ағылшын тілі сабақтарында лексиканы меңгерту жолдары:

- мәтіндік лексикалық кіріспесінде және онымен жұмыс істеуде, мысалы, азық түлік, сауда, киім т.б.

Сөйлеу жұмыстары:

Көптеген бағдарламаларда микрофонмен жұмыс істеуді қарастырады. Сөздер мен сөз тіркестері тыңдалғаннан кейін, оқушы оны қайталайды. Бұдан соң диктордың сөзді айту, яғни дыбыстау ерекшелігін тіндай отырып, жеткіліксіз жақтарын аңғарып, оқушы оны түзетуге мүмкіндік алады. Оқушының сөйлеу тілін дамытуда диалогтың да берері мол. Диалог – сөйлеудің ең негізгі түрі болып саналады. Адамдар арасындағы қарым-қатынас амандасудан басаталады. Мұғалім сабаққа кіргеннен оқушылармен диалогта болады. Оқушыларға белгілі бір тақырыпта тапсырмалар беру арқылы сұхбаттар құрылады. Диалогтік сөйлесуді естіп-тыңдаумен біртұтас та, жекелей де пайдалануға болады. Мақсатты ұйымдастырылған жағдаяттар арқылы ауызекі сөйлеуге үйрету – оқытушыларды қызықтырады. Диалогтік сөйлеу коммуникативтік оқытудың негізгі ұстанымына сәйкес келеді.

Қорыта келгенде, қазіргі заманғы ғылым мен техникалық даму кезеңі оқу-ағарту саласында технологиялық жаңа әдіст-тәсілдерді кең көлемде қолдануды қажет етеді. Ағылшын тілі сабағында біз электронды оқулықтар, мультимедиалық құралдар мен интернет ресурстарын пайдаланамыз. Күнделікті сабақта мультимедиалық құралдарды пайдалану – заман талабы. ХХІ ғасырда қоғам қажеттілігін қанағаттандыру үшін білім беру саласында төмендегідей міндеттерді шешу көзделіп отыр. Олар: білім сапасын көтеру, компьютерлендіру, интернет, компьютерлік желі, электрондык телекоммуникация, электронды оқулықтар даярлау.

1 Қазақстан Республикасының жоғарғы педагогикалық білім концепциясы. – Астана, 2005.

2 Монахов В.М. Концепция создания и внедрения новой информационной технологии обучения. Сборник научных трудов проектирование новых информационных технологий обучения. – М., 1991.

3 Иманбаева А. Оқу-тәрбие үрдісін ақпараттандыру ділгірлері. Қазақстан мектебі, №2, 2000.

4 Соболева М.Н., Гомулина Н.Н., Брагин В.Е. Электронный учебник нового поколения. //Информатика и образование. – 2002. - №6. – С.239.

5 Пассов Е.И. Основы коммуникативной методики. – М.: Русский язык, 1989.

ЖУРНАЛИСТИКА

ӘОЖ 070(574)

Ж.Тойбаева – PhD докторанты

ТЕЛЕАРНАЛАРДАҒЫ МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛ

Түйіндеме: Теледидар – тәрбие құралы. Телеарна арқылы адамзат баласы өзіне қажеттінің барлығын алып, білімін толықтырып, бой түзеп, еліктеп, заман ағымына ілесе алады. Мақалада отандық телеарналардағы бағдарламаларда мемлекеттік тілдің деңгейі, хабарлардың мәдени қыры қарастырылған.

Кілт сөздер: телеарна, мәдениет, тіл, эфир

Аннотация: На сегодняшний день самым эффективным переносчиком информации является – телевидение. Оно занимает огромное место в создании культуры государства, в воспитание нового поколения, ведь грамотный творческий подход может развивать и формировать сознание человечества. Делать государство крепче, или же тянуть его вниз. В данной статье автор поднимает проблему культуры и государственного языка в телевидении.

Ключевые слова: телевидение, культура, язык, эфир

Abstract: To date, the most effective carrier of information is - the television. It occupies a prominent place in the creation of the state of culture in the education of the new generation, because literate creativity can develop and shape the consciousness of humanity. Make the state stronger, or pull it down... In this article, the author raises the issue of culture and national language in television.

Key words: television, culture, language, ether

Адам баласы өмір сүріп, қалыптасып келе жатқаннан бері тұрмыс-тіршілігінде хабар алысу арқылы байланыс орнатып, уақыт өткен сайын ақпарат таратудың технологиясы мен техникасы жаңарып, дамып келеді. Қазақ телевидениесі 1958 жылы наурыздың 8-де дүниеге келді. Тарихи деректерге жүгінсек, тұңғыш қазақ телеарнасының тырнақалды хабарын республика көрермендері 4100 теледидардан тамашалаған [1]. Қазіргі таңда телевизия саласы қарқынды дамып, сандық ақпарат тарату жүйесі бойынша да кабельдік телеарналар көрермендерге түрлі тақырыпта бағдарламалар ұсынып, ақпарат таратудың көшін бастап тұр десең артық айтпағандық. Республикалық «Қазақстан», «Хабар», «Ел арна», «КТК», «НТК», «31», «Астана», «Алматы» Жыл сайын бұл арналардың хабар тарату ауқымы ұлғайып келеді.

Республикалық, кабельдік телеарналардың саны артып, сандық технология дамыған тұста әрбір шаңырақта кемінде 1 теледидар бар уақытта телевизиялық ақпарат тарату, көрерменге жеткізу жағы қалай? Интернеттен онлайн ақпарат алатындардың саны күн сайын сіп келе жатқанымен, негізгі ақпарат құралының көшінде телевизия саласы тұр. «Енді бір 20 жылдан кейін кітап та, театр да, газет те болмайды, тек қана телевизия болады» деп айтылатын атақты кинофильмдегідей болмаса да, адамзат боласы теледидар арқылы киноның да, түрлі танымдық бағдарламалардың куәсі болып келеді. Теледидар – тәрбие құралы. Таңғы жаттығу, аспаздық, тұрмысқа қажетті кез келген жағдайлар туралы көрсетіп жататын телеарна арқылы адамзат баласы өзіне қажеттінің барлығын алып, білімін толықтырып, бой түзеп, еліктеп, заман ағымына ілесе алады.

Біртұтас қоғам құруда телеарналардың рөлі өте жоғары екені рас. Телеарнадан айтылған кез келген ақпаратқа дүйім жұрттың сенуі, ауыздан-ауызға таратуы айдан анық. Осы тұрғыдан алып қарағанда Қазақстан теле арналары қандай ақпарат таратуып отыр? Көпшілікке қалай әсер етуде? Белгілі бір кезең бойынша қоғамда өзгерістер: даму не шиеленіс жағдайлары бар ма?

Осындай сауалдарды қоюдың басты себебі Қазақстан халқының басым көпшілігі телеарналарға тәуелді. Күнделікті баспа басылымдарынан ақпарат алудан гөрі, телевизияға жақындықтары анық. Дүние жүзінде жаһандық ғылыми-техникалық өзгерістер бұқаралық коммуникацияның адамның өмір сүру салты мен бейімделу құндылықтарына әсер ету мүмкіндігін арттырып жіберді. Бұқаралық коммуникация құралдары тәрбиелейді, ойын-сауықтық бағдарламалармен көңіл көтереді, үйретеді, сондай-ақ тұлғалық көзқарастың пен стильдің қалыптасуына барынша әсер етеді.

Теледидар, бұқаралық ақпарат құралы ретінде, мәдени мұра жайында ақпараттың таралуы мен тасымалданудың ең оңтайлы түрі болып саналады. Мәдени құндылықтарды қалыптастыруды, әлеуметтік топтар арасына байланыс орнатуды, әлеуметтік қатынас жасауды жүзеге асыратын телевизия саласы жеке адамдардың интеграциясын қамтамасыз етеді және қоғамның тарихи-әлеуметтік дамуына ықпал етеді.

Қоғамның мәдени өзгеруі телевизиялық бағдарламаларда өз көрініс тауып отыр. Телеарналар адамдардың күнделікті өмірде байқай бермейтін мінез-құлқы мен болмысын теледидардан көрсету арқылы қоғамның бүгінгі жағдайын анық көрсетіп береді. Бұл арқылы көрермен қарапайым халықтың іс-әрекетін

бақылау арқылы мәдениетінің деңгейін анықтай алады. Ал телеарна қызметкерлері: тележүргізушілер, тілшілер өз жүріс-тұрыстарымен, сөз саптауларымен мәдениеттің бір бөлігін көрсетіп, көрермендерге ықпал ете алады.

Мәдениет адам өмірінің барлық тармағын қамтитын өте күрделі, ашық және диффузиялы. Мәдениет қоғамға, адамдарға коммуникативті-ақпараттық үрдіс арқылы әсер етеді. Телеарналарды қоғамды тәрбиелеуші құрал деп қарастырсақ, телеарналардағы мәдениет жоғары деңгейде болу керек.

Қоғамда телеарналар экономикалық, әлеуметтік және ғылыми бағдарламалар дайындау арқылы адам санасына тікелей әсер етеді. Сондықтан да біртұтас қоғам құрудағы телеарналардың таратып отырған ақпараты, ұстанған саясаты демократиялық қоғамның өзінде де белгілі бір деңгейде үкімет тарапынан бақылауда болғаны абзал.

Сараптамалық зерттеулердің нәтижесінде көптеген мемлекеттерде адамның бос уақытының 70% теледидар көруге жұмсалатындығы, оның ішінде саналы түрде телебағдарламаларға тәуелді болу дәлелденген. Яғни, телеарналардағы күнделікті бағдарламалар, телехикаялар адам санасына әсер етіп, ой сала отырып тәуелді етеді. Бұл дегеніміз күнделікті өмірде өзге тірлігімен қатар телебағдарламаларды жоспарлай отырып, өз уақытының белгілі бір бөлігін теледидар көруге жұмсайды. Американдық әлеуметтанушылар Е.Мюллер мен Г.Гурин зерттеу жүргізу арқылы телебағдарламалардың танымалдылығы және уақыт өткізуде ең көп қолданылатыны телебағдарламалар екендігін дәлелдеп берді. Театрға, киноға, музейге барғаннан гөрі, теледидар тамашалауды артық санайтын қоғамда телеарналардың жұмысы, қоғамға әсер етуі бірінші орынға шығып отыр.

Ал Қазақстандағы телеарна жұмысының деңгейі қандай? Телеарналар қоғамды қалай тәрбиелеуде? Әрбір отбасындағы жас-кәрі не үйренуде? Хабарлар қай тілде таралуда? Қазақстан Республикасында мемлекеттік тіл мәселесі өте шетін, күрделі мәселелердің алдыңғы сапында тұр. Қоғамды қазақ тілінде сөйлеуге, ойлауға тәрбиелеуде телеарналардың қызметін дұрыс жолға қоя білу керектігі қазіргі таңдай айтылып келе жатыр.

Қазақстанда «Отау тв», «Алма тв» сынды кабелдік телеарналар пакетін ұсынатын компаниялар отандық және шетелдік телеарналардың арнайы топтамасын ұсынады, ал республикаға тарайтын «Қазақстан», «Хабар», «Еларна», «Астана», «31», «КТК», «НТК» арналары қарапайым халыққа өз қалаулары бойынша, өзіндік саясаттарымен хабар таратып отыр. Ал осы хабарлардың ішінде ақпараттық, сараптамалық, әдеби, мәдени, танымдық бағдарламалар легіне шолу жасап қарайтын болсақ, басым көпшілігі телехикаяларға құралған. Яғни кез келген арнаның жұмыс кестесіне шолу жасайтын болсақ прайм-тайм уақыттарда (халықтың басым көпшілігі жұмыстан үйге жеткен, дәл демалатын уақыты) телехикаяларды қоюы телеарнаға жіпсіз байлаудың ұтымды жолы. Рейтингік сараптаманы басты назарға алған телекомпаниялар үшін бұл шешімі оңай жол десек қателеспейміз. Бүгінгі айтар ойын екі аптадан кейін де жеткізіп жататын хикаялар отандық өнім емес. Түркия, Корей елдерінің өнімдеріне соңғы уақыттарда Үндістанның телехикаялары қосылды. Қазақстан Үнді мемлекетінің түсірген киноларын бұрында да көруге құмартқан болса, қазіргі телехикаялар үй шаруасындағы әйелдер мен зейнет жасындағы қарттар үшін уақыт өткізудегі жақсы ермек болды десек қателеспейміз. Бұл телехикаялардың қатарында Ресейдің түсірген кинофильмдері мен телехикаяларын тағы қоссаңыз отандық телеарнаның Қазақстан көрермендеріне қандай өнім таратып отырғандығы айқын көрініс табады.

Қазақстан телеарналарында жеңіл, ойын-сауықтық бағдарламалар өте көп. «Түсін мені», «Битва умов» сынды интеллектуалдық тақырыпқа жақын жобаларының сапасы сын көтермейді. Аталған жобалар көрші елдерден көшірме, не соған ұқсастырып жасалса да, отандық көрермендерді қызықтыратындай, баурап алатындай деңгейде емес. Неге десеңіз Бағдарламаны жүргізушілердің де, қатысушылардың да сөз саптауы өте төмен деңгейді. Дауыс ырғағы, дикциясы қойылмаған, қазақ тілінің өзіне ғана тән дыбыстық ерекшеліктерді, атап айтқанда «ү», «ң», «ө» әріптерін дұрыс айтпау, орфоэпиялық заңдылықтарды сақтамаудың нәтижесінде көрерменнің құлағына түрпідей тиетін мәтін оқылып, сапасыз дүниелер эфирге шығып отыр. Қазақ тілінің заңдылығынан хабары бар, қазақ тілінде ойлайтын, қазақша сөйлейтін көрермендер сапасы нашар бағдарламаларды көруден бас тартатын болса, жастар көздерімен көріп, құлақтарымен естігеннің барлығын дұрыс деп қабылдап, сөйлеу мәнері мен өзін-өзі ұстауын да дәл сол бағдарламадағыдай қабылдап, бойларына сіңіріп алатындықтары ғажап емес.

Ойын-сауықтық, музыкалық бағдарламалар арқылы қоғамда көптеген мәселеге жеңіл қарауға, жастарды оңай жолмен танымал болуға үйретеді. Оған себеп кез келген мерекелік, саяси, спорттық бағдарламалардың басында әншілердің отыруы бүгін бір қоғамды тек ән айтуға үндегендей болады. Эфирге шығып отырған адамның кимыл-қозғалысы, сөйлеу мәнері, киімі, бет-әлпеті көрерменге әсер ететін үлкен күш деп есептейтін болсақ, онда телебағдарламаны дайындаушы үлкен жауаптылықпен, ал көрермен әсіре талғаммен қарауы керек.

Қазақстанның телеарналарын жаппай жамандау, атқарылып отырған істерді жоққа шығаруға әсте болмайды. Эфирге шығып, халыққа таралып жатқан бағдарламалар сапасы жағынан әр түрлі. Шетелден көшірілген нұсқаларда тіпті сөйлеу мәнерінен дейін аударып алып жатқан тұстары да бар болса, қазақы үн естіліп тұратын бағдарламалар да өз алдына бір төбе. Осы тұрғыда Қазақстан телеарналарындағы бағдарламалардың мәдениеті қандай, сапа деңгейі қандай деген сауалдарға жауап іздеп көрелік.

Эфир – көрермен алдындағы жауапты сын, яғни олармен бетпе-бет келетін майдан іспетті. Теледидар көрермендері қызықсыз, тартымсыз хабарларға көңіл аудармайды. Көрермендердің қызығушылығын оятуда тіл байлығы мен сөйлеу өнерінің қатарласа қабысқаны керек. Егер эфирде талғамсыз, нәрсіз тіркестерді қолдану теледидар алдындағы көрермендерді ұстау мүмкіндігінен айрылғанды сездіртеді [2]. Көрерменнің қызығушылығын ояту үшін сапалы дүние керек. Эфир арқылы кадрларды ойнату арқылы біртұтас бас-аяғы бар сюжет жасап, бейнеге қарай журналисттік мәтін өрбіп отыруынан, бір-біріне қабысып жатуынан қызықты бағдарлама дайындалады. Журналистке артылатын үлкен жүк – мәтін. Журналист парасатты, мәдениетті, сөз саптауы орынды, дауысы қойылған, актерлік қабілеті ашылған болса ғана көрерменнің ықыласын аударарды. Отандық телеарналардың ішінде «КТК» арнасынан берілетін журналист Жадыра Сейдештің «Жүрекжарды» авторлық жобасы – қазақ жұртына ақын-жазушы, актер, драматург сынды бірталай мамандық иелерінің өмір жолынан мол ақпарат беретін тұщымды дүние. Бағдарлама мәтіні өте сауатты, кадрдан тыс оқылатын мәтін, кейіпкермен сұхбат алма-кезек беріліп отыратын бағдарлама қазақ тілінде жүргізіледі. Алайда аптасына бір рет берілетін бағдарламада дауыс ырғағы монотонды, бірқалыпты. Бұл қазақтың көркем сөзін тыңдағысы келіп, үлкен қызығушылықпен бақылап отырған көрерменді жалықтыруы әбден мүмкін.

Ал басқа телеарналарда «Жүрекжарды» бағдарламасындағыдай сөздік қоры бай, шұрайлы қазақ тілінің көрінісі табылады ма? Ең алдымен мемлекеттік тілде бағдарламалар жасалады ма, көрсетілетін уақыты қандай деген сауалдарға жауап іздеп көрелік. Қазақ тіліндегі бағдарламалар күндіз уақытқа және сағат 00-00-ден таңға дейін көрсетілетін өте бір ауыр кезеңді бастан өткерлді. Қазақ тілін менсінбеушілік, сұраныстың жоқтығы, қазақ тілінде бағдарламалар мүлдем түсірілмеуі – бәрі-бірі қабаттасып үлкен мәселені көтерді. Бұл өзекті мәселе түбегейлі шешімін тапты деп айтуға болмайды. Алайда күндізгі уақыттарда, кешкі прайм-тайм кезінде қазақ тілінде бағдарламалар кестесі жасалып, көрерменін тауып, рейтингтің көрсеткіші де жақсарып келе жатыр. «Хабар» арнасында «Біз» (басында «Сонымен солай дейік» аталған), «Қазақстан» арнасының «Айтуға оңай», «Алматы» арнасының «Ашық әңгіме» сынды ток-шоулар қоғамда орын алып отырған мәселелерді көтеріп, жетістіктер мен бөлісетін, әртүрлі тақырыптарды түрлі маман иелерін шақыру арқылы пікір алмасу, талқылаған қазақ тілді бағдарламалар. Бұдан өзге де әскери, ауылшаруашылық, медицина сынды көптеген салаларды қамтитын бағдарламалар мемлекеттік тілде жүргізіліп отыр. Журналистердің эфирде өзін-өздері ұстауы, тақырыпты ашу мақсатында сөйлеу мәнерлері, қонақтармен, кейіпкерлермен сұқбаттасуында үлкен мәдениеттілік жатыр. Алайда журналистердің қателіктері қаратпа сөздерді қолдануында. Жас қыздарға «ханым» сөзін қосарлау арқылы әңгімеге шақырулары қонақтың да, көрерменнің де құлағына түрпідей тиеді. Орыс тіліндегі «госпожа» сөзін аудару арқылы қазақылықты сақтамай отыр. Егер журналист қонақтың жасына қарай «апай», «әже», «ағай», «мырза» сөздерін орынды қолданса, не болмаса жасына қарай тек есімін атап, «сіз» деген қаратпа сөз арқылы сыпайы сөйлесе, тіл заңдылығы тұрғысынан да, мәдениеттілік жағынан да ұтар еді. Бұл тұста эфирге шыққан журналист үлкен жауапкершілікті сезініп, білімін толықтырып, әрбір айтатын сөзін тексеріп алғаны дұрыс болады.

Дегенмен де барлық телеарналарды толықтай қазақ тілінде бағдарлама дайындап, қазақ тілінің дамуына үлес қосып отыр деп айта алмаймыз. Барлық телеарналар жаңалықтарды мемлекеттік және ресми тілде таратып отырса да, әлеуметтік, сауықтық бағдарламалардың басым көпшілігі орыс тілдерінде дайындалады. Барлық телеарналарға 50-50 сасатын ұстану тапсырылғанмен, біршама арналардың бұл тәртіпке бағынбайтындығын байқауға болады. Себебі сұранысы жоғары шетелдік телехикаялар, ресейлік фильмдер орыс тілінде беріледі. Есеп үшін таңғы уақыттарда сауатсыз аудармамен дубляжы сапасыз жасалған фильмдер қазақ тілінде беріледі. Толықтай мемлекеттік тілде ақпарат тарататын «Қазақстан» телеарнасы кез келген бағдарламаның мемлекеттік тілде сапалы дайындалатындығына көп көңіл бөлетіндігі байқалады. Жаңалықтар, апталық шолулар, сараптамалық, сауықтық бағдарламалардың барлығында таза қазақ тілінде жасалады, өзге тілде берілетін пікірлер мемлекеттік тілге аударма арқылы таратылады. Фильмдердің барлығы аударылып, дубляж жасалады. Алғашында қазақ тілінде кино көрмейтін халықтың құлағы бірте-бірте үйренісіп, ана тіліндегі бағдарламаларды іздеп тұратындай жағдайға жеткендігі қуантады. Қазақстан Республикасына кең таралатын телеарнаның бұл бастамасынан ұтылды деп айтуға болмайды. Себебі ауыл-аймақтың барлығында да қазақ тілді ағайын ана тілінде

ақпарат алып, мемлекеттік тілдің деңгейі біршама көтерілді. Қазақ тілін білмейтін, не болмаса жетік меңгермеген басшылар, мемлекеттік қызметкерлер қазақ тілінде пікір білдіруге үйреніп, тіл сындырып жатса – ол журналистердің жасаған жұмысының игі нәтижесі.

Қазақстанда біртұтас қоғам орнатуда ақпараттық-технологиялық құралдардың күші орасан зор. Халық телеарналардан беріліп жатқан ақпараттық 100% растығына сенім артады. Сонымен қатар, эфир арқылы көрерменді тәрбиелейді. Көрермен – бір қауым жұрт, қоғамның мүшесі. Сол қоғамды дұрыс бағытта тәрбиелеуі журналистердің мәдениетінде, сөз саптауында жатыр. Адам бойында ұлттық рухты қалыптастыру, намысты ояту сынды бірқатар жауапты жұмыстарды телебағдарламалар арқылы орындауға болады. Эфир түзелмей – қоғам түзелмейді. Айналасын енді танып келе жатқан сәбиден, еңкейген қарияға дейін теледидар арқылы қоғаммен байланыс жасайды. Жүректі ауыртпай, үрей ұялатпай, жағымды жаңалықтармен жақсылыққа жетелейтін телебағдарламалар арқылы адам санасына оң әсерін беріп тәрбиелеуге болады. Ал мемлекеттік тілде хабар тарату бүтін бір қоғамды бір тілдің аясында ұйыстыруға үлкен мүмкіндік. Мемлекеттік тілді меңгеруге мәжбүрліліктен гөрі мүдделілік жолын телебағдарламаларды мемлекеттік тілде жасау арқылы салуға болады. Эфир арқылы тұтас қоғамды түзеуге болады. Ол үшін жауапты, білімді, сауатты журналистер бағдарлама дайындауы, эфирді түзеуге ұмтылуы тиіс.

1 Қазақ Телевизиясы. Энциклопедия. - Алматы: "ҚазАқпарат" 2009, 1-т. - ISBN №978-601-03-0070-5

2 Бисмильдина Д. Ресми хабарлар тілі. -Алматы: «С-Сервис» 2010, 26-бет - ISBN 978-601-7010-24-9

ҰСЫНЫСТАР ҮШІН